महाकवि-श्रीकविराज पण्डित-विरचितम्

राघवपाण्डवीयम्

कलिकातास्थ-संस्कृतपाठशालाध्यापकवर

वैकुण्ठवासि-प्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य-विरचितया

कपाटविपाटिकाख्यया टीकया सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम्

एल मि इ. उपाधि-धारिणा टीकाकृतः भ्रातुष्पुत्रेण

श्रीभवदेव चट्टोपाध्याय-भट्टाचार्येण सम्पादितम्

प्रकाशितञ्च

काव्यवेदान्ततीर्थोपाधिक—

श्रीकृपामयभट्टाचार्येण संशोधितम् ।

शकाब्दाः १८४७

मूल्यं सार्धमुद्राद्वयं ।

Presented by:--
Sitanath Siddhanta Vagish
&
Haranath Sastri

ভবদেব-স্মৃতি
শ্রাবন পূর্নিমা
১৩৪৩

भूमिका

परमपूजनीया मम ज्येष्ठतातपादाः स्वर्गीयप्रेमचन्द्रतर्कवागीशमहोदयाः स्वरचितया कपाटविपाटिकाभिधया टीकया सह महाकविश्रीकविराजविरचितं राघवपाण्डवीयं नाम महाकाव्यं कलिकातानगर्यां पञ्चसप्तत्यधिकसप्तदशशतमितशकनृपसंवत्सरे मुद्राक्षरै-रङ्कयित्वा प्रकाशयामासुः ।

अथ सहृदयधुरीणः तुकारामजावाजिमहोदयः मुम्बइनगरस्थनिर्णयसागरयन्त्रालये शशधरकृतया प्रकाशाख्यया टीकया सह महाकाव्यमिदं सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमखृष्टवर्षे मुद्रितवान् ।

उक्तसंस्करणद्वयं विशेषतः पूज्यपादज्येष्ठतातपादकृत-संस्करणम् निःशेषितमिति आकलय्य तातपादकृतया टीकया सह उक्तमहाकाव्यस्य पुनर्मुद्रणे सत्वरं यत्नवानपि यन्त्राधिकारिणां शिथिलप्रयत्नतया वर्षकल्पेन कालेन कार्यमिदं समापयितु-मलमभवम् ।

ज्येष्ठतातपादकृत-"कपाटविपाटिका"-शशधरविरचित-"प्रकाशाख्ययोः" कतरा सहृदय-हृदयहारिणीति सुधिय एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

मुद्रणेऽस्मिन् तातपादमहोदयस्य सुयोग्यान्तेवासिनः अग्रजप्रतिमस्य स्वनामधन्यस्य श्रीमत्-शशिभूषणचट्टोपाध्यायमहोदयस्य तथा मम सुहृद्वरस्य महामहोपाध्यायोपाधिकस्य श्रीयुक्तहरप्रसादशास्त्रि-महाशयस्योपदेशः सर्वथा बहुमततया परिगृहीतः । किं बहुना—अनेनैव कार्येऽस्मिन् सफलमनोरथोऽहमभवम् । वर्द्धमानमण्डलायत्तदामोदरनदतटान्तिक-कुविला-ग्रामनिवासी काव्यवेदान्ततीर्थोपाधिकः श्रीमान् कृपामयभट्टाचार्य-महाशयः परमप्रयत्नेनास्य मुद्रण-संशोधनादिकार्यं सम्पाद्य महतीमुपकृतिं मे विहितवान्, अन्यथा कार्यमिदं कदा पूर्णता-माप्नुयादिति वक्तुं न शक्यते ?

मत्वरं तत्तच्छ्लोकदिदृक्षूणां कार्यसौकर्य-मपेक्षमाणोऽहमत्र श्लोकानां मातृकावर्णानुयायिनो अनुक्रमणिका आधुनिकरीत्या संन्यवेशयम् ।

एकसप्ततितमपृष्ठाया-मेकादशपङ्क्तौ "वरवरणविधा"-वित्यत्र "वरवरणकृते" इति, द्वासप्ततितमपृष्ठायां सप्तदशपङ्क्तौ "तस्या" इत्यत्र "दीन" इति, पञ्चाशीतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ "सहसा" इत्यत्र "सहस्रानिति", षडशीतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ "वल्गित" इत्यत्र "वल्गित" इति, "प्रोङ्खित इत्यत्र "प्रेरित" इति च, तथा सप्ताशीतितम पृष्ठायां द्वाविंशपङ्क्तौ "तेन" इत्यत्र "तत्र" "प्रेषिते"-रित्यत्र 'प्रोज्झितै"—रितिच शशधरधृतपाठान्तरम् प्रकाशकेन मया निवेशितं; न तत्रभवता टीकाकृतेति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

संस्करणेऽस्मिन् पूज्यपाद-ज्येष्ठतातपादविरचितं श्रीश्रीगङ्गास्तोत्र-मधिकं निवेशितमिति ।

श्रीभवदेव-चट्टोपाध्यायस्य ।

शुद्धिपत्रम्

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठा	पङ्क्तिः
सुक्ता	मुक्ता	२	१५
जलएव	जलंएव	३	१७
स्थिता	स्थिता	४	१८
असो	असौ	११	१४
विनष्टि	विभिनष्टि	१२	१५
नया	तथा	१३	२५
सम्भवी	सम्भवो	१४	१६
अतएवेयमिव	अतएवेममिव	१६	२५
रपकं	रूपकं	२२	२५
एकयोऽन्य रामा- यण महाभारतेति हासद्वयस्य	एकयोऽन्या रामा- यण-महाभारतेति- हासद्वयस्य	२४,	२४
लब्धाः	लुब्धाः	३९	२५
तत्पितर	तत्पितरम्	४२	१९
स्वदारैः	स्वदारैः	४३	८
नारायणांश-संभृत	नारायणांश-संभूत	४८	२३
सव	सर्वं	६७	२७
शार्दूलविक्रीडित- मिदं वृत्तं	स्रग्धरावृत्तमिदं	७३	२२
अनायास	अनायास	८२	१४
अतिभास्वत्	अतिभास्वत्	९१	८
भारतः	भरतः	९२	२१
समवं	सगवं	९६	२१
सखा	सा	९९	१६
सर्वयज्ञीभ्यः	सर्वयज्ञेभ्यः	१०४	१०

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठा	पङ्क्तिः
प्राम्वशो	प्राग् वंशो	१०४	१२
पृथला	पृथ ला	१०८	८
वात्तयानि	वाक्यानि	१२८	२०
श्रोती, रुचिरा,	श्रोती, रुचिरा	१३२	२५
रोषभोभिनः	रोषभोगिनः	१३५	१५
मांसाभ्यश्नतीति	मांसान्यश्नतीति	१३८	२४
विधिर्मव	विधिनैव	१५८	२५
सर्वलोकप्रकाश	सर्वलोकप्रकाशे	१६०	२३
मारोच	मारीचः	१६१	११
सुव्यक्त	सुव्यक्तं	१६२	१३
स्फुटोऽभत्	स्फुटोऽभवत्	१६५	७
त्यक्ता	त्यक्ता	१६७	१२
तदोय	तदीयं	१७४	४
मातङ्गतेजः चपितारि- शक्तो	मातङ्गतेजःचपितारि- शक्तो	१७६	२
बलीयसी	बलीयसोः	१७८	११
चालयन्त	चालयन्तं	१८५	२०
शोभ	शोभं	२१७	३
वानरवयस्य	वानरवर्यस्य	२३२	११
सुमोद्भिः	सुयोद्भिः	२४४	१७
भुरेषु:	भूरेषु:	२४८	२३
निम्नत्तगलः	निकृत्तगलः	२४८	२०
पता	एताः	२५२	८
सरोपः	सरोषः	२६७	५
पूर्वपरौ	पूर्वापरौ	३२५	११
महाघाषाः	महाघोषाः	३४५	१८
अभ्यर्थ	अभ्यर्थ्य	३८१	१८
क्रियां	क्रियाः	३८१	१८

मङ्गलाचरणादि

दधन्मरकतस्थलीद्युतिविडम्बिकान्तिच्छटां
पुरःप्रबलमारुतो निहितजिष्णुचापोज्ज्वलः ।
हरन् सपदि दुःसहां रविजतापभीतिं नृणां
मदीयहृदयाम्बरे स्फुरतु कोऽपि धाराधरः ॥ १ ॥

आसीदसीमगरिमास्पदकश्यपर्षि-
वंशप्रशंसितजनुर्मनुतोऽप्यनूनः ।
सर्वेश्वरोऽनवरतक्रतुकर्मनिष्ठा-
निर्वर्तितावसथिसंज्ञतया प्रतीतः ॥ २ ॥

तदन्वयसुधाम्बुधेरजनि रामनारायणः
शशीव विमलान्तरो द्विजवरः श्रिया भासुरः ।
यदीयगुणचन्द्रिकोल्लसितराढ़नीराशये
सतां हृदयकैरवं कलितगौरवं मोदते ॥ ३ ॥

श्रीप्रेमचन्द्रेण तदात्मजेन काव्योत्तमे राघवपाण्डवीये ।
बालावबोधाय सतां मुदे च वितन्यते सद्विवृतिः स्फुटार्था ॥ ४ ॥

अर्थान् ग्रहीतुमिह काव्यपुरे प्रविश्य
युष्माकमस्ति यदि चेतसि सत्यमिच्छा ।
काठिन्यदुर्धरकपाटविपाटिकां मे
टीकां तदा प्रथममेव करे कुरुध्वम् ॥ ५ ॥

अगर्वाः पूर्वेषामतिगहनवाणीचतुरता-
प्रकाशे दक्षा जगति विजयन्ते कतिपये ।
खलास्तु स्वच्छन्दं परभणितिदोषानुसरणै-
रवज्ञायां विज्ञा विदधति न केषामपयशः ॥ ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः

राघवपाण्डवीयम्

प्रथमः सर्गः

स्वाधिष्ठानाम्बुजरजःपुञ्जपिञ्जर-मूर्तये ।
इच्छाधीनजगत्सृष्टिकर्मणे ब्रह्मणे नमः ॥१॥

अत्र तावदभूतपूर्वकाव्यवर्णनाजनितयशोराशिप्रकाशितप्रकर्षतया कवि-सार्थसार्थकीकृतनामा श्रीकविराजनामा महाकविः प्रकरणैक्यादिना राघवपाण्डवीयेतिहासवर्णनरूपं राघवपाण्डवीयाभिधं महाकाव्यमार-भमाणस्तत्समाप्तिप्रतिबन्धकीभूतमात्मनः प्रत्यूहव्यूहमाशङ्क्य तद्वि-घाताय कृतमपि नानादेवतोपासनारूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन् सुरज्येष्ठत्वात् प्रथमं ब्रह्माणमुपश्लोकयति ।

स्वाधिष्ठानेति । ब्रह्मणे परमेष्ठिने नमः किम्भूताय स्वस्य अधिष्ठानम् आसनभूतं यदम्बुजं पद्मं तस्य रजसां परागाणां पुञ्जैः समूहैः पिञ्जरा पीतवर्णा मूर्त्तिः शरीरं यस्य स तथा तस्मै । स्वभावतो रक्तवर्णापि ब्रह्मणोमूर्तिर्निजासनकमलपरागैः पीतवर्णा जातेत्यर्थः । एतेन तदम्बुजस्य परागाधिक्यात् इतराम्बुजापेक्षया वैलक्षण्यं ब्रह्मणश्च नियततदम्बुजा-वस्थायित्वं ध्वनितम् । पुनः किम्भूताय इच्छाया निजाभिलाषमात्रस्य नतु कुलालादेरिव कायिकक्लेशस्य अधीनम् आयत्तं जगतो विश्वस्य सृष्टिकर्म निर्माणकार्यं यस्य स तथा तस्मै । एतेन ब्रह्मा स्वेच्छया जगन्निर्मिमीते । उत्पत्स्यमानमेतत् काव्यमपि जगदन्तर्गतं भविष्यति तस्मादेतस्मिन्नपि किञ्चिदिच्छां विदधात्विति कवेरभिलाषो ध्वनितः । अथवा ब्रह्मणे परमात्मने नमः । किम्भूताय स्वमेव अधिष्ठानं यस्यास्तादृशी माया लीला

पुनातु वः सरस्वत्याविलासशिशुकः शुकः ।
तलांशुमयमाणिक्यपञ्जरान्तरगोचरः ॥२॥

अम्बुजं मधुपद्वयिकसुखास्पदत्वात् पद्मं तस्य रजःपुञ्जेन रजोगुणाधिक्येन अथच परागसमूहेन पिञ्जरा रक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य तत् तथा तस्मै । रजसो रक्तवर्णत्वमागमेषु प्रसिद्धं अतएव 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादिरूपाया इच्छाया अधीनं जगतः प्रपञ्चस्य सृष्टिकर्म यस्य तादृशाय । स्वतोगुणक्रियाशून्यायापि मायासम्बन्धात् तदुभयवते इत्यर्थः पिञ्जरमूर्तये इत्यत्र तद्गुणालङ्कारः । "स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते सतु तद्गुण" इति लक्षणात् । "पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीवे स्वर्णे पीते च वाच्यवत्" इति मेदिनी । "पिञ्जरस्तु पीतरक्ते" इति हेमचन्द्रः । 'वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ॥ १ ॥

नमस्काररूपं मङ्गलमुक्त्वा आशीर्वादरूपं मङ्गलं कुर्वन् वाङ्मयाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं उपश्लोकयन् प्रार्थयते ।

पुनात्विति । सरस्वत्यावाग्देवताया विलासस्य क्रीड़ाया विलासाय वा शिशुकः कृत्रिमपुत्रकरूपः शुकः कीरः वोयुष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु युष्माकं काव्यकृतिज्ञप्तिप्रतिकूलं दुष्कृतविशेषमुपशमयत्वित्यर्थः । पक्षिविशेषस्य शुकस्य पवित्रकारित्वाभावेऽपि उपास्यदेवताभ्योऽभीष्टशंसनापेक्षया तद्गुणक्रियापरिवारादितस्तथा शंसनमधिकतरं वैदग्ध्यं द्योतयतीति कविसम्प्रदायः । अतएव 'वैनायकश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः' इत्यादयो महाकविप्रयोगाः । विना पक्षिणा लासः क्रीड़ा विलासस्तत्र शिशुक इत्यपरे । किम्भूतः तलस्य सरस्वत्याः करतलस्य येऽंशवोलोहितकिरणास्तन्मयं तद्रूपं यन्माणिक्यपञ्जरं शोणमणिनिर्मितं पक्षिरक्षण-यन्त्रं तस्य अन्तरं मध्यं तस्य गोचरोविषयस्तन्मध्यवर्तीत्यर्थः । अन्यापि क्रीड़नशोला पुत्रकोऽयमिति मत्वा शुकेन क्रीड़ति, शुकश्च माणिक्यपञ्जरे तिष्ठति ; शुकहस्ता काचित् सरस्वतीमूर्तिर्वा आगमविशेषे स्यात् ।

ब्रह्माण्डमण्डलच्छद्मपद्मकुट्मलदीर्घिका ।
जायतां जगतः शान्त्यै शाम्भवी शक्तिरेकिका ॥३॥
श्रीलतालिङ्गिताङ्गस्य विष्णुकल्पद्रुमस्य वः ।
अवतारमहाशाखाः फलन्तु फलमीप्सितम् ॥४॥

भारतवक्तारं शुकदेवं स्तौतीत्याभाष्य शुकः शुकदेव इत्यादि केषाञ्चित् व्याख्यानमश्रद्धेयं शुकदेवस्य भारतवक्तृत्वाभावात्, वैशम्पायनस्यैव तथात्वात् । उत्तरार्धे तलांशूनामपह्नवेन माणिक्यपञ्जरस्थापनादपह्नुत्यलङ्कारः । 'प्रकृतं यः निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति लक्षणात् । 'तारामयास्तत्र च फेनभङ्गा' इत्यादिसाहित्यदर्पणीयोदाहरणदर्शनाच्च ॥ २ ॥

जलमयीं शिवस्य मूर्तिमुपश्लोकयन् प्रार्थयते ।

ब्रह्माण्डेति । एकिका अद्वितीया शाम्भवी शिवसम्बन्धिनी शक्तिः शिवस्य जलमयी मूर्तिरित्यर्थः जगतो लोकस्य शान्त्यै रक्षणाय सुखाय वा जायतां भवतु । शाम्भवी शक्तिरेव उपद्रवेभ्यो लोकान् रक्षत्वित्यर्थः । किम्भूता ब्रह्माण्डमण्डलमेव छद्म छलं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य यः कुट्मलोऽङ्कुरभावेन प्रथमोत्पत्तिरित्यर्थः तस्य दीर्घिका वापी जल एव ब्रह्माण्डस्य प्रथमाविर्भावात् । तथा च मनुः—"अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशु समप्रभम्" इति । अन्योऽपि कुट्मलो दीर्घिकायां जायते । ब्रह्माण्डसन्निवेशोऽपि कमलाकारतया पुराणादौ वर्णितः । अत्र प्रकृतस्य ब्रह्माण्डमण्डलस्यापह्नवेनाप्रकृतपद्मकुट्मलस्थापनादपह्नुत्यलङ्कारः । उक्तादेव लक्षणात् तन्मूलतश्च शक्तौ दीर्घिकारोपाद्रूपकालङ्कारश्च 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' इति लक्षणात् । एवञ्चात्र द्वयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । ब्रह्माण्डमण्डलकोषेति पाठे शुद्धरूपकमेव ॥ ३ ॥

अभीष्टफलदातृतया सलक्ष्मीकं नारायणमुपश्लोकयन् प्रार्थयते ।

श्रीलतेति । विष्णुर्नारायणरूपो यः कल्पद्रुमस्तस्य येऽवतारा

कान्तिः श्रीकण्ठकण्ठस्य जयत्यालिङ्गनोत्सुका ।
स्कन्धारूढेव कालिन्दी मौलिमन्दाकिनीर्ष्यया ॥५॥

मत्स्यकूर्मादयस्तएव महाशाखाः प्रधानवृक्षाङ्गविशेषास्ता वोयुष्माकं ईप्सितं अभिलषितं यत् फलं वर्गचतुष्टयान्यतमरूपं उद्देश्यं तदेव फलं शस्यं तत् फलन्तु निष्पादयन्तु ददत्वित्यर्थः । किम्भूतस्य श्रीर्लक्ष्मीरूपा या लता वल्ली तया आलिङ्गितं वेष्टितम् अथ च परिरब्धम् अङ्गं यस्य स तथा तस्य । अन्योऽपि कल्पवृक्षोलतालिङ्गितो भवति, तस्य शाखाश्च याचकेभ्योऽभीष्टं ददति । निष्पत्त्यर्थकस्य फलधातोरकर्मकत्वेऽपि अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् क्वचित् सकर्मकत्वम् । तथा च मुरारिः— 'वाल्मीकि फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्यागिरः' इति । अत्र साङ्गसाङ्गिनोरूपणात् साङ्गरूपकम् । "अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।" इति लक्षणात् । फलशब्दश्लेषोऽप्यत्र साङ्गरूपकेऽधिकमेव वैचित्र्यमावहति । "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" इत्युक्तत्वात् । 'शाखा वेदविभागेऽपि पादपाङ्गे भुजेऽपि च' इति विश्वः । 'फलं हेतुफले जातीफले फलकशस्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ ४ ॥

पुनरपि सर्वज्ञानप्रदं शिवमुपश्लोकयति

कान्तिरिति । श्रीकण्ठस्य शिवस्य कण्ठोगलस्तस्य कान्तिर्नीलाच्छविर्जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्त्तताम् । अत्रोत्प्रेक्षते । मौलौ मस्तके स्थिता मन्दाकिनी स्वर्गङ्गा मौलिमन्दाकिनी । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी-समासः । तस्या ईर्ष्यया मन्दाकिन्याहरशिरोऽवस्थानरूपस्य सौभाग्यस्यासहनतया इत्यर्थः आलिङ्गनोत्सुका शिवस्य कण्ठग्रहपूर्वकपरिरम्भणापेक्षिता अतएव स्कन्धारूढा शिवस्यांससमीपमागता कालिन्दीव यमुनेव । तेषं भगवतः कण्ठे विषपाणजनिता श्यामा कान्तिः किन्तु नद्योरावयोर्मध्ये त्वमेका हरशिरोऽवस्थानसौभाग्यं लभसे नाहं किमपि अतस्तव सौभाग्याद्धिकं कण्ठग्रहपूर्वकालिङ्गनसौभाग्यमनुभवामीति मनसि कृत्वा तदर्थं शिवस्कन्धमारूढा यमुनेवेति । कालिन्दीरूपद्रव्यस्य सम्भावनात् द्रव्योत्-

स नः करोतु विघ्नानां वारणं वारणाननः ।
मदराविभिरारब्धभोगावलिरिवालिभिः ॥६॥
जगत्प्रदीपयोर्वंशौ सूर्याचन्द्रमसोरपि ।
ययोरुद्दीपितौ वाग्भिस्तौ वन्दे कविपुङ्गवौ ॥७॥

प्रेक्षेयम् । 'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति लक्षणात् । 'श्रीकण्ठोद्देशभिद्युग्रे' इति मेदिनी ॥५॥

विघ्नापहर्तारं गणेशमुपश्लोकयन् प्रार्थयते ।

स इति । सः विघ्नविनाशकतया प्रसिद्धो वारणाननो गजाननः नोऽस्माकं विघ्नानां काव्यकृतिप्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टानां वारणं निवारणं करोतु विघ्नान् नाशयत्वित्यर्थः । उत्प्रेक्षया विशिनष्टि—मदेति, भोगस्य सुखस्य आवलिः श्रेणी यतः सा भोगावलिः स्तुतिः मदेन मत्ततया मद-जलपानाभिलाषेण वा रवितुं गुञ्जितुं शीलं येषां तादृशैरलिभिर्भ्रमरैः कर्तृभिरारब्धा प्रस्तुता भोगावलिः स्तुतिपाठो यस्य स तथा तादृश इव । अत्र भ्रमराणां गुञ्जिते स्तुतिपाठस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेयम् । न इत्यत्र व इति पाठे वो युष्माकमित्यर्थः । मदराविभिरित्यत्र मदवारिभिरिति आरब्धेत्यत्र आबद्धेति च पाठे मदवारिभिर्मदजलैर्हेतुभिरितस्ततः श्रेणीरूपेणोपविष्टैर्भ्रमरैराबद्धा कृता भोगावलिः सर्पशरीरश्रेणीयत्र स इव इत्यन्वयः । वर वल सञ्चलने इत्यस्य रूपेण मदवारिभिर्मदचपलैरिति वा । 'भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि' इति मेदिनी । अलिभिरलिवत् श्यामैर्मदवारि-भिर्मदजलैराबद्धा भोगवलिर्गण्डस्थचित्रं यस्य स इव । शोभार्थं गण्डस्थचित्रं भोगावलिरुच्यते । "गन्धचन्दनसंयुक्ता रोचना कुङ्कुमेषु वा । नाम्ना भोगावलिः ख्याता ह्यपूर्वा गण्डशोभिनी" इत्युक्तेरिति केचित् ॥ ६ ॥

अथ रामायणभारतशास्त्रकर्तारौ वाल्मीकिव्यासावुपश्लोकयितुमुपक्रमते ।

जगदिति । अविच्छिन्नक्रमे जगत्प्रदीपयोरपि जगतां प्रकाशकयोरपि

अन्योविधाता वाल्मीकिरादिकाव्यं कमण्डलुः ।
रघुनाथकथा गङ्गा तया पूता जगत्त्रयी ॥८॥
द्वैपायनोऽपरोब्रह्मा तत्सृष्टिर्भारतार्णवः ।
सूक्तयोदिव्यरत्नानि त्रैलोक्यं तैरलंकृतम् ॥९॥

सूर्याचन्द्रमसोर्वंशौ अन्ववायौ ययोर्वाग्भिर्वचनैः रामायणमहाभारतरूपैः उद्दीपितौ प्रकाशितौ तौ कविपुङ्गवौ कविश्रेष्ठौ वाल्मीकिव्यासौ अहं वन्दे नमामि येन सूर्यो त्पन्नोराघववंशोवर्णितः येन च चन्द्रोत्पन्नः पाण्डववंशोवर्णितस्तावहं वन्दे इत्यर्थः । अत्र जगत्प्रदीपयोरपि वंशावल्याभ्यामुद्दीपिताविति विरोधाभासः उद्दीपितौ वर्णितौ इति विरोधभङ्गश्च । एतेन वाल्मीकिव्यासयोरतिमहत्त्वं ध्वनितम् ॥ ७ ॥

अन्य इति । वाल्मीकिर्मुनिरन्योऽपरोविधाता विलक्षणकाव्यसृष्टिकरणात् ब्रह्मा तथा, आदिकाव्यं तत्कृतं रामायणम् अन्यः कमण्डलुः जलाधारविशेषः । तथा तद्वर्त्तिनी रघुनाथस्य श्रीरामचन्द्रस्य कथा माहात्म्योक्तिरन्या गङ्गा भागीरथी तया कथारूपया गङ्गया जगत्त्रयी भुवनत्रयं पूता पवित्रीकृता, अन्यस्यापि ब्रह्मणः कमण्डलुविलासिनी गङ्गा जगन्त्रयीं पुनीते । अत्र वाल्मीक्यादौ ब्रह्माद्यध्यवसानात् 'अयं राजा अपरः पाकशासन' इत्यादिवदन्येति विशेषणयोगाच्चातिशयोक्त्यलङ्कारः। 'सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात् । अन्येति यथायथं लिङ्गव्यत्ययेन सर्वत्र योजनीयम् ॥ ८ ॥

द्वैपायन इति । द्वैपायनो व्यासोऽपि अपरो ब्रह्मा प्रजापतिरेव तथा भारतमेव अर्णवः समुद्रः स तस्य द्वैपायनब्रह्मणः सृष्टिः सर्गः तन्निर्मितं भारतमप्यपरः समुद्र इत्यर्थः । तत्र च सूक्तयः शोभनवचनानि दिव्यरत्नानि मनोज्ञहीरकादिरत्नानि तैर्दिव्यरत्नैस्त्रैलोक्यं लोकत्रयं समलंकृतं भूषितम् । श्रूयमाणैर्भारतवचनैरेव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविधानाविधानादिना सन्मार्गावलम्बनाल्लोकाः शोभिता इत्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्त एवालङ्कारः ॥ ९ ॥

निश्रेण्यौ ब्रह्मलोकस्य वाग्देव्याः कर्णकुण्डले ।
धर्मद्रुममहामूले वाल्मीकिव्यासयोः कृती ॥१०॥
भारतादिपुराणानि श्रीरामचरितानि च ।
त्रिसन्ध्यसवनान्येष सर्वसाधारणोमखः ॥११॥

स्वविधेयग्रन्थस्य मूलभूते रामायणभारते स्तौति ।

निश्रेण्याविति । वाल्मीकिव्यासयोः कृती रामायणभारतरूपे निर्मिती ब्रह्मलोकस्य निश्रेण्यौ सोपानरूपे ब्रह्मलोकप्रापिके इत्यर्थः । तथा ते वाग्देव्याः सरस्वत्याः कर्णकुण्डले कर्णभूषणस्वरूपे अत्युत्कृष्टतया वाङ्मयानां शोभाजनिके इत्यर्थः । तथा धर्मद्रुमस्य धर्मरूपवृक्षस्य महामूले प्रधानमूलस्वरूपे अतितरां धर्मोत्पादिके इत्यर्थः । एतेन रामायणभारतानुयायितया मदीयोऽपि ग्रन्थस्तद्वदादरणीय इति भावः । धर्मद्रुमेत्यत्र धर्मे द्रुमत्वारोपस्य भारतरामायणयोर्मूलत्वारोपं प्रतिनिमित्तत्वात् परम्परितरूपकम्, अन्यत्र तु निरङ्गं मालारूपकम् । "निश्रेणिस्त्वधिरोहणी" इत्यमरः ॥१०॥

भारतादीति । त्रिसन्ध्ये प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपसन्ध्यात्रये सवनानि स्नानानि त्रिसन्ध्यस्नानजन्यफलसमफलजनकानीत्यर्थः भारतादिपुराणानि द्वैपायनप्रणीतानि तथा श्रीरामचरितानि वाल्मीक्यादिप्रणीतानि रामायणानि च एष सर्वेषां वर्णानां साधारणो मखो यज्ञः । अश्वमेधादियागो यथा स्वर्गादिकं साधयति एतान्यपि तथेत्यर्थः । तत्तद्यागे तु न सर्वेषां वर्णानामधिकारः भारतादिरूपयागस्तु सर्ववर्णसाधारणः निर्विवादात् शूद्राणामप्यन्ततः श्रवणेऽधिकारस्मरणात् । उक्तञ्च पुराणमधिकृत्य । "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति । अत्र भारतादौ मखत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः । भारतादय इतिहासाः पुराणानि वैष्णवादीनि चेतीतरेतरद्वन्द्वः । किम्वा भारतमादि प्रधानभूतं येषां तादृशानि पुराणानीति कर्मधारयः । इतरपुराणादिशास्त्रापेक्षया भारतस्य प्रधानत्वं विद्यत एव तथाचोक्तम् ।

पुराणरामायणभारतादि
क्षीराणि संयोजितभक्तिवत्सैः ।
पुरातनैर्या दुदुहे कवीन्द्रैः
सा भारती कामदुघा ममास्तु ॥१२॥

"संक्षिप्य सर्वशास्त्रार्थं भारतार्थानुसारतः । निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्त्तितम् ॥" इति । "भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते" ॥ इति च । एष इत्यत्र विधेयापेक्षया पुंस्त्वमेकत्वञ्च । 'प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यम्' इति 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इति चामरः । 'सवनन्त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी । एषानुष्टुब्वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीमुपश्लोकितान् स्वाभिलाषं प्रार्थयते ।

पुराणेति । पुरातनैः प्राचीनैः कवीन्द्रैर्वाल्मीक्यादिभिर्महाकविभिः संयोजितो भक्तिरूपो वत्सो यैस्तादृशैः सद्भिः संयोजिता भक्तिरूपा ये वत्सास्तैः करणैरिति वा या भारती पुराणरामायणभारतादिरूपाणि क्षीराणि दुग्धानि दुदुहे दुग्धा । सा भारती वाणी मम कामदुघा अभिलषितप्रपूरिका अस्तु भवतु मयापि सा भारती स्वाभिलषितैतत्काव्यं क्षीरं दोहयीया भवत्वित्यर्थः । अत्र पुराणादौ क्षीरारोपस्य भक्तौ च वत्सत्वारोपस्य शाब्दत्वात् भारत्यां धेनुत्वारोपोऽर्थादवगन्तव्यस्तस्मादेकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । केषाञ्चिन्मते समासोक्त्यलङ्कारः । अन्यापि धेनुर्वत्ससंयोगात् क्षीराणि दुह्यते । कामधेनुश्च सेव्यमाना कामान् पूरयति । दुदुहे इति कर्मणि लिट् । येत्यत्र गौणं कर्म दुहादेरित्यनेनोक्तत्वात् प्रथमा । अत्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तम् । "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । स्यादिन्द्रवज्रा ततजा-स्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति केदारभट्टः ॥ १२ ॥

अस्ति कादम्बसन्तानसन्तानकनवाङ्कुरः ।
कामदेवः क्षमादेव-कामधेनुर्जनेश्वरः ॥ १३ ॥
कामः पुरातनो येन नूतनेनाभिभूयते ।
भार्गवो राघवेणेव रामो रामेण सङ्गरे ॥ १४ ॥
दत्तयः कीर्त्तयश्चैव यदीयाः कर्णमार्गगाः ।
कान्ताभ्यश्च कविभ्यश्च कामदं यस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥

सम्प्रत्येतत्काव्यनिर्माणाय दत्तप्रोत्साहं स्वोपजीव्यं कामदेवनृपतिं चतुर्विंशतिभिः श्लोकैः कविर्वर्णयति

अस्तीति। कामदेवः कामदेवनामा जनेश्वरो राजा अस्ति वर्त्तते। किम्भूतः कादम्बसन्तानः कादम्बवंश एव सन्तानको देवतरुभेदस्तस्य नवाङ्कुरः नवोत्थितोऽङ्किरूपः तथा क्षमादेवानां ब्राह्मणानां कामधेनुः कामपूरक इत्यर्थः। विशेषणद्वयेन कामदेवस्यातिवदान्यत्वं सूचितम्। अस्तीति वर्त्तमानप्रयोगस्तदानीं तस्य वर्तमानत्वसूचकः। निरङ्गमालारूपकमलङ्कारोऽयम्। "सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे" इति मेदिनी ॥ १३ ॥

काम इत्यादि। सङ्गरे सौन्दर्ययुद्धे नूतनेन येन कामेन राज्ञा पुरातनः प्राचीनः कामः कन्दर्पोऽभिभूयते सौन्दर्यातिशयात् जीयते। उपमिनोति सङ्गरे युद्धे राघवेण रघुकुलोत्पन्नेन नूतनेन रामेण दाशरथिना पुरातनो भार्गवो रामो जामदग्न्य इव यथा दाशरथिना रामेण परशुरामोऽभिभूतस्तथेत्यर्थः। कन्दर्पवदतिसुन्दर इत्यर्थः। अत्र मनुष्यमात्रस्य कन्दर्पपराभवकर्तृत्वासम्भवात् विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवसानं, तेनोपमापरिपुष्टोऽसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनोनिदर्शनालङ्कारः। एवञ्चोपमानिदर्शनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करोऽयम्। "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्नपि कुत्रचित्। यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" इति साहित्यदर्पणः ॥ १४ ॥

दत्तय इति। यदीया यत्सम्बन्धिन्यो दत्तयो दानानि कीर्त्तयश्च यशांसि च कर्णमार्गगाः कर्णोऽङ्गराजस्तत्पथानुसारिण्यः अङ्गराजस्येव यस्य दानानि

दधानोऽपि धनुर्विद्यावैशारद्यं किरीटिवत्।
अङ्गनापाङ्गबाणानां यः स्वयं याति लक्ष्यताम् ॥१६॥
यद्यशो राजहंसस्य ब्रह्माण्डं पञ्जरायते।
ग्रासक्षीरायते चास्य पुरस्तात् क्षीरनीरधिः ॥१७॥

यशांसि चेत्यर्थः, यद्वा कर्णमार्गगाः सर्वेषां श्रवणपथगामिन्यः सर्वैरपि यस्य दानानि यशांसि च श्रुतानीत्यर्थः। अथवा यदीया दत्तयः कर्णगाः राधेय-दानानुकारिण्यः। तथा कौतयश्च मार्गगाः मार्गान् मार्गोपलक्षितनानाजन-पदान् गच्छन्ति, नतु स्वविषय एव तिष्ठन्तीति तादृश्य इति क्रमेणान्वयः। तथा यस्य कामदेवस्य दर्शनं कान्ताभ्यः प्रमदाभ्यः कामं मदनोद्रेकं ददातीति तादृशं स्त्रीणां कामोद्दीपकमित्यर्थः। तथा कविभ्यः पण्डितेभ्यश्च कामम् अभिलषितं ददातीति तादृशं कवीनामभिलाषपूरकमित्यर्थः। अत्र दाना-दीनां प्रस्तुतमाहात्म्यप्रकाशकत्वेन प्रस्तुतत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितः कर्णमार्गगत्वकामदत्वरूपैकधर्मसम्बन्धरूपस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ १५ ॥

दधान इति। यः कामदेवः किरीटिवत् अर्जुनवत् धनुर्विद्यायां वैशारद्यं नैपुण्यं दधानोऽपि धारयन्नपि धनुर्विद्यायामर्जुन इव विशारदो भवन्नपीत्यर्थः। अङ्गनानां स्त्रीणां येऽपाङ्गाः कटाक्षास्त एव बाणास्तेषां लक्ष्यतां शरव्यत्वं स्वयं आत्मनैव याति प्राप्नोति, अति मनोज्ञतया स्त्रीणामपाङ्गविक्षेपास्पदं भवती-त्यर्थः। अत्रार्जुनवत् धनुर्विद्यावैशारद्यं धारयन्नपि स्वयं स्त्रीणामपाङ्गबाण लक्ष्यत्वं यातीति क्रिययोर्विरुद्धत्वात् विरोधाभासालङ्कारः। अतिधनुर्द्धरो-रमणीनामत्याह्लादकश्चेति भावः। 'पार्थः किरीटी गाण्डीवी' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ १६ ॥

यद्यश इति। ब्रह्माण्डं कर्तृ यद्यशो राजहंसस्य यस्य राज्ञो यश एव राजहंसस्तस्य पञ्जरायते पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थानं तद्वदाचरति। तथा पुरस्ता-दग्रे वर्तमानः क्षीरनीरधिर्दुग्धसमुद्रश्चास्य यशोराजहंसस्य ग्रासक्षीरायते पानीयदुग्धमिवाचरति। अतिप्रभूततरं यस्य यश आसीदिति भावः। अन्यो

श्रीविद्याशोभिनो यस्य श्रीमुञ्जादियती भिदा।
धारापतिरसावासीदयं तावद्धरापतिः ॥१८॥
धर्म्मार्थकामान् भजता यथावदनुबन्धिनः।
अवन्ध्या येन नीयन्ते सज्जना इव वासराः ॥१९॥

राजहंसोऽपि पञ्जरमध्ये तिष्ठति तस्य पुरस्ताच्च पानार्थं दुग्धपात्रं तिष्ठति। यशो राजहंसस्येत्यत्र यशसि राजहंसारोपात् रूपकं, पञ्जरायते इत्यादौ चाय प्रत्ययस्यौपम्यप्रतिपादकत्वादुपमा एवञ्चात्रोपमानुप्राणितो रूपकालङ्कारः। यद्‌यशो राजहंस इवेति उपमिति समासे तु शुद्धोपमेयम् ॥ १७ ॥

श्रीविद्येति। यस्य कामदेवस्य श्रीमुञ्जात् श्रीयुक्तमुञ्जनामक नृपतेरियती भिदा एतावान् भेदः। किम्भूतस्य श्रीर्लक्ष्मीः विद्या पाण्डित्यं ताभ्यां शोभत इति तादृशस्य, यद्वा श्रीविद्या राजराजेश्वरी देवी तया शोभते इति तस्य, श्रीविद्योपासनया लब्धसम्पत्तेरित्यर्थः। अथ च श्रीविद्योभयवतः श्रीमात्र-युक्ताद्भेदो युज्यत एव। भिदामेवोल्लेदयति असौ मुञ्जो धारापतिर्धारा नाम दक्षिणदेशप्रसिद्धा काचिन्नगरी तस्याः पतिः स्वामी आसीत्। अयं तावत् कामदेवः पुनर्धरायाः पृथिव्याः पतिः धारापतित्वं धरापतित्वञ्च द्वयोरसा-धारणधर्म्मद्वयमेव परस्परभेदकमित्यर्थः उक्तञ्च अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति। मुञ्जापेक्षयास्यातिसमृद्धं राज्यमिति भावः। मुञ्जो हि किल सिन्धूलनृपतेर्भ्राता भोजराजस्य पितृव्यो धारापुरीपतिरतिमहान् नृपतिरासीदिति श्रूयते। अयं ततोऽप्यधिकतर इति उपमानादुपमेयस्या-धिक्यरूपो व्यतिरेकालङ्कारः। धारानगरी भोजवंश्यानां राजधानीति प्रसिद्धिः। उक्तञ्च केनापि अथ धारानगरे न कोपि मूर्खो निवसति। कवेर्या पञ्चशतानि सेवन्ते विदुषां श्रीभोजम्। वररुचिसुबन्धुबाणमयूरवामदेव हरिवंश-शङ्कर-कलिङ्ग-कर्पूर-विनायक-मदनविद्याविनोदकोकिलतारेन्द्रप्रमुखा इति ॥ १८ ॥

धर्म्मार्थ इति। यथावत् यथायथम् अनुबन्धिन उत्पद्यमानान् परस्पर-मविरोधितया सम्पद्यमानानित्यर्थः। धर्म्मार्थकामान् त्रिवर्गान् भजता

दूषणध्वंसदक्षेण पुण्यसेतुप्रवर्त्तिना।
रामेणेव कृतं येन जनस्थानमकण्टकम्॥२०॥

सेवमानेन येन कामदेवेन वासरादिवसाः अवन्ध्याः सफलाः कृत्वा नीयन्ते याप्यन्ते प्रतिदिनमेव यस्य धर्म्मार्थकामा उत्पद्यन्ते इत्यर्थः। उपमिनोति सज्जना इवेति यथा त्रिवर्गपरायणैर्जनैः सज्जना अवन्ध्या नीयन्ते तथेत्यर्थः। त्रिवर्गपरायणा हि सज्जनान् प्राप्य तेभ्यः स्वाभीष्टान् धर्म्मादीनेवार्जयन्ति नतु तान् वृथा परित्यजन्ति। अत्रावन्ध्यतानयनं प्रति धर्मादिभजनस्य हेतुतयोपन्यासात् काव्यलिङ्गालङ्कारः तन्मूला च सज्जना इवेत्युपमा तस्मात्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करोऽयम्। "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं प्रचक्षते" इति साहित्यदर्पणः॥ १९॥

दूषणेति। येन कामदेवेन राज्ञा जनस्थानं जनपदः अकण्टकं क्षुद्रशत्रुरहितं कृतं शत्रून् विनाश्य जनपदाः स्वास्थ्यं प्रापिता इत्यर्थः। उपमिनोति रामेणेवेति यथा रामेण जनस्थानं दण्डकारण्यं तन्निकटवर्त्ती स्थानविशेषो वा राक्षससेनाविनाशनेनाकण्टकं कृतं तथेत्यर्थः। तौ युगपद्विनष्टि, किम्भूतेन दूषणस्य दोषस्य ध्वंसे नाशे दक्षेण निपुणेन पक्षे दूषणस्य राक्षसविशेषस्य ध्वंसे दक्षेण तथा पुण्यसेतुप्रवर्त्तिना धर्ममर्य्यादास्थापकेन पुण्यजनकसेतुकारिणा वा। लोकसञ्चरणाय तेन बहवः सेतवः कृता इत्यर्थः। पक्षे लङ्कागमनार्थं समुद्रे पुण्यसेतोः सुन्दरसेतोः प्रवर्त्तकेन। रामस्येव यस्य चरितानि लोकप्रतिष्ठितानीति भावः। अत्र दूषणादिशब्दानां श्लिष्टत्वात् श्लेषमूलोपमालङ्कारः। "पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात् क्लीबं सुकृतधर्म्मयोः" इति विश्वः। जनस्थानं दण्डकारण्यमिति जटाधरः। इक्ष्वाकुपुत्रं प्रति शुक्रशापमुपक्रम्य "इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम्। जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा। तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते। तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते॥" इति रामायणम्। कण्टकः क्षुद्रवैरिणि। "वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे" इति हेमचन्द्रः॥ २०॥

भूरिक्षमाभारभृता विजयार्ज्जितसम्पदा ।
भूमेरुत्खातशल्येन यस्तुल्यो धर्म्मजन्मना ॥२१॥
यथा सर्व्वेषु देवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ।
तथा मनुष्यदेवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ॥२२॥

आदित्यस्यान्ववायो जयति रघुपतेर्जन्मनोज्जृम्भितश्री-
स्तत्साम्यं सोमवंशः श्रयति सुरभितः पाण्डवानां यशोभिः ।
धत्ते तत्प्रौढ़िमद्य स्मरहरधरणीसम्भवस्यान्ववायो
यस्यालङ्कारभावं भजति कृतधियां कामदः कामदेवः ॥२३

भूरीति। यः कामदेवो धर्म्मजन्मना युधिष्ठिरेण तुल्यः सदृशः। किम्भूतेन भूरिर्महान् यः क्षमाभारः शान्त्याधिक्यं पृथिवीभारो वा तं बिभर्त्तीति तादृशेन कामदेवोऽपि तादृशः, पुनः कीदृशेन विजयेनार्जुनेन अर्जिता सम्पत् यस्य स तथा तादृशेन। अयमपि विजयेन शत्रुपराजयेनार्जितसम्पत्तिः। पुनः कीदृशेन भूमेः सकाशात् उत्खातो युद्धे विनाशनेन स्वर्गं नीतः शल्यो मद्राधिपो येन स तथा तादृशेन। अयमपि भूमेरुत्खात उद्धृतः शल्योऽङ्गविद्धशस्त्रादिकं तद्वत् पीड़ाकारी शत्रुर्येन तादृशः। अस्मिन् पक्षे भूमेरिति पञ्चम्यन्तं पदं शल्य-शब्दश्च गौणः। उपमेयमार्थी। क्षमा शान्तौ क्षितावपि। विजयो विजये पार्थे विमाने इति। शल्यः स्यान्मदनद्रुमे। "नृपभेदे श्वाविधि च सौम्नि शस्त्रशलाकयोः" इति च हेमचन्द्रः॥ २१ ॥

यथेति। यथा सर्व्वेषु देवेषु मध्ये कामदेवः कन्दर्प एव जगत्प्रियः अति-सुन्दरदेहत्वात् जगतां सन्तोषजनकः। तथा मनुष्यदेवेषु राजसु मध्ये अयं कामदेव एव जगत्प्रियः श्लाघ्यउपमा॥ २२ ॥

आदित्यस्येति। आदित्यस्य सूर्य्यस्यान्ववायो वंशो जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्त्तते किम्भूतः रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य जन्मना आविर्भावेन उज्जृम्भिता वर्द्धिता श्रीः शोभा यस्य तादृशः तथा सोमवंशश्चन्द्रवंशोऽपि तत्साम्यं सूर्य्यवंश-

केचिद्दानेषु वीराः समरभुवि पुनः केचिदन्ये दयायां
कर्णाद्याः पार्थमुख्याः खचरपतिमुखाः पूर्वमासन् युगेषु ।
तेषां तेषाञ्च तेषामपि वहति धुरं साम्प्रतं तावदस्या--
मेकः श्रीकामनामा जलनिधिलहरी स्रग्धरायां धरायाम्
॥ २४ ॥

तुल्यतां श्रयति धारयति किम्भूतः पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां यशोभिः कीर्त्तिभिः सुरभितः प्रसिद्धिं नीतः। अद्य सम्प्रति स्मरहरधरणीसम्भवोऽन्ववायोऽपि कादम्बवंशोऽपि तयोः सूर्य्यवंशसोमवंशयोः प्रौढ़िम् औन्नत्यं तद्वदुत्कर्षमित्यर्थः, धत्ते धारयति यस्यान्ववायस्यायं कामदेवः अलङ्कारभावं मण्डनत्वं भजति धारयति किम्भूतः कृतधियां पण्डितानां कामदोऽभिलाषपूरकः। अन्यनिष्ठायाः प्रौढ़ेरन्यस्य धारणमसम्भवद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वे पर्य्यवस्यति तेनात्र निदर्शनालङ्कारः "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्नपि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना॥" इति लक्षणात्। स्मरहरधरणीसम्भव इति धरणीत्युपनामकः स्मरहरनामा कश्चिदेतस्य प्राक्तनपुरुष आसीदिति केचित्। स्मरहर इत्यस्य कश्चित् पूर्वपुरुषः तत्पत्नी च धरणीति ताभ्यां सम्भवीयस्येत्यन्ये।. अपरे तु स्मरहर धरणी काशी तस्यां सम्भवो यस्य तादृशः कादम्बवंशस्य प्रथमं काश्यामेवाविर्भावादिति वदन्ति। स्रग्धरावृत्तमिदम्। "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुतां स्रग्धरेयं प्रसिद्ध" इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

केचिदिति। केचित् कर्णाद्या राधेयप्रभृतयो दानेषु वीरा दानोत्साहवन्तः। एवं केचिच्च पार्थमुख्या अर्ज्जुनप्रभृतयः पुनः समरभुवि रणभूमौ वीराः तथा अन्ये: खचरपतिमुखाजीमूतवाहनादयश्च दयायां वीराः एते पूर्वं युगेषु द्वापरादिषु आसन् बभूवुः नाधुना सन्तीत्यर्थः साम्प्रतमिदानीं पुनरेकः केवलः श्रीकामनामा श्रीकामदेवरूप एव अस्यां धरायां पृथिव्यां तावत् साकल्येन तेषां दानवीराणां कर्णादीनां तेषाञ्च युद्धवीराणां पार्थादीनां तेषामपि दयावीराणां जीमूतवाहनादीनाञ्च धुरं भारं साधर्म्यमित्यर्थः

आनेता मध्यदेशात् प्रवचनविदुषां सोमपां ब्राह्मणाना-
मारोढा मर्त्यमूर्त्त्या सुरपतिसदृशो मण्डनं मानवत्याः ।
जेता भूमेर्जयन्तीपुरपुरमथनश्रीपदाम्भोजभृङ्गः
सोऽपि क्ष्मापस्त्विनैतः स्वकुलकुलगिरिं योऽनुलेभे तपोभिः ॥ २५ ॥

वहति धारयति एक एवायं दानवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेत्यर्थः । किम्भूतायां धरायां जलनिधेः समुद्रस्य या लहरीस्रक् तरङ्गमाला तां धरति धारयतीति तादृश्यां समुद्रपर्य्यन्तायामित्यर्थः । जीमूतवाहनस्य विद्याधरचक्रवर्त्तित्वात् खचरपतित्वं स दयावीर एव नागानन्दनाटकादौ तथा दर्शनात् अत्र कर्णादीनां धुरं वहतीति निदर्शनालङ्कारेण एकैकं दानवीरादिरसावलम्बिनः कर्णादीनपेक्ष्य दानादि त्रितयाश्रयत्वेन कामदेवस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावक इत्युपक्रम्य स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" इति दर्पणः क्वचिद्वीरा इत्यत्र धीरा इति पाठः स न मनोरमः । स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ २४ ॥

आनेतेति । जयन्तीपुरं स्वराजधानीं प्राच्यो नगरविशेषस्तत्र यः पुरमथनो महादेवस्तस्य यत् श्रीयुक्तं पदाम्भोजं चरणपद्मं तत्र भृङ्गो भ्रमर इव सततभगवच्चरणारविन्दचिन्तनानुरक्त इत्यर्थः तादृशः, सोऽपि क्ष्मापः पृथिवीपालः कामदेवस्त्विनैतः साक्षान्महादेवस्वरूपः व्यस्तरूपकं निरन्तरं शिवध्यानेन शिवत्वं प्राप्त इत्यर्थः । शिवत्वमेव घटयति यः क्ष्मापस्तपोभिर्हेतुभिः स्वकुलं स्ववंश एव कुलगिरिं विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च हिमालयस्तम् अनुलेभेप्राप्तवान् । शिवोऽपि सतीवियोगानन्तरं तपस्यार्थं हिमाचलं प्राप्तवान् । किम्भूतः मध्यदेशात् हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यवर्त्तिदेशात् प्रवचनविदुषां वेदज्ञानां सोमपां सोमयागादौ सोमलतारसपायिनां ब्राह्मणानाम् आनेता यज्ञार्थं मध्यदेशात्-च्छान्दसब्राह्मणाम् स्वराजधानीं जयन्तीपुरमानीतवानित्यर्थः अतएवेयमेव यज्ञार्थं मध्यदशात् पञ्चानां ब्राह्मणानामानेतारम् आदिशूरं नृपतिं केचित्

न्यञ्चत्काञ्चीमनोज्ञा सुललितमधुराः कुन्तलैरुल्लसन्त्यः
पुष्णान्त्यो हारशोभां धृतकरकटकाः कान्तिमद्देहमध्याः।
अङ्गश्रीभङ्गिभाजः परिमिलदलकाः प्रोल्लसत्कामरूपाः
सेवन्ते तं समन्तादनुदिनमबलाश्रेणयः चोणयश्च ॥२६॥

प्रपञ्चते, शिवोऽपि याज्ञिकब्राह्मणानाम् आ सम्यक् नेता नायकः यज्ञफल-दातृत्वात्, अतएव पुष्पदन्तः क्रतुषु फलदानप्रतिभुवमिति। यद्वा मध्यदेशात् नभोभागात् ब्राह्मणानां सप्तर्षीणाम् आनेता पार्वतीविवाहार्थमानीतवान्। तथा मर्त्यमूर्त्या मानवशरीरेणैव सुरपतिसदस इन्द्रसभाया आरोढ़ा आरोहणकर्त्ता मन्त्रसिद्धत्वादव्याहतगतिकतया कामदेव इन्द्रलोकं गच्छतीति तात्कालिकानां किम्बदन्ती। शिवोऽपि इन्द्रेणावाहितस्तत्सभां गच्छत्येव। तथा मानवती तन्नाम्नी काचिन्नगरी तस्या मण्डनं भूषणं, मानवती कामदेवस्य पत्नीति केचित्, शिवोऽपि मानवत्यामनस्विन्याः पार्वत्या इत्यर्थः, मण्डनमलङ्कारकः। तथा भूमेः पृथिव्या जेता विपक्षविनाशनेनाधिकर्त्ता शिवोऽपि भूमिं स्वमनसि आस्पदं करोतीति भूम भूमेर्णिङ् क्विप् तादृशो यज्ञः कामस्तस्य जेता भूना महांश्चासाविश्चेति भूमेः तस्य भूमेर्जेतेति वा। सोमपामिति धातोराल्लुक् शसाद्यचोत्याकारलोपः। "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः" इति मनुः। "विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्" इति कुल्लूकभट्टः। "स्यात् प्रवचनमागमे" इति हेमचन्द्रः। स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ २५ ॥

न्यञ्चदिति। अबलाश्रेणयः कामिनीपङ्क्तयस्तथा चोणयश्च भूमयश्च समन्तात् सर्वतोऽनुदिनं प्रतिदिनं तं कामदेवरूपं सेवन्ते भजन्ते कामिन्य इव भूमयोऽपि तस्य वशवर्त्तिन्य इति भावः। एकोक्त्या द्वयोर्विशेषणान्याह किम्भूताः न्यञ्चन्ती किञ्चिदधो लम्बमाना या काञ्ची नितम्बाभरणविशेषस्तया मनोज्ञा मनोहारिण्यः पक्षे न्यञ्चन्ती दक्षिणदेशीयत्वान्निम्नस्थलवर्त्तिनी या काञ्ची नगरीविशेषस्तया मनोज्ञाः। तथा सुललितेन शोभनविलासेन

कूर्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डा
दण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।

मधुरामनोहराः पक्षे सुललिता शोभमाना मधुरा मथुरापरनामा नगरीविशेषो यासु तादृश्यः । तथा कुन्तलैः केशपाशैरुल्लसन्त्यः शोभमानाः पक्षे कुन्तलैर्देशविशेषैरुल्लसन्त्यः । तथा हारेण मुक्तावल्या कृता शोभा सौन्दर्यं हारशोभा तां पुष्णन्त्यो धारयन्त्यः पक्षे हारेण युद्धस्थलेन देशविशेषेण वा कृतां शोभां पुष्णन्त्यः । तथा हृतं करेण कटकं वलयो याभि स्ताः पक्षे हृतो गृहीतः करीराजग्राह्यभागो येभ्यः तादृशाः कटकाः पर्वतनितम्बभागा यासु ताः कटकः कटकनामक उत्कलदेशविशेषो राजधानी वा । तथा कान्तिमत् सुन्दरं वेदिवत् यज्ञवेदिविशेषस्येव मध्यं मध्यभागोयासां ताः पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्यो मध्यदेशः कान्तिमन्तो वेदिमध्यो यासु ताः । तथा अङ्गानां मुखाद्यवयवानां या श्रीः शोभा तस्याभङ्गिं विशेषं भजन्त इति तादृश्यः पक्षे अङ्गैर्देशविशेषैः श्रीभङ्गिभाजः । तथा परिमिलन्तोऽलका चूर्णकुन्तला यासां ताः पक्षे परिमिलन्ती अलका कुवेरपुरी यासु ताः । तथा प्रोल्लसन् प्रादुर्भवन् कामोयस्मात् तादृशं रूपं सौन्दर्यं यासां ताः पक्षे प्रोल्लसन् कामरूपः कामाचलोपलक्षितः प्राग्ज्योतिषापरनामको देशविशेषो यासु ताः । अत्र अवलाश्रेणीनां चौणीनाञ्च प्रस्तुतप्रकर्षकतया प्रस्तुतत्वादेकधर्माभिसम्बन्धाच्च श्लेषानुप्राणितम्तुल्ययोगितालङ्कारः । "काञ्ची स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च"इति मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः, इति 'कुन्तलश्चषकी वाले जवे पुंभूम्नि नीवृतीति,' हारो मुक्तावली युधि'इति 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डले सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपीति' 'अङ्गं गाले प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृतीति' 'अलका कुवेर पुर्य्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले इति च मेदिनी । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

कूर्म्मेति । प्राय उत्प्रेक्षे त्रिभुवनस्रजा ब्रह्मणा पृथ्वीधरणविषये निरालम्बायाः पृथिव्याधारणकार्य्ये तत्समर्थान् पृथिवीधारणयोग्यान् पदार्थान् वस्तूनि एकीकृत्य एकत्र नीत्वा यस्य कामदेवस्य मूर्तिः शरीरं निर्मिता सृष्टा

प्रायः पृथ्वीधरणविषये तत्समर्थान् पदार्थान्
एकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्म्मिता यस्य मूर्त्तिः ॥२७॥

कस्त्राता कामदेवः समरविजयिनां कोऽग्रणीः कामदेवः
कस्त्यागी कामदेवः सरसकविगिरां कः पदं कामदेवः।

ब्रह्माहि पृथिवीं निरालम्बां निर्म्माय तद्धारणोचितान् कूर्म्मादीन् निर्म्मायापि तेषां बहुत्वादपरितोषेण ततः सर्व्वमेकीकृत्य तद्योग्यामेकामेव यस्य मूर्तिं किं निर्म्मितवानित्यर्थः। तथाहि यस्य चरणयुगलं कूर्म्माकारं मध्योन्नतत्वात् कूर्म्मशरीरसदृशं कूर्म्मेणापि पृथिवी धार्य्यते, तथा यस्य ऊरू धृतः कम्पितः स्थूलत्वात् सदृशीकृत इत्यर्थः दिग्दन्तिनां दिग्गजानां शुण्डादण्डो दण्डाकारा शुण्डा याभ्यां तादृशौ दिग्दन्तिनोऽपि पृथिवीं शुण्डाभिर्धारयन्ति। धृतेत्यत्र वृत्तेति पाठे शुण्डादण्डाविति व्यस्तरूपकं ततः कर्म्मधारयः तथा यस्य भुज-युगमपि बाहुद्वयमपि व्यक्ता आजानुलम्बमानत्वात् प्रकटीभूता नागेन्द्रस्य सर्पराजस्य शोभा सौन्दर्य्यं यत्र तादृशं सर्पराजोऽपि पृथिवीं धारयति दुर्वृत्त-जनदमनादिना कृत लाघवतया कामदेवोऽपि कूर्म्मादिवत् पृथिवीभार-ग्राहीति भावः।• अत्र वाक्यार्थस्य सम्भाव्यमानत्वात् प्रायःपदयोगाच्च उत्-प्रेक्षालङ्कारः। व्यक्तनागेन्द्रशोभमित्यत्र व्यक्तनागेन्द्रस्य प्रकटहस्तिनः शोभा यत्रेति कस्यचित् टीकाकारस्य व्याख्यानं कस्य न वा हास्यमुल्लासयति। मन्दाक्रान्तावृत्तमिदं "मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्म्मोभनौ तौ गयुग्मम्"इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

कस्त्रातेति। एवमीदृशानां प्रश्नानां रामवत् राम इव एकः कामदेव एव प्रतिवचनं प्रत्युत्तरविषयः नन्वितरे कामवदिति पाठे कन्दर्प इवेत्यर्थः। तादृश-प्रश्नप्रतिवचनानां प्रकारं दर्शयति कस्त्रातेत्यादि। त्राता प्रजानां साधुरक्षिता कः उत्तरमाह कामदेव इति कामदेवरूप एव विलक्षणप्रजारक्षितेत्यर्थः। एवं सर्वत्र समरविजयिनां युद्धे लब्धजयानां अग्रणीः श्रेष्ठः कः, तथा त्यागी दाता

क: सेव्यः कामदेवः श्रितभरणविधौ कः कृती कामदेवः
प्रश्नानामेवमेकः प्रतिवचनमहो रामवत् कामदेवः ॥२८॥

जित्वा शत्रून् स्वमभिविशतो धाम हर्म्म्याग्रलग्ना
भावोद्भेदाद्गलितगतयो लोलमीनायताक्ष्यः।
प्रान्तप्रेङ्खत्स्फरकनकस्तम्भशोभैर्निजाङ्गैः
सीमन्तिन्यो विदधति दृढं यस्य मीनध्वजत्वम् ॥२९॥

कः, तथा सरसकविगिरां रसवत्काव्यानां पदं स्थानं कः काव्यरसास्वादे निरूपमः सामाजिकः क इत्यर्थः, तथा सेव्यः जीविकार्थमुपास्यः कः, तथा श्रितानाम् अनुगतानां भरणविधौ पालनकर्म्मणि कृती कुशलः कः सर्वत्रोत्तरं कामदेव इति। अत्र वाक्यानां प्रश्नोत्तररूपत्वात् परिसंख्यालङ्कारः 'किञ्चित् पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत् प्रकल्पते तादृगन्य व्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता' इति लक्षणात्। रामवदित्यत्र च आर्थी उपमा एवञ्च द्वयोः संसृष्टिः। लातीति साध्वर्थं तुङ्ग। स्रग्धरावृत्तम् ॥ २८ ॥

जित्वेति। सीमन्तिन्यः स्त्रियो निजाङ्गैः स्वकीयावयवैः करणैः यस्य राज्ञो मीनध्वजत्वं मीनकेतनत्वं कन्दर्पत्वमित्यर्थः दृढमतिशयेन विदधति व्यक्तीकुर्वन्ति, किम्भूतस्य शत्रून् जित्वा स्वं स्वकीयं धाम गृहम् अभिविशतः प्रविशतः, किम्भूताः सीमन्तिन्यः हर्म्म्यस्य प्रासादस्याग्रे उपरि लग्नाः स्थिताः, तथा हर्षाधिक्यात् भावस्य स्तम्भाख्य सात्विकभावस्य उद्भेदादुदयात् गलिता विनष्टा गतिर्गमनं यासां ताः तथा, लोलं चञ्चलं मीनवत् आयतं विस्तृतम् अक्षि चक्षुर्यासां ताः लोलमीनवदायतमक्षि यासामिति वा, किम्भूतैर्निजाङ्गैः प्रान्ते समीपे प्रेङ्खत्स्वलन् शफरोमत्स्यविशेषो यत्र तादृशो यः कनकस्तम्भ कन्दर्परथोपरिवर्त्तमाना सौवर्णी स्थूणा तस्येव शोभा सौन्दर्य्यं येषाम् तादृशैः अयम्भावः कन्दर्पस्य रथोपरि समीनः कनकस्तम्भो वर्त्तते येन च स मीनध्वजत्वेन व्यपदिश्यते अयमपि पुरप्रवेशकाले उपरिस्थाभिर्गौराङ्गत्वात् कनकस्तम्भायमानाङ्गयष्टिभिः सत्वोदयान्निश्चलाभिः शफरायमाणलोलनयनाभिश्च स्त्रीभिः

योषावेशो विषधरगृहं केशमोचोऽम्बुगर्भः
शष्पग्रासः शबरशिबिरं शम्बरत्वङ्‌निचोलः।
पाणेः शाखाकवलनविधिर्धारणं कण्ठदाम्नां
यच्छत्रूणां भवति भुवने जीवनोपायवर्गः ॥३०॥

कृत्वा मीनध्वजत्वं प्राप्त इति। अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति असम्बन्धे सम्बन्ध कल्पनरूपातिशयोक्त्यलङ्कारस्तेन च कामदेवः कामदेव इवेत्युपमा गुणीभूततया व्यज्यते। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २९ ॥

योषेति। भुवने लोके यच्छत्रूणां यस्य कामदेवस्य रिपुणाम् एतत् सर्वं जीवनोपायवर्गः प्राणरक्षणकारणकलापः, के ते उपाया इत्याह योषावेशः स्त्रीवेशधारित्वं स्त्रीणामवध्यत्वात्, तथा विषधरगृहं पातालं विवरप्रवेश इत्यर्थः तत्रापि शत्रुगमनासम्भवेन विनाशाभावात्, तथा केशमोचः केशानां मुण्डनं मुण्डव्रतधारणमित्यर्थः मुण्डपतिनामवध्यत्वात्। तथा अम्बुगर्भः जलमध्यं जलमध्यनिमज्जनमित्यर्थः तथात्वे शत्रूणामलक्षित्वेन विनाशासम्भवात्। तथा शष्पस्य तृणस्य ग्रासः कवलीकरणं न मां विनाशय दन्ते तृणं करोमीत्युक्त्वा मुखे तृणार्पणमित्यर्थः तथाभूतानामप्यवध्यत्वात्। तथा शबरशिबिरं शबराश्चाण्डालभेदा आरण्यास्तेषां शिबिरं गृहं पलाय्य शबरशिबिरं प्रविश्यात्मगोपनमित्यर्थः तादृशानामप्यलक्षितत्वेन विनाशासम्भवात्। तथा शम्बरत्वङ्‌निचोलः शम्बरो मृगविशेषस्तस्य त्वक् चर्म्म तद्रूपोनिचोल आच्छादनवस्त्रं मृगाजिनप्रावृताङ्गानां तपस्विनां वेशधारणमित्यर्थः तपस्विनामवध्यत्वात्। तथा पाणेः करस्य शाखा अङ्गुल्यस्तासां कवलनविधिः मुखाभ्यन्तरे प्रवेशनं मुखाभ्यन्तरेऽङ्गुलिप्रवेशनं हि स्वस्य रिपोरधीनत्वं ज्ञापयति यद्वा कवलनविधिः सङ्कोचकरणम् अञ्जलिकरणमिति यावत् कृताञ्जलिर्हि शत्रुभिर्न हन्यते। तथा कण्ठदाम्नां धारणं गले रज्जूनां स्थापनम् अपराधमार्ज्जनाय कण्ठधृतरज्जवो हि जयिभिर्न हन्यन्ते एतेनास्यातितरां पराक्रमित्वं ध्वनितम्। "चण्डालभेदे पानीये शबरश्चण्डिकापतौ" इति विश्वः। "शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः" इति मेदिनी। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३० ॥

विशिष्टगीता धृतवंशदीप्तिः
श्रुतिप्रतिष्ठां पुरुषार्थसूतिः।
सन्मार्गविस्तारवती सुजाति
र्यं भारतश्रीर्भजतेऽभिरामा ॥ २१ ॥

विशिष्टेति। भारतस्य भारतवर्षस्य श्रीर्लक्ष्मीर्यं नृपं भजते आश्रयति, किम्भूता विशिष्टैर्देवादिभिर्गीता कर्मभूमित्वात् प्रशंसिता। तथा च विष्णुपुराणम्। "अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने। यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः। अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम। कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्य सञ्चयात्। गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमि भागे। स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्।" सुरत्वं प्राप्तानस्मानपेक्ष्य भूयोऽधिकं धन्याः सुकृतिनः इत्यर्थः इति श्रीधरस्वामिव्याख्यानञ्च। तथा धृता वंशैर्वेणुभिः कृत्वा दीप्तिः शोभा यया तादृशी, तथा श्रुतौ वेदे प्रतिष्ठा कर्म्मक्षेत्रत्वात् प्रशंसा यस्याः सा तथा, पुरुषार्थानां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सूतिरुत्पत्तिर्यतस्तादृशी अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुः, तथा सतां शोभनानां मार्गाणां वर्त्मनां योविस्तारः स विद्यते यस्यां तादृशी, तथा सुजातिः शोभना जातयो ब्राह्मणादिवर्णा यत्र तादृशी, तथा अभिरामा मनोज्ञा यद्वा रामं भार्गवं दाशरथिं वा अभिगतेत्यभिरामा। "द्वितीयया त्यादेः क्रान्तादौ" इति तत्पुरुषः पूर्व्वं रामादिभिरुपभुक्तेत्यर्थः। अथ च भारतस्य व्यासप्रणीतेतिहासविशेषस्य श्रीर्भारती लक्ष्मीर्यं भजते तस्य भारतानुरक्तत्वात् सापि विशिष्टगीता विशिष्टा उपनिषत्तात् पर्य्यप्रकाशनात् मनोज्ञा गीता भीष्मपर्व्वान्तर्गतभागविशेषो यस्यास्तादृशी तथा धृता वंशस्यान्वयस्य वंशानुचरितस्य वा दीप्तिः प्रकाशो यया तादृशी तथा श्रुतेर्वेदस्येव प्रतिष्ठा प्रामाण्यं यस्याः सा यद्वा श्रुत्या श्रवणेन्द्रियेण प्रतिष्ठा ग्रहणं यस्याः सा भारतस्य शब्दरूपत्वात् किंवा श्रुतेर्वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्य्यं यत्र तादृशी अतएवोक्तं भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शित इति। तथा पुरुषार्थस्य वर्गचतुष्टयस्य सूतिर्यतः सा भारतं हि श्रूयमाणं पाठ्यमानं वा चतुर्वर्गं साध-

छत्रचन्द्रमसि यस्य निर्म्मले
लोकतापमपहन्तुमुद्यते ।
कुटमलीभवति वैरिभूभृता
मातपत्रशतपत्रसन्ततिः ॥ ३२ ॥

यति, तथा सन्मार्गविस्तारवती शिष्टव्यवहारप्रकाशकारिणी, तथा सुजातिः शोभना जातयः छदांसि यत्र सा, तथा अभिरामा इतिहासादिभिः सर्वेषां मनोज्ञा । भारतशोभं रतत्रपशोयं भजत इत्यपि केचिद्याचक्षते भाः कान्तिः रतं सम्भोगस्ताभ्यां युक्ता श्रीरित्यपरे । शब्दश्लेषोऽयम् । 'वंशः सङ्केऽन्वये वेणौ' इति 'जातिः सामान्यगोत्रयोः मालत्यामामलक्याञ्च "चुल्लां कम्पिल्ल-जन्मनोः जातीफले छन्दसि च" इति च हेमचन्द्रः । लक्ष्मीसरस्वतीधात्री त्रिवर्ग-सम्पद्विभूति शोभासु । उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथितेति व्याडिः । वृत्तमिदमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः यदाह केदारभट्टः 'स्यादिन्द्रवज्रायतजास्ततोगौः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततोगौः । अनन्तरोदी-रितिलक्ष्मभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ ३१ ॥

छत्रेति । यस्य नृपस्य निर्म्मले विशदे छत्रचन्द्रमसि सितातपत्र रूपे चन्द्रे लोकानां तापं सन्तापम् अथच उपद्रवम् अपहन्तुम् उद्यते उद्युक्ते सति वैरि-भूभृतां विपक्षनृपतीनाम् आतपत्राणि श्वेतछत्राण्येव शतपत्राणि पद्मानि तेषां सन्ततिः समूहः कुड्मलीभवति सङ्कोचं प्राप्नोति । कामदेवे राजनि सति सर्वे तद्विपक्षा भ्रष्टराज्या जाता इति भावः । चन्द्रोदये हि पद्मानां मुकुली-भावो युज्यत एव । अत्र तापहननस्य मुकुलीभावस्य च उपमान एव सङ्गतत्वा-द्रूपकालङ्कारः, एतेन छत्रं चन्द्रमा इवेति केषाञ्चिदुपमितिसमासकरणमबोध विलसितं यत्र ह्युपमेय एव साधारणधर्म्मस्यान्वयस्तत्रैव मुखपद्मं चुम्बामीत्यादौ उपमा न तु मुखपद्मं विकाशत इत्यादौ । अत्र हि दलविभागरूपस्य विकाशस्य उपमानेनैवान्वयाद्रूपकमेव । रथोद्धता वृत्तं "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् । "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमरः ॥३२॥

औदार्ये रघुनाथधर्मसुतयोस्तत्सोदराणां पुनः
सौभ्रात्रे पतिदेवताव्रतविधौ पृथ्वीसुताकृष्णयोः।
श्रीरामायणभारतार्णवकृतेष्वाख्यानरत्नेषु च
श्रेयान् सम्प्रति कामदेवनृपतिः कौतूहली वर्त्तते ॥ २२

ज्ञानं जृम्भयति श्रियं विशदयत्यानन्दमुद्दीपय-
त्याधत्ते मतिपाटवं वितनुते वाचां समीचीनताम्।

इदानीमेकयोक्त्या रामायणभारतार्थवर्णनस्य कारणं सूचयन्नाह।

औदार्ये इति। सम्प्रति श्रेयान् श्रेष्ठः कामदेवनृपतिरेतेषु विषयेषु कौतूहली वर्तते एतान् विषयान् श्रोतुं कामदेवस्य कौतुकमस्तीत्यर्थः। कुत्रे-त्याह रघुनाथधर्मसुतयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोरौदार्ये उदारत्वे महत्त्वे दातृत्वे वेत्यर्थः। तथा तत्सोदराणां पुनः तयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोः सोदराणां भ्रातॄणां भरतादीनां भीमादीनाञ्चेत्यर्थः सौभ्रात्रे परस्परभ्रातृसौहृदे। तथा पृथ्वीसुता सीता कृष्णा द्रौपदी च तयोः पतिदेवताव्रतविधौ पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रतास्तासां यद्व्रतं मन्वाद्युक्तनियमस्तस्य विधौ अनुष्ठाने तथा श्रीरामायणभारतरूपौ यावर्णवौ समुद्रौ तत्र कृतेषु वाल्मीकि-व्यासाभ्यां निर्म्मितेषु आख्यानरत्नेषु इतरेष्वप्युत्कृष्टाख्यानेष्वित्यर्थः। सर्वेषां सप्तम्यन्तपदार्थानां कौतूहलीत्यनेनान्वयः। एतादृशनृपानुरञ्जनार्थमेवायं प्रबन्धः क्रियत इति कवेरभिप्रायः। पतिव्रतामाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति। "उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्," इति "कृष्णा स्याद्द्रौपदी नील्यो" इति च मेदिनी। शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् "सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्", इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

अस्य काव्यानुरागस्याह—ज्ञानमिति। सतां कवीनां सूक्तिः शोभनावाणी यत्र तादृशी या गोष्ठी संलापः परस्परभाषणमित्यर्थः तत्र रसोऽनुरागस्तादृशो

प्रत्यक्षीकुरुते पदार्थनिवहं ख्यातिं प्रतिष्ठापय-
त्यन्यः को नृपतेर्विनोदविभवः सत्सूक्तिगोष्ठीरसात् ॥३४

तस्यावदातैः कविसूक्तिसूत्रैः
संस्यूतनानागुणरत्नराशेः ।
विनोदहेतोः कविराजसूरि
र्निबन्धनद्वन्द्वमिदं विधत्ते ॥३५॥

नृपतेः कामदेवस्य विनोदविभवः कः विनोदस्य उद्वेगापनयनस्य विभवो धनम् ऐश्वर्यं वा कः अपि तु न कोऽप्यस्तीत्यर्थः, केवलं सत् सूक्तिगोष्ठीरस एव तं विनोदयतीत्यर्थः, यतः स ज्ञानं व्यवहारादि बोधं जृम्भयति वर्द्धयति तथा श्रियं सम्पत्तिं विशदयति उत्कर्षयति तथा आनन्दं रसास्वादनसमुद्भूतं लोकोत्तराह्लादम् उद्दीपयति जनयति तथा मतिपाटवं बुद्धिकौशलम् आधत्ते करोति तथा वाचां समीचीनतां उत्कृष्टतां वितनुते विस्तारयति तथा पदार्थनिवहं वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यरूपार्थसमूहं प्रत्यक्षीकुरुते ज्ञापयति वैदग्ध्यसम्पादनेन दुर्बोध-मप्यर्थजातं बोधयतीत्यर्थः तथा ख्यातिं सामाजिकतया प्रसिद्धिं प्रतिष्ठापयति करोति। काव्यालापो हि व्यवहारज्ञानादिकं जनयत्येव यदुक्तं मम्मटभट्टैः। "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये "इत्यादि। अनेकस्य सत्सूक्ति गोष्ठीरसरूपकारकस्य जृम्भणादिनानाक्रियासम्बन्धाद्दीप-कालङ्कारः "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु च" इति लक्षणात्। "गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ ३४ ॥

अथ कामदेवप्रीत्यर्थोऽयमुद्यमइति प्रतिपादयन् प्रतिजानीते

तस्येति। कविराजसूरिः कविराजनामा कविस्तस्य कामदेवस्य विनोद-हेतोः प्रीत्यर्थं इदं वक्ष्यमाणप्रकारं निबन्धनद्वन्द्वं रामायणभारतार्थवर्णनयुग्मम् एकयोक्त्या रामायणभारतेतिहासद्वयस्य वर्णनमित्यर्थः विधत्ते करोति तस्य किम्भूतस्य अवदातैः शुद्धैः अथ च शुक्लैः कवीनां सूक्तयः शोभनवचनान्येव

श्रीरामायणमाणिक्यं भारतस्वर्णमुद्रितम् ।
न कस्य कुरुते लोके विस्मयोल्लासि मानसम् ॥ ३६ ॥
प्रायः प्रकरणैक्येन विशेषणविशेष्ययोः ।
परिवृत्त्या क्वचित्तद्वदुपमानोपमेययोः ॥ ३७ ॥

सूत्राणि तन्तवस्तैः क्रत्वा सय्यूतः सम्बद्धः अथ च ग्रथितो नानागुणरत्नराशिः नानागुणाएव रत्नानि तेषां राशिः समूहोयस्य तादृशस्य। अन्योऽपि रत्नराशिः शुक्लैः सूत्रैर्ग्रथ्यते कविभिः श्लोकादिना वर्णितगुणसमूहस्येत्यर्थः। अत्र पूर्वार्द्धे रूपकालङ्कारः। स्यूतेति सिवुतन्तुसन्ताने इत्यस्मात् क्तः ऊडन्त्य-वान्तस्येति वकारस्योकारः। विधत्तइति 'रामः स्वयं याचते' 'जीवत्यहोरावणः' इत्यादिवत् अस्मदर्थाविवक्षया प्रथमपुरुषैकवचनम्। "धीमान् सूरिः क्रती कृष्टिः" इत्यमरः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ ३५ ॥

न केवलमिदं कामदेवस्यैव प्रीतिजनकं किन्तु सर्व्वेषामपि चमत्कारकं भविष्यतीत्याह

श्रीति। श्रीरामायणं रामायणोक्तश्रीरामादिचरितं तदेव माणिक्यम् अत्युपादेयत्वात् मणिविशेषः श्रीरामायणं माणिक्यमिवेत्युपमितिसमासोवा तत्,'भारतस्वर्णमुद्रितं भारतं भारतोक्तयुधिष्ठिरादिचरितमेव स्वर्णं तेन मुद्रितं सम्बद्धम् अथ च जड़ितं सत् लोके जगति कस्य जनस्य मानसं चित्तं विस्मयो-ल्लासि विस्मयेन अहो अपूर्वमिदमिति चमत्कारेण उल्लसतीति तादृशं न कुरुते, अपि तु सर्वेषामेव कुरुतइत्यर्थः। अन्यदपि माणिक्यं स्वर्णमुद्रितं सत् सर्वेषां चमत्काराय भवति। अत्र पूर्वार्द्धे एकतरसाधकाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करस्तेन च रामायणभारतचरितयोरन्यतरदेकमपि लोकोत्तरत्वा-च्चमत्कारजनकं किं पुनस्तयोरुभयोरेकोक्त्या निबन्धनमित्यर्थापत्त्यलङ्कारो-व्यज्यते। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्घटमिदमुभयोरेकोक्त्या निबन्धनं तत् केन प्रकारेण करिष्यसीत्या-शङ्क्य तत्प्रकारमाह

क्वचित्पदैश्च नानार्थैः क्वचिद्वक्रोक्तिभङ्गिभिः।
विधास्यते मया काव्यं श्रीरामायणभारतम् ॥ ३८ ॥

युग्मम् ॥

पदमेकमपि श्लिष्टं वक्तुं भूयान् परिश्रमः।
कथाद्वयैक्यनिर्वोढुः किं धरापतितोऽधिकम् ॥ ३९ ॥

प्राय इति। मया श्रीरामायणभारतम् एकोक्त्या तदुभयेतिहासवर्णनरूपं राघवपाण्डवीयं काव्यं विधास्यते करिष्यते कथमित्याह प्रायोबहुषु विषयेषु प्रकरणस्य भेरीरवप्ररवर्णनवनवासयज्ञोत्सवादिप्रस्तावस्य ऐक्येन एकरूपतया यथा आभूमण्डलेत्यादि अत्र उभयपक्षेऽपि भेरीरवस्य प्रस्तावः। तथा विशेषणविशेष्ययोः परिवृत्त्या विपर्य्ययेन एकत्र यद्विशेषणं तदेवान्यत्र विशेष्यमित्येवं रीत्येत्यर्थः। यथा एकत्र यशोभिः पाण्डुर्दशरथो राजा बभूव पक्षे दशरथस्फुटवीरलक्ष्मीः पाण्डुराजा बभूवेति तथा उपमानोपमेययो स्तद्वत्परिवृत्त्या एकत्र यदुपमानं तदेवान्यत्र उपमेयमित्येवं रीत्येत्यर्थः। यथा तस्य रामस्य लक्ष्मीर्विपक्षेषु क्लिष्टा कान्ताकचेष्विव पक्षे तस्य युधिष्ठिरस्य कान्ता विपक्षेषु कचेषु क्लिष्टा लक्ष्मीरिवेति। तथा क्वचिन्नानार्थैरनेकार्थवाचकैः श्लिष्टैः पदैः बाहुल्येन तस्यैवोदाहरणानि। तथा वक्रोक्तिभङ्गिभिः वक्रकथनप्रकारैः उद्देश्यताविधेयतापरिवृत्तिरूपान्यथायोजनादिभिरित्यर्थः यथा कर्णनासापनोदोऽयं स्त्रीणां यदपमानेनेति अत्र सूर्पणखापक्षे कर्णनासापनोद एव स्त्रीणामपमानना उर्वशीपक्षे अपमाननैव कर्णनासापनोदइति एभिः प्रकारैर्मयेदं विधास्यते इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नैतत्सुकरमित्याह

पदमिति। का कथा बहूनाम् एकमपि श्लिष्टम् अनेकार्थप्रतिपादकं पदं वक्तुं प्रयोक्तुम् इतरेषां भूयान् महान् परिश्रमः प्रयासो भवति अतएव कथाद्वयस्य रामायणभारतोक्तेतिहासद्वयस्य ऐक्येन एकयोक्त्या निर्वोढुर्मद्द्वारा निर्वाहकर्तुर्निबध्नतो धरापतितः कामदेवरूपात् अधिकं श्रेष्ठतरं किम्

श्रीमद्रामायणं गङ्गा भारतं सागरो महान् ।
तत्संयोजनकार्य्यज्ञः कविराजो भगीरथः ॥ ४० ॥
सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥ ४१ ॥

अपितु न किमपि, अत्र न केवलं द्विजायां पदानां श्लिष्टता किन्तु सर्वप्रबन्धएव इतिहासद्वयोपस्थापकत्वात् श्लिष्टः तस्मादेतत्कर्ता कामदेवस्तएव श्रेष्ठतर-इत्यर्थः। अत्र स्वक्रियमाणेऽप्यस्मिन् प्रयोजकस्यापि राज्ञो निर्वाहकत्वकथनेन अति दुर्घटमपि मया यत् कर्त्तुमध्यवसीयते तत्र राजप्रसादएव हेतुरिति, कामदेवस्य गौरवातिशयो ध्वनितः। अधिकमिति सामान्यत्वान्नपुंसकम्। यद्वा धरापतितोराजादेशाद्धेतोः कथाद्वयैक्यनिर्वोढ़ुर्मम अधिकं किम्, इदमेव महत् पौरुषमित्यर्थः। अथवा धरापतितइति सप्तम्यन्तं कथाद्वयैक्यनिर्वोढ़ु-र्मम धरापतितौराज्ञि अधिकम् अधिकसन्तोषकारणं किम्, अपित्विदं सन्तोषकारणमित्यर्थः॥ ३८ ॥

कथाद्वयैक्यनिर्वाहिरस्य सामर्थ्यं प्रकटयन्नाह

श्रीति। श्रीमत् श्रीयुक्तं रामायणं रामचरितं गङ्गा स्वच्छत्वपावनत्वादि-धर्म्मवत्त्वात् गङ्गास्वरूपं, तथा भारतं तद्रूपयुधिष्ठिरादि चरितं महान् अगाधः सागरः गभीराशयत्वेन दुरवगाहत्वादगाधसागरस्वरूपम्। भगीरथो-भगीरथस्वरूपः कविराजः कविराजनामा कविः तत्संयोजनकार्य्यज्ञः तयो-रामचरितयुधिष्ठिरादिचरितरूपयोर्गङ्गासागरयोः संयोजनं परस्परमेलनं तद्रूपं कार्य्यं जानातीति तादृशः, यथा अतिदुर्घटमपि गङ्गया सह सागरस्य सम्मेलनं भगीरथः कृतवान् तथा कविराजोऽप्यतिदुर्घटं रामायणेन सह भारतस्य योजनं कर्त्तुं जानातीत्यर्थः। अत्र क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते यथेति स्वरसात् व्यस्तं साङ्गरूपकमलङ्कारः॥ ४० ॥

एवंविधकाव्यकरणक्षमा न बहव इत्याह

सुबन्धुरिति। सुबन्धुर्वासवदत्ताकारः बाणभट्टः कादम्बरीकारः

रम्यं रामायणं येषा भारती सैव भारतम्।
अर्द्धनारीश्वरमयी मूर्तिरेकेव शोभताम्॥ ४२॥

एकत्र चन्द्रातपसुन्दरस्य
पार्श्वेऽपरस्मिन् स्फुरदुष्णभासः।
अयं सुमेरोरनुयाति लीलां
कथाद्वयाश्चर्य्यपदं प्रबन्धः॥ ४३॥

कविराजः प्रस्तुतकाव्यकर्त्ता इत्येते त्रयो वक्रोक्तिमार्गनिपुणाः श्लेषाद्युक्ति-कुशलाः, एते त्रयएव वक्रोक्तिमार्गं जानन्तीत्यर्थः, चतुर्थ एतेभ्योऽन्यः कश्चिदेता-दृशोविद्यते न विद्यते वा पृथिवी अतिविपुला, यदि कुत्रापि प्रच्छन्नतया एतादृशः कश्चित् स्यादित्यतः सन्दिह्य विद्यते न वेत्युक्तम्। अत्राप्रकृतयोः सुबन्धुबाणभट्टयोः प्रकृतस्य कविराजस्य वक्रोक्तिमार्गनिपुणत्वरूपैकधर्माभि-सम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः॥ ४१॥

रम्यमिति। या एषा भारती मम वाणी रम्यं रामायणं रामायणस्वरूपा रामायणार्थोपस्थापिकेत्यर्थः तथा सैव भारती भारतं भारतार्थोपस्था-पकत्वात् भारतस्वरूपा अर्थभेदसत्त्वेऽपि शब्दस्याभिन्नत्वादेकाप्युभयरूपेत्यर्थः अतएकैवेयम् अर्द्धनारीश्वरमयी मूर्त्तिः अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिरूपा सती शोभतां यथा एकापीश्वरमूर्त्तिः स्त्रीपुंसावयवद्वयघटिता शोभते तथैवैकापि मदीय-भारती अर्थद्वयघटिता शोभतामित्यर्थः। व्यस्तरूपकम्। एष्वनुष्टुब्वृत्तम्॥४२॥

एकत्रेति। अयं प्रस्तुतः प्रबन्धोग्रन्थः सुमेरोः कनकाचलस्य लीलां विलासम् अनुयाति अनुगच्छति सुमेरुं सदृशीकरोतीत्यर्थः, किम्भूतः कथाद्वयेन इतिहासद्वयेन आश्चर्यस्य विस्मयस्य पदं स्थानम् आश्चर्यजनकमित्यर्थः। सुमेरोः किम्भूतस्य एकत्र पार्श्वे चन्द्रस्य आतपेन किरणेन सुन्दरस्य शोभमानस्य एषप्रबन्धोऽपि चन्द्रवंशीयानां पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां प्रतापवर्णनेन सुन्दरः, पुनः किम्भूतस्य अपरस्मिन् पार्श्वे स्फुरदुष्णभाः सूर्य्योयस्य स तथा तादृशस्य,

मनोज्ञरामायणभारताख्य
भागीरथीसागरसन्निपाते ।
सन्तः प्रकुर्वन्त्ववगाहलीला
मस्मिन्नघच्छेदिनि काव्यतीर्थे ॥ ४४ ॥
विस्तारितागाधिपुरीवनान्तां
सन्दर्शितेन्द्वर्कदिनर्त्तुशोभाम् ।

एतत् प्रबन्धेऽपि अपरस्मिन् पक्षे सूर्यवंशीया रामादयोवर्ण्यन्ते। क्वचित् कथाद्वयाश्चर्य्यपदइति पुंलिङ्गं दृश्यते तत्र कथाद्वयेन आश्चर्य्याणि पदानि यत्रेति विग्रहः। अत्र सुमेरुप्रबन्धयोः परस्परबिम्बप्रतिबिम्बभावेन पर्य्यवसानान्निदर्शनालङ्कारः। "पदं स्थाने विभक्त्यन्ते" इति हेमचन्द्रः। इन्द्रवज्र-उपेन्द्रवज्रोपजातिर्वृत्तम् ॥ ४३ ॥

पण्डितानामप्यत्रादराविधेयइति प्रार्थयते।

मनोज्ञेति। सन्तः साधवः अस्मिन् काव्यतीर्थे काव्यशास्त्रे अथवा काव्यरूपे तीर्थे जलावतारे पुण्यक्षेत्रे वा अवगाहलीलां परिशीलनविलासम् अथवा मज्जनक्रीड़ां प्रकुर्व्वन्तु प्रकर्षेण रचयन्तु, किम्भूते मनोज्ञः सुश्लिष्टतया प्रयुक्तः अथ च सुदृश्यः रामायणभारताख्ययो रामायणभारतरूपयो-र्भागीरथीसागरयोर्गङ्गासमुद्रयोः सन्निपातः सङ्गमोयत्र तादृशे, अतएव अघच्छेदिनि पापनाशके अन्यत्रापि पापनाशके, गङ्गासागरसङ्गमतीर्थे सन्तोऽवगाहन्ते एतेन रामायणभारतकथाश्रयत्वेन पापनाशकमेतत् काव्य मितरकाव्येभ्योवैलक्षण्येन सद्भिरवश्यमेवादरणीयमिति भावः। रूपक मिदम् "तीर्थं शास्त्रे गुरो यज्ञे पुण्यक्षेत्रावतारयोः। ऋषिजुष्टे जले सत्रिण्युपाय स्त्रीरजस्यपि" इति हेमचन्द्रः। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

कविवाङ्निर्मितिर्ब्रह्मनिर्मितिसमानतया चमत्कारं जनयतीत्याह। विस्तारितेति। सूक्तिमयीं सुन्दरवचनरूपां सृष्टिं सर्गं वितन्वन् विस्तारयन् कविः काव्यकर्त्ता प्रजापतेः सृष्टिं वितन्वतोब्रह्मणः किं समानयत्नो न तुल्य-

सृष्टिं कविः सूक्तिमयीं वितन्वन्
प्रजापतेः किं न समानयत्नः ॥ ४५ ॥

दोषान्धकारव्यपसारणेन
गुणाम्बुजोन्मीलननित्यदक्षाः ।
सन्तः प्रबन्धं मम शोधयन्तु
लोकं मयूखाइव चण्डरश्मेः ॥ ४६ ॥

प्रयत्नी न भवति अपि तु भवत्येवेत्यर्थः, सृष्टिं किम्भूतां विस्तारितोवञ्चलतया प्रकाशितोऽगः पर्वतः अब्धिः समुद्रः पुरौ वनान्तश्च यत्र सा तथा तादृशीं, तथा सन्दर्शिता इन्दोश्चन्द्रस्य तथा अर्कस्य सूर्यस्य दिनानां दिनघटकप्रभातादीनां ऋतूनां वसन्तादीनाञ्च शोभा यत्र सा, तथा तादृशीं प्रजापतिसृष्टौ हि पर्व्वतादीनां विस्तारश्चन्द्रादीनां शोभा च विद्यतएव। काव्ये च पर्व्वतादि वर्णनमावश्यकाम्। तथा च दण्डी। "नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः। उद्यानसलिलक्रीड़ामधुपानरतोत्सवैः" इत्यादि। (काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे १६श श्लोकः) अत्र समानयत्नत्वं प्रति तादृशसृष्टिविस्तारस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गानुप्राणितोऽयमुपमालङ्कारः। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

औद्धत्यपरिहाराय पण्डितान् सविनयं प्रार्थयते

दोषेति। सन्तः पण्डिताः मम प्रबन्धं राघवपाण्डवीयाभिधम् इमं ग्रन्थं शोधयन्तु शुद्धं कुर्व्वन्तु, उपमिनोति चण्डरश्मेः सूर्यस्य मयूखाः किरणाः लोकमिव, यथा सूर्यस्य किरणा भुवनं पवित्रयन्ति तथा पवित्रयन्त्वित्यर्थः, केनेत्याह दोषाश्च्युतसंस्कारत्वादयो मोहकत्वादन्धकाराइवेति दोषान्धकारास्तेषां व्यपसारणेन निराकरणेन यदत्र कश्चिद्दोषः स्यात्तदा तमपसार्य शोधयन्त्वित्यर्थः सूर्यमयूखा अपि दोषाया रात्रेरन्धकारस्य व्यपसारणेन लोकं शोधयन्ति, सन्तः किम्भूताः गुणामाधुर्यादयः उपादेयत्वादम्बुजानीवेति गुणाम्बुजानि तेषां उन्मीलने प्रकाशने नित्यदक्षा निरन्तरप्रवीणाः, सूर्य्यमयूखा

अनध्वन्याः काव्येष्वलसगतयः शास्त्रगहने
ष्वदुःखज्ञा वाचां परिणतिषु मूकाः परगुणे ।
विदग्धानां गोष्ठीष्वकृतपरिचर्याश्च खलु ये
भवेयुस्ते किम्वा कविभणितिकण्डूतिनिकषाः ॥४७॥

अपि गुणतुल्यानि अम्बुजानि गुणाम्बुजानि, शाकपार्थिवादित्वात् कर्मधारयः तेषामुन्मीलने नित्यदक्षाः उपमेयं श्रोतौ । "दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ४६ ॥

नन्वसन्तोऽपि बहवः सन्ति तान् प्रत्यपि किमिति नैवं प्रार्थयसे इत्यत आह अनध्वन्या इति । ये जनाः काव्येषु काव्यमार्गेषु अनध्वन्या अपथिकाः अपरिशीलितकाव्यवर्त्मान इत्यर्थः, तथा शास्त्रगहनेषु शास्त्ररूप-काननेषु अलसगतयो मन्दगमनाः मन्दबुद्धय इत्यर्थः, गहने हि मूर्खा एव सालसं गच्छन्ति, तथा वाचां परिणतिषु वाक्परिणामेषु रसवत्सालङ्कारशब्दप्रयोगेष्वित्यर्थः, अदुःखज्ञाः तद्भवं कवीनां दुःखं न जानन्तीति तादृशाः, तथा परगुणे परेषां गुणकीर्त्तने मूका मौनवन्तः, तथा विदग्धानां सामाजिकानां गोष्ठीषु सभासु खलु निश्चयेन न कृता परिचर्या सामाजिकानामुपासना यैस्तादृशाः सामाजिकैरनुपदिष्टा इत्यर्थः, ते जनाः कविभणितेः काव्यस्य कण्डूतिनिर्घर्षणं परिशीलनेन परीक्षणमित्यर्थः । तत्र निकषाः निकषप्रस्तरायमाणाः किम्वा भवेयुः अपि तु नैवेत्यर्थः, यथा निकषोपलाः स्वस्मिन्निघर्षणेन स्वर्णस्योत्तमाधमत्वपरीक्षका भवन्ति तथा ते काव्यपरीक्षका न भवन्तीत्यर्थः अतस्तान् प्रति न पूर्व्वोक्तं प्रार्थये इति भावः । अत्र प्रार्थनाभावे एकतमस्यानध्वन्यत्वस्य कारणत्वे पर्याप्तेऽपि कारणान्तरस्यालसगमनादेरुपादानात् समुच्चयालङ्कारः । "समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सतिकार्य्यस्य साधके । खले कपोतिकान्यायात् तत्कर-स्येत् परो भवेद्" इति लक्षणात् । "गहनं काननं वनम्" इति, "परिचर्याप्युपासनः" इति चामरः । शिखरिणीवृत्तमिदं "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

असद्भिरारोपितदूषणापि
न सूक्तिरार्यैरवधीर्यते मे।
पीतोज्झितां राहुमुखेन चान्द्रीं
न किं सुधां नाकजुषोजुषन्ते ॥४८॥

रत्नावतंसइव भारतमण्डलस्य
क्रामन् दिशो दशरथस्फुटवीरलक्ष्मीः।
राजा सुमन्त्रविहिताभिरतिर्बभूव
पाण्डुर्यशोभिरभिरञ्जितसर्वलोकः ॥४९॥

नन्वसतां मास्तु काव्यपरीक्षकता किन्तु हठेन तैर्दूषिते सति सतामपि कथमत्रादरोभविष्यतीत्याशङ्क्याह।

असद्भिरिति। असद्भिर्मूर्खैः आरोपितं नतु वास्तविकत्वेनोपन्यस्तं दूषणं यत्र सा तथा तादृश्यपि मे मम सूक्तिः एतत् काव्यरूपा वस्तुतः शोभना वाणी आर्यैः सद्भिर्न अवधीर्यते नावज्ञायते, वर्तमानसामीप्ये लट्। मूर्खैरवोधदूषितमप्येतत् काव्यं सतामादरणीयं भविष्यत्येवेत्यर्थः। दृष्टान्तेनेदं द्रढयति राहुमुखेन पीतोज्झिताम् आदौ पीता कवलिता पश्चादुज्झिता उद्गीर्णा तादृशीं चान्द्रीं चन्द्रसम्बन्धिनीं सुधाममृतं नाकजुषोदेवाः किं न जुषन्ते न सेवन्ते अपि तु जुषन्तएवेत्यर्थः, महान्तो हि क्षुद्रैर्दूषितमपि स्वभावतः समीचीनं वस्तु सबहुमानमेवाद्रियन्ते। अत्र सधर्मयोः पूर्वोत्तरार्धार्थयोः प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तालङ्कारः, "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्"इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणादिसुखबन्धं विधाय प्रकृतमनुसरन् राम युधिष्ठिरयोः पितरौ वर्णयति।

रत्नावतंसइति। दशरथोनाम राजा बभूव किम्भूतः, भारतमण्डलस्य उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र

मातुः श्रियं सन्दधदिन्दुमत्याः
श्लाघ्यः शरत्काल इवोडुपङ्क्तेः।
असौ प्रजारञ्जनदृष्टभाग्रा
दजस्य चक्रे मनसः प्रमोदम् ॥ ५० ॥

सन्ततिः" इत्युक्तलक्षणभारतवर्षस्य रत्नावतंस इव महत्त्वातिशयात् रत्नमयशिरोभूषणमिव जात्युत्प्रेक्षेयम्। तथा दिशः क्रामन् बलेन दिग्भवान् राज्ञ आक्रामन्, तथा स्फुटवीरलक्ष्मीः प्रकटवीरशोभः। यद्वा क्रामन्निति लक्षण-हेत्वोः क्रियाया इति हेतौ शतृः, दिशः क्रामन् आक्रमितुं स्फुटा व्यक्तीभूता वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, तथा सुमन्त्रोनाम तस्य मन्त्री सारथिश्च तत्र विहिता अभिरतिः प्रीतिर्येन सः, तथा यशोभिः पाण्डुः शुक्लः अतिशयख्यात्यर्थः, तथा अभिरञ्जिता दानमानादिभिः सन्तोषिताः सर्वे लोका जनाः येन सः। अस्मिन् पक्षे दशरथ इत्येतदुत्तरस्य विसर्जनीयस्य स्फुट इत्यस्मिन् परे कादियुक्ते शषसे लुब्वेत्यनेन लोपः।

भारतपक्षे तु पाण्डुर्नाम राजा बभूव, किम्भूतः भरतो दौष्मन्तिस्तस्यापत्यानि भारतानि तेषां मण्डलस्य समूहस्य रत्नावतंस इव, तथा दिशः क्रामन् प्रयाणेनास्कन्दयन्, तथा दशरथस्येव स्फुटा वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, यद्वा दशेति दिशइत्यस्य विशेषणं तात्कालिकनृपाणां तपोबलेन अर्द्धयोगमनमप्यासीत् तथा रथेन हेतुना स्फुटा वीरलक्ष्मीर्यस्य सः, अथवा दशदिक्षु रथोयस्य सः एतद्व्याख्याने दशरथइत्युभयत्रापि सविसर्गएव पाठः। तथा सुमन्त्रेषु शोभनमन्त्रणावत्सु शोभनमन्त्रणासु वा विहिताभिरतिः, तथा यशोभिरभिरञ्जिता धवलिताः सर्वलोकास्त्रिभुवनानि येन सः। अत्र द्वयोरपि पाण्डुदशरथयोः प्राकरणिकत्वात् श्लेषानुप्राणितेयं तुल्ययोगितेति केचित् वस्तुतस्तु तुल्ययोगितादीनां श्लेषादन्यत्र सम्भवद्विषयत्वादेवंविधस्थले श्लेषस्यैव प्राबल्येन चमत्कारविधायित्वाच्च प्रधानतया श्लेषेणैव व्यपदेशो युज्यते, एवमग्रेऽपि बोध्यम्। "पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते" इति विश्वः। वसन्ततिलकं वृत्तं 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

विचित्रवीर्यस्य दिवं गतस्य
पितुः स राज्यं प्रतिपद्य बाल्ये।
पुरीमयोध्यां धृतराष्ट्रभद्रां
सदृस्तिशाभां सुखमध्युवास ॥ ५१ ॥

मातुरिति। असौ दशरथः प्रजानां रञ्जने सम्यक्पालनेन सन्तोषणे दक्षभावात् निपुणत्वात् अजस्य अजनामकस्य स्वपितुर्मनसः प्रमोदं हर्षं चक्रे कृतवान्, किम्भूतः इन्दुमत्याः इन्दुमती नाम्ना मातुः श्रियं शोभां सन्दधत् सम्यग्धारयन् मातुरिवाङ्गसौष्ठवं धारयन्नित्यर्थः, अतएव श्लाघ्यः धन्यः। "धन्यो मातृमुखः पुमान्" इत्यादिसामुद्रिकवचनात्। उपमिनोति उडुपङ्क्तेः नक्षत्रश्रेण्याः श्रियं सन्दधत् शरत्काल इव, यथा नक्षत्रश्रेण्याः श्रियं धारयन् शरत्कालः श्लाघ्योभवति तथेत्यर्थः।

पक्षे असौ पाण्डुः प्रजारञ्जनदक्षभावात् अजस्य ब्रह्मणोमनसः प्रमोदं चक्रे ब्रह्मनिर्मितप्रजारक्षणेन ब्रह्माणं तोषयामासेत्यर्थः, किम्भूतः मातुरम्बिकायाः श्रियं पाण्डुत्वशोभां सन्दधत् धारयन् अम्बिका किल व्यासमभिसरन्ती भयेन पाण्डुवर्णा जाता अतस्तदवस्थायां तस्यामुत्पन्नोऽयमपि पाण्डुर्जातः, तथा श्लाघ्यः सर्वेषां प्रशंसनीय। उपमीनोति इन्दुमत्याः सचन्द्राया उडुपङ्क्तेः श्रियं सन्दधत् शरत्कालइव। उपमेयं शोतौ। "तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विवर्णां प्रेक्ष्य भारत। व्यासः सत्यवतीपुत्रइदं वचनमब्रवीत्। यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह। तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति" इति महाभारतम्। "अजश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे" इति हेमचन्द्रः॥ ५०॥

विचित्रेति। स दशरथः दिवं गतस्य इन्दुमतीविरहेण शरीरं विहाय इन्द्रलोकं प्राप्तस्य पितुर्जनकस्य अजस्य राज्यं बाल्ये प्रतिपद्य प्राप्य अयोध्यां नाम पुरीं सुखं यथा तथा अध्युवास अधिष्ठितवान्। वसतेरुपान्वध्याङ्-इत्याधारस्य कर्मत्वम्। किम्भूतस्य विचित्रमाश्चर्यरूपं वीर्यं बलं यस्य स तथा तस्य, पुरीं किम्भूतां धृतम् अवहृतं निश्चितं राष्ट्रस्य राज्यस्य भद्रं मङ्गलं

वाणश्रेणिकरालकार्मुकभृता येन घ्नता विद्विषः
क्ष्माभारक्षयजृम्भितोरगपतिप्रारब्धनानाशिषा ।
पूर्वोर्वीपतिकल्पिताभयचतुर्दिक्पालवर्जं निजा
माज्ञां स्थापयता त्रिलोकवलयैर्दोर्मण्डलं मण्डितम्
॥ ५२ ॥

यस्यां तादृशीं राजधानीरूपामित्यर्थः । तथा हस्तिशोभां हस्तिभिः सम्पादितश्रियम् ।

पक्षे पाण्डुर्दिवं गतस्य विचित्रवीर्यस्य विचित्रवीर्यनामकस्य पितुः क्षेत्रियाराज्यं बाल्ये प्रतिपद्य सहस्तिशोभां हस्तीतिशब्दकृतशोभया सह वर्तमानां हस्तिपदचिह्नितां हस्तिनां पुरीं सुखमध्युवास, किम्भूताम् अयोध्याम् अन्यैरयोधनीयां, यद्वा अविद्यमाना योध्या योधनीयाः शत्रवो यत्र तादृशीं शत्रुरहितामित्यर्थः । तथा धृतराष्ट्रः पाण्डोर्ज्येष्ठभ्राता तेनऽभद्रां कुशलिनीम् । सहस्तिशोभामिति हस्तिनामकः कश्चित् पौरव आसीत् येन स्वनाम्ना हस्तिनापुरं स्थापितं तेन कृतया शोभया सह वर्तमानामिति वा ॥ ५१ ॥

अविशेषेण द्वावपि श्लोकद्वयेन विशिनष्टि

वाणेति । येन दशरथेन पक्षे पाण्डुना च त्रिलोकवलयैः पालकत्वसम्बन्धेन त्रिभुवनमण्डलेरथ च वलयरूपैस्त्रिलोकैर्दोर्मण्डलं बाहुप्रकाण्डं मण्डितं भूषितम् अन्योऽपि वलयेन दोर्मण्डलं मण्डयति, किम्भूतेन वाणश्रेण्या शरपङ्क्त्या करालं दन्तुरं भीषणं वा यत् कार्मुकं धनुस्तद्विभर्त्ति धारयतीति तादृशेन सता विद्विषः शत्रून् घ्नता नाशयता अतएव क्ष्मायाः पृथिव्या यः शत्रुकृतोभारः गुरुत्वं तस्य क्षयेणापगमेन जृम्भितः सुखोदयात् स्फीतोय उरगपतिः शेषनागस्तेन प्रारब्धाः प्रस्तुता नाना जयजीवेत्यादिबहुप्रकारा आशिषोयस्य स तथा तेन तथा पूर्वैः स्वपूर्वपुरुषा ये उर्वीपतयो राजानस्तैः कल्पितम् अनुग्रहेण दत्तम् अभयं येभ्यस्ते च चतुर्दिक्पाला इन्द्रादयस्ते चेति द्वन्द्वः तद्वर्ज्जं तान् वर्जयित्वा निजां आज्ञां स्थापयता

विक्षिप्तस्य प्रतिनृपकुले राजशब्दस्य लोके
तेनात्मानं नियतविषयं कुर्वता तेजसश्च।
पादन्यासः शिरसि रचितः सर्वपृथ्वीधराणां
छत्रच्छायापगमसुगमे घर्मभासा च तुल्यम्॥ ५३॥

निवेशयता यद्वा पूर्वोर्वीपतिकल्पिताभयेति चतुर्दिक्पालानां विशेषणम्, इन्द्रादिष्वपि निजाज्ञाख्यापने तस्य सामर्थ्यमासीत् किन्तु प्राचीनैस्तन्न कृतमिति मत्वा तेनापि न कृतमिति भावः। क्वचित्तु लोकवलये इति सप्तम्यन्तः पाठः, तत्र त्रिलोकवलये निजामाज्ञां ख्यापयतेत्यन्वयः, दोर्मण्डलमित्यत्र भूमण्डलमिति क्वचित् पाठः। अत्र द्वयोरपि पाण्डुदशरथयोः प्राकरणिकतया एकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः। किञ्चालौकिकैश्वर्यवर्णनादुदात्तालङ्कारोऽपि "लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते" इति लक्षणात्। "करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी॥ ५२॥

विक्षिप्तस्येति। तेन राज्ञा दशरथेन पाण्डुना च तथा घर्मभासा च सूर्येण च तुल्यं युगपत् सर्वेषां पृथ्वीधराणां राज्ञाम् अथ च पर्वतानां शिरसि मस्तके अथ च शिखरे पादन्यासश्चरणार्पणम् अथ च किरणपातः रचितः कृतः तुल्यं समानमिति वा यथा सूर्येण सर्वे पर्वताः क्रमेण किरणपातेनाक्रम्यन्ते तथा सर्वे नृपास्तेन क्रमेण जिता इत्यर्थः, शिरसि किम्भूते छत्रस्य राजचिह्नभूत सितातपत्रस्य अथ च आवरणमात्रस्य या छाया तस्या अपगमेनाभावेन सुगमे प्राप्ये झटिति पादमर्पयितुं योग्ये इत्यर्थः, तेन किम्भूतेन लोके नृपकुलं राजसमूहं प्रति विक्षिप्तस्य अन्यैरारोपितस्य राजशब्दस्य राजेतिशब्दवाच्यत्वस्य, तथा तेजसश्च बालप्रतापस्य च नियतविषयम् अद्वितीयाश्रयम् आत्मानं कुर्वता अन्यान् नृपतीन् पराजयेन भ्रष्टराज्यान् कृत्वा तेषां राजशब्दवाच्यत्वं चात्मतेजश्च आत्मन्यर्पयतेत्यर्थः स सम्राडासीदिति भावः, सूर्यस्यापि विशेषणमिदं सम्भवति तथाहि नृन् पान्ति सदुपदेशेनासत्कार्याद्रक्षन्तीति नृपाः पण्डितास्तेषां कुलं समूहं प्रति विक्षिप्तस्य कोषादिभिर्बोधितस्य राजशब्दस्य राजते कान्त्या प्रकाशते इति व्युत्पत्त्या चन्द्रबोधकस्य राजेतिशब्दस्य तथा

करग्रहात् कोशलकैकयेन्द्र
भुवोर्गुरुश्रीर्विलसत्सुमित्रः ।
पृथावरोधः समरे जितारि
र्गोप्ताहिमाद्रीश्वरतां स लेभे ॥ ५४ ॥

तेजसश्चन्द्रकान्तेश्च नियतविषयम् अव्यभिचारित्वेतुम् आत्मानं कुर्वता अयं भावः, चन्द्रोऽपि केवलं जलमयो न स्वतः कान्तिमान् नापि योगिकराजशब्द-वाच्यश्च किन्तु सूर्य्यकिरणसम्पर्कादेव तादृशोभवति, अतः सूर्य एव चन्द्रस्य राजशब्दवाच्यत्वे तेजस्वित्वे च कारणमिति। तथाच सिद्धान्तशिरोमणिः "तरणिकिरण सङ्गादेष पीयषपिण्डोदिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति। तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घटइव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थः" इति। अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः। "राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे" इत्यमरः, "पादोमूलोंशतुर्य्यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्त पर्व्वत" इति हेमचन्द्रः। "शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च" इति मेदिनी। मन्दा-क्रान्तावृत्तम् ॥ ५३ ॥

करग्रहादिति। स दशरथ श्चहिमाद्रीश्वरतां हिमालयपर्य्यन्त देशस्वामित्वं लेभे प्राप्तवान्, स किम्भूतः कोशलकैकयो देशविशेषो तयोरिन्द्रो राजानो कोशलाधिपतिः कैकयाधिपतिश्चेत्यर्थः ताभ्यां भूरुत्पत्तिययोः ताभ्यां भवतः इति वा तयोः कौशल्याकैकय्योरित्यर्थः करग्रहात् पाणिग्रहात् विवाहात् गुर्वी श्रीः शोभा यस्य सः तथा, विलसन्ती शोभमाना सुमित्रा तन्नामपत्नी यस्य सः दशरथस्य बहुपत्नीकत्वेऽपि कौशल्या-कैकयीसुमित्रा इति तिस्रएव प्रधानाः ख्याता इति भावः, किम्भूतः पृथौ महत्यपि समरे युद्धे अरोधः शत्रुभिरवारणीयः अतएव जिता अरयो येन सः तथा गोप्ता आत्मपक्षाणां रक्षिता।

पक्षे पृथा कुन्ती अवरोधः पत्नी यस्य तादृशः स पाण्डुर्माद्रीश्वरतां मद्राधिपतनयायाः स्वामित्वं चेति प्रसिद्धो लेभे कुन्त्यामनुरक्तोऽपि माद्रा-मपि प्रणयवान् बभूवेत्यर्थः। एतेनास्य दक्षिणत्वं ध्वनितम्। किम्भूतः

ततः प्रजानां परिपालनेन
कृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित् ।
प्रियानुयातो मृगयानुरोधात्
सयौवनश्रीः प्रययौ वनान्तम् ॥ ५५ ॥
श्यावानुविद्धहरिणीरसितोलुपानां
कोलावलीदलितबालकशेरुकाणाम् ।

कोशलकेकयेन्द्रभुवोः कौशलाधिपकेकयाधिपभूम्योः करग्रहात् राजग्राह्यभाग-ग्रहणात् गुर्वी श्रीः सम्पत्तिर्यस्य सः तथा, विलसन्ति सुमित्राणि शोभन-बान्धवा यस्य सः तथा, समरे जिता अरयो येन सः तथा, गोप्ता रक्षिता । श्लेषतुल्ययोगितयोः सङ्करः ॥ ५४ ॥

ततइति । ततोऽनन्तरं क्षितिपो दशरथः कदाचित् प्रावृट्काले रात्रौ प्रियैः सुहृद्भिरनुयातः कृतानुगमनः सन् मृगयानुरोधात् शब्दवेधिबाणपरीक्षार्थं मृगयां कर्त्तुं वनान्तं जलसमीपं सरयूतीरमित्यर्थः प्रययौ गतवान्, किम्भूतः यौवनश्रिया सह वर्तमानः यौवनजनितचापल्यान्मृगयार्थं जगामेति भावः । तर्हि किं मृगयादिव्यसनासक्तोऽयमासीदित्याशङ्क्याह । पुनः किम्भूतः । प्रजानां परिपालनेन सम्यग्रक्षणेन कृतमात्मनः कृत्यं कर्तव्यं येन सः प्रजापरि-पालन एव तस्यासक्तिरासीत्, मृगयायान्तु कदाचित् प्रवृत्तिरिति भावः ।

पक्षे क्षितिपः पाण्डुः कदाचित् कस्मिंश्चित् समये प्रियाभ्यां कुन्तीमाद्री-भ्यामनुयातः सन् वनान्तं काननान्तं प्रययौ अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । दशरथ-पक्षेऽपि वनान्तं काननान्तमिति केचिद्व्याचक्षते, रामायणे जलसमीपगमन-स्यैवाभिधानात् तथा च "ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी" इत्युपक्रम्य "तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी । व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम् । निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् । अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः" इत्यायोध्याकाण्डे दशरथवाक्यम् । "वनं सलिलकानने" इत्यमरः ॥ ५५ ॥

दन्तावलोन्मथितपल्लवशल्लकीनां

राजाभवद्वनभुवामुपकण्ठवर्त्ती ॥ ५६ ॥

शङ्कुव्याकीर्णरङ्कुद्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु

ज्याघोषक्षुब्धकण्ठीरवरवचकितध्वस्तमातङ्गयूथम् ।

खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकलकलप्रान्तकूजच्छकुन्तं

भल्लध्वस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥

॥ ५७ ॥

शावेति । राजा दशरथः वनभुवां सरयूसमीपवनस्थलीनाम् उपकण्ठवर्त्ती निकटवर्त्ती अभवत्, किम्भूतानां शावैर्वत्सै रनुवियाभिः कृतानुगमनाभिर्हरिणीभिः रसितानि भक्षितानि उलुपानि तृणविशेषा यत्र तास्तथा तासां तथा कोलावल्या वनवराहकुलेन दलितानि खण्डितानि बालानि कोमलानि कशेरुकाणि मुस्ताविशेषा यत्र तास्तथा तासां, तथा दन्तावलैर्हस्तिभिरुन्मथिताः पातिता भक्षिता वा पल्लवा यासां ताहश्यः शल्लक्योऽक्षविशेषा यत्र तास्तथा तासाम् ।

पक्षे राजा पाण्डुर्वनभुवां शतशृङ्गपर्वतसमीपस्थवनस्थलीनाम् उपकण्ठवर्त्ती अभवत् अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । तृणभिद्गुल्मन्युलुपं चन्द्रे नेति त्रिकाण्डशेषः पल्लवेत्यत्र पल्ललेति क्वचित् पाठः तत्र पल्लवखण्डितशल्लकीत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५६ ॥

शङ्क्विति । तेन राज्ञा दशरथेन पक्षे पाण्डुना च वनभुवि तस्यां वनस्थल्यां मृगयाकर्म प्रतेने कृतम् । तदेव विशिनष्टि किम्भूतं शङ्कुभिरस्त्रविशेषैर्व्याकीर्णा विक्षिप्ता रङ्कवो मृगभेदा यत्र तत्, तथा द्रुतेन शीघ्रपातिना निशितशरेण शाणितवाणेन क्षुण्णा विदारिता दीव्यन्तः क्रीडनपरास्तरक्षवो मृगादनाख्यशशविशेषा यत्र अथवा आदौ द्रुताः पलायिताः पश्चान्निशितशरेण क्षुण्णा दीव्यत्तरक्षवो यत्र तत् तथा, ज्याघोषेण मौर्वीशब्देन क्षुब्धाः हृभया ये कण्ठीरवाः

एवं स तेनानुदिनं वनेषु
निषेव्यमाणो मृगयाविहारः ।
समीरणोद्रेक इवाप्सु नावं
सप्ताङ्गचिन्तां नृपतेर्जहार ॥ ५८ ॥

सिंहा रवेण चकितम् उद्विग्नं तथा ध्वस्तं विनष्टं मातङ्गयूथं हस्तिकुलं यत्र तत् तथा खड्गेन असिना व्यालूनाङ्गाः खड्गा गण्डकायत्र तत् तथा, तुमुलेन सङ्कुलीभूतेन कलकलेन कोलाहलेन प्रान्ते एकदेशे कूजन्तः शब्दायमानाः शकुन्ताः पक्षिणोयत्र तत्, तथा भल्लेन शस्त्रविशेषेण ध्वस्ता अच्छभल्ला भालूकायत्र तत्। शकुन्याकीर्णरङ्कित्यादि प्रतेन इतिक्रियाविशेषणं वा। दशरथपक्षेऽप्येतादृङ्मृगयावर्णनं नासङ्गतम्। "निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम्। अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रिय" इति वाल्मीकीयोक्तेः। "शङ्कुः पत्रे शिराजाले संख्याकीलकशम्भुषु। यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे" इति हेमचन्द्रः। 'सिंहः कण्ठीरवः' इति त्रिकाण्डशेषः। 'कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषा' इति 'तरक्षुस्तु मृगादन' इति 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इति 'ऋक्षाच्छभल्लभालुका.' इति चामरः। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५७ ॥

एवमिति। एवमित्थम् अनुदिनं प्रतिदिनं वनेषु तेन दशरथेन पक्षे पाण्डुना च निषेव्यमाणः साभिनिवेशं क्रियमाणः स निरुक्तरूपो मृगयाविहारः नृपतेराज्ञोऽवश्यकर्त्तव्यां सप्ताङ्गचिन्तां स्वाम्यमात्यादि चिन्तनं जहार हृतवान् मृगयाव्यसनासक्ततया तेन राज्याङ्गनिरूपणं न कृतमित्यर्थः, उपमिनोति, अप्सु जले समीरणस्य वायोरुत्सेक उद्रेकोनावमिव यथा प्रचण्डवायुर्जले नौकां हरति मज्जयति तथेत्यर्थः। नृपतेर्दशरथस्य पाण्डोर्वेति व्याख्यानं न सम्यक् अप्रधानभूत निषेवणक्रियाकर्त्तृतया तृतीयान्ततच्छब्देलोपस्य प्रधानक्रियासम्बन्धित्वेन विभक्त्यन्तरान्तपदोपस्थाप्यत्वानुचितत्वम्, नहि तेन भुज्यमानमन्नं देवदत्तस्य सुखं जनयतीत्यादि केनापि प्रयुज्यते, अतएवास्तां प्रधानप्रात्तिका बाध्यते इति। यद्वा तेनेति पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। उपमेयं श्रौती। "स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च, राज्याङ्गानि" इत्यमरः ॥५८॥

स गाढ़बुद्धिस्तमसोपकण्ठे
विवर्तमानं गतभीरभीकम् ।
मत्वा मृगं मार्गणलक्ष्यभूत
मनग्रजन्मानमृषिं चकार ॥ ५९ ॥

स इति। गाढ़बुद्धिः परिपक्वबुद्धिरपि गतभीर्वीरत्वान्निर्भयः स दशरथ उपकण्ठे विवर्तमानं समीपे स्थित्वा कुम्भमापूरयन्तम् अभीकं निर्भयम् ऋषित्वात् स्वविनाशशङ्कारहितम् अनग्रजन्मानम् अग्रजन्मा ब्राह्मणस्तद्भिन्नं वैश्योऽहं तपसि स्थित इत्यध्यात्मोक्तेर्वैश्यमित्यर्थः ऋषिम् अन्धर्षितनयं तमसा नैशान्धकारेण मृगं हस्तिनं मत्वा निश्चित्य मार्गणलक्ष्यभूतं शरलक्ष्यं चकार, कुम्भपूरणशब्दं श्रुत्वा गजोऽयं सशब्दं जलं पिबतीति मत्वा शब्दभेदिना बाणेन विव्याधेत्यर्थः। तथाचाध्यात्मरामायणम्। 'तत्रार्धरात्रसमये मुनिः कश्चित् तृषार्दितः। पिपासार्दितयोः पित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः। अपूरयज्जले कुम्भं तदा शब्दोऽभवन्महान्। गजः पिबति पानीयमिति मत्वा महानिशि। बाणं धनुषि सन्धाय शब्दभेदिनमाक्षिपम्' इति। 'मृगः पश्वादिभेदे स्यात् तुरङ्गे च मतङ्गजे' इति विश्वः। अस्मिन् पक्षे तमसोपकण्ठे इत्यत्र तमसाया नदीविशेषस्य उपकण्ठे समीपे इति केषाञ्चिद्व्याख्यानं चिन्त्यं 'सरयूमन्वगां नदीम्' इति वाल्मीकयुक्तेः सरयूतीर एव तथावर्णनस्यौचित्यात् सरयूतमसयोश्च वस्तुतोभेदात्।

पक्षे तमसा मोहेन गाढ़बुद्धिराक्रान्तमतिः अतएव गतभीर्निर्भीकोऽपि कामासक्तपशुमारणे निर्भयः स पाण्डुः उपकण्ठे विवर्तमानं तिष्ठन्तम् अभीकं मृगरूपिण्यां स्त्रियां मृगरूपं धृत्वा कामासक्तम् अनग्रजन्मानं नास्ति अग्रजन्मा ब्राह्मणो यस्मात् तादृशं ब्राह्मणश्रेष्ठमित्यर्थः ऋषिं तपस्वितनयं मृगं हरिणं मत्वा मार्गणलक्ष्यभूतं चकार, मृगरूपेण रममाणं कश्चिन्मुनितनयं बाणेन विव्याधेत्यर्थः। तथाच महाभारतम्, 'राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते। चरन् मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्। ततस्ताञ्च मृगीं

तपस्विनश्छन्नतनोः शरेण
विभिन्नमूर्त्तेर्जनकान्महाधेः ।
शापं सुतापायनिबद्धमृत्युं
प्रियानुवृत्तौ कुशलोऽप्यवाप ॥ ६० ॥

तञ्च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः । स च राजन् महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः । संसक्तश्च तया मृग्या मानुषीमीरयन् गिरम् । क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः" इति (आदिपर्व्वम्, १०८ अध्यायः) । "अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये लिघु ना कवौ" इति मेदिनी ॥ ५९ ॥

तपस्विन इति । प्रिया स्त्री या अनुवृत्तिरनुनयस्तत्र कुशलोऽपि निपुणोऽपि अपराधमार्जनाय अतितरामनुनयं कुर्वन्नपीत्यर्थः दशरथः शरेण बाणेन विभिन्ना विदारिता मूर्त्तिस्तनुर्यस्य तादृशस्य तपस्विनस्तापसस्य तस्य जनकात् पितुरन्धमुनेः सकाशात् शापम् अवाप प्राप्तवान्, शापं कीदृशं सुतापायनिबद्धमृत्युं सुतस्य पुत्रस्य अपायेन विश्लेषेण निबद्धो नियतो मृत्युर्येन तादृशं त्वमपि सुतवियोगेन अहमिव नियतं मृत्युं प्राप्स्यसीत्येवंरूपमित्यर्थः, जनकात् किम्भूतात् छन्नतनोः रहःस्थितमूर्त्तेः तथा महाधेः पुत्रमरणश्रवणात् महान् आधिर्मानसव्यथा यस्य तादृशात् अयमर्थः शरविभिन्नमूर्त्तिं तपस्विनं परित्यज्य तदुक्त्या तत्पितरं अन्धमुनिमुपगम्य पिपासुं तं जलेन सन्तर्प्य तावत् स्वदुश्चरितमुक्तवान् तत् श्रुत्वातिदुःखान्मूर्च्छितोऽन्धमुनिस्त्वमपि सुतविश्लेषजा दुःखेन मरिष्यसीति शापं दशरथाय दत्तवान् इति ।

पक्षे कुशलोऽपि कार्याकार्यविवेचकोऽपि पाण्डुर्दैववशात् सुतापाय शोभनतापाय अतिपीडार्थं तपस्विनः शापम् अवाप, शापं कीदृशं, प्रियानुवृत्तौ सम्भोगार्थं प्रियानुसरणे निबद्धमृत्युं नियतमरणरूपं, किम्भूतात् तपस्विनः छन्नतनोर्मृगरूपेणावच्छन्नदेहात्, तथा शरेण विभिन्नमूर्त्तेः, तथा महाधेर्महामानसव्यथाया जनकात् सम्पादकात् ॥ ६० ॥

विषद्रुमस्य व्यसनाह्वयस्य
फलं स लब्ध्वा सहसा निवृत्तः ।
कान्तोपभोगेषु पराङ्मुखात्मा
निनाय कालं निरपत्यदुःखी ॥ ६१ ॥

असन्ततेः सन्ति कुतः सुखानी-
त्यस्मै विचिन्त्य प्रतिपन्नमन्युः ।
समं स्वदारैर्नियतः सुतार्थे
राजा सुरप्रार्थनतत्परोऽभूत् ॥ ६२ ॥

विषेति । निरपत्येन अपत्याभावेन दुःखी खिद्यमानः स दशरथः कान्तामनोज्ञाः उपभोगा विषयास्तेषु पराङ्मुखात्मा निवृत्तमनाः सन् कालं निनाय निरपत्यदुःखितया विषयरसमवस्तुमन्यमानो वृथा कालक्षेपण-कारीत्यर्थः । किम्भूतः सहसा हठात् व्यसनाह्वयस्य मृगयारूपव्यसननामकस्य विषद्रुमस्य विषवृक्षस्य फलम् अभिशापरूपं लब्ध्वा निवृत्तः, मृगयाव्यापारात् पराङ्मुखः ।

पक्षे कान्तयोः पत्न्योः कुन्तीमाद्र्योरुपभोगेषु सम्भोगेषु शापवशात् पराङ्मुखात्मा, अतएव निरपत्येनापत्योत्पत्त्यभावेन दुःखी स. पाण्डुः कालं निनाय । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

असन्ततेरिति । असन्ततेरपुत्रस्य जनस्य इहामुत्र च कुतः सुखानि सन्ति भवन्ति । "नापुत्रकस्य लोकोऽस्ति श्रुतिरेषा सनातनी" इत्यादि आरव्या-दिति, अस्मै सन्ततये विचिन्त्य प्रतिपन्नो विहितो मन्युर्येन दैन्यं शोको वा येन तादृशो राजा दशरथः स्वदारैः स्वपत्नीभिः कौशल्यादिभिः समं सह नियतः कृतनियमः सन् सुतार्थे पुत्रलाभाय सुराणां देवानां प्रार्थने उपासने तत्परः आसक्तोऽभूत् । पुत्रार्थं देवानुपासितवानित्यर्थः ।

पक्षे प्रतिपन्नमन्युर्गृहीतदैन्यो राजा पाण्डुर्नियतः सन् स्वदारैः कुन्ती-

एतस्मिन् सति समये विपक्षभीताः
क्षीराब्धेस्तटभुवमेत्य शक्रमुख्याः ।
गीर्वाणाः कृतनतिसूक्तयस्त्रिधाम्ने
लोकानामुदितमुपप्लवं शशंसुः ॥ ६३ ॥

सन्दिश्य त्रिदशगणं यथानुरूपं
तेजोऽंशैर्भुवि जननाय तत्र तत्र ।
दैत्यारिस्तदनु तमोनुदोऽन्ववाये
स्वैरंशैरवतरितुं चतुर्भिरैच्छत् ॥ ६४ ॥

माद्रीभ्यां समं सुराणां धर्मादीनां प्रार्थने आह्वाने तत्परोऽभूत् पूर्वं कुन्त्या शिक्षितेन दुर्वाससोपदिष्टेन मन्त्रेण धर्मादीनाकारितवानित्यर्थः । विचिन्त्यान्तं समानम् । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इति हेमचन्द्रः ॥ ६२ ॥

एतस्मिन्निति । यदा दशरथेन यदा च पाण्डुना पुत्रार्थं सुराराधना कृता एतस्मिन् समये सति वर्तमाने सति शोभने वा विपक्षेभ्यो रावणादिभ्यः पक्षे कंसचैद्यादिभ्यो भीताः शक्रमुख्या इन्द्रप्रधाना गीर्वाणा देवाः क्षीराब्धेः क्षीरसमुद्रस्य तटभुवं तीरप्रदेशम् एत्य आगत्य कृता नतयः प्रणामाः सूक्तयः स्तुतयश्च यैस्तादृशाः सन्तः, त्रीणि स्वर्गमर्त्यपातालरूपाणि धामानि स्थानानि यस्य तस्मै त्रिधाम्ने सर्वव्यापकाय विष्णवे उदितं रावणादिद्वारा पक्षे कंसादिद्वारा उत्पन्नं लोकानां जनानाम् उपप्लवम् उपद्रवं शशंसुर्निवेदयामासुः । त्रिधाम्ने इति यदभिप्रेत्येत्यादिना चतुर्थी । "धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति हेमचन्द्रः । प्रहर्षणीवृत्तमिदं, "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्" इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सन्दिश्येति । तदनु तत्पश्चात् देवानां लोकोपप्लवशंसनानन्तरमित्यर्थः, दैत्यारिर्विष्णुः, तेजोंऽशैस्तेजोभागैः यथानुरूपं यथायोग्यं भुवि पृथिव्यां तत्र तत्र किष्किन्धादौ जननाय सुग्रीवादिरूपेण जन्मवदित्यस्य त्रिदशगणं देवगणं

ततो मुनिव्याहृतमन्त्रयुक्त्या
तदीयपत्नीपरिचर्यया च ।
भक्त्योपसत्त्या च नृपस्य जज्ञे
पिण्डोपलब्धिर्विबुधप्रसादात् ॥ ६५ ॥

सन्दिश्य, स्वयं तमोनुदः सूर्य्यस्य अन्ववाये वंशे दशरथगृहे चतुर्भिः स्वैः स्वकीयै-रंशैर्भागैः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपैरित्यर्थः, अवतरितुम् अवतीर्णो भवितुम् ऐच्छत्, यूयमपि मदीयसाहाय्यार्थम् ऋक्षवानरादिरूपेण पृथिव्यामवतरतेति देवानादिश्य स्वयं रामादिरूपेण सूर्य्यवंशेऽवतरितुमिच्छतित्यर्थः ।

पक्षे तदनु दैत्यारिर्भुवि तत्र तत्र कुन्त्यादौ यथानुरूपं तेजोऽंशैः युधिष्ठि-रादिरूपैर्जननाय त्रिदशगणं धर्मादिदेवानादिश्य स्वयं तमोनुदश्चन्द्रस्यान्ववाये यदुवंशे चतुर्भिः स्वैरंशैः प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणवासुदेवरूपैरवतरितुम् ऐच्छत् । प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणवासुदेवेति चतुर्व्यूहः श्रीकृष्णावतार इति पौराणिकाः । "चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदे" इत्यमरः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मुनिना ऋष्यशृङ्गेण व्याहृता उक्ता ये मन्त्राः पुत्रेष्टिविषयिका ऋचः तेषां युक्त्या प्रयोगेण तथा तदीयपत्नीनां दशरथपत्नीनां कौशल्यादीनां या परिचर्या देवानां मुनेर्वा सेवा तया च, तथा भक्त्योपसत्त्या भक्तिपूर्विकया तदेकनिष्ठतया च, विबुधानां देवानां प्रसादात् नृपस्य दशरथस्य पिण्डोपलब्धिः पुत्रोत्पत्त्या पिण्डानश्वरो यज्ञे जाता । तदीयपत्नी ऋष्यशृङ्ग-पत्नी दशरथसुता शान्त्या तस्याः परिचर्यया चेति केचित् ।

पक्षे ततोऽन्नृपस्य पाण्डोर्विबुधानां धर्मादीनां प्रसादात् क्षेत्रजपुत्रोत्पत्त्या पिण्डोपलब्धिर्जज्ञे, कथेत्याह मुनिना दुर्वाससा व्याहृतः कुन्त्यै दत्तोयोऽभीष्ट-देवाह्वानकमन्त्रस्तद्रूपा या युक्तिस्तया, तथा तदीयपत्न्योः कुन्तीमाद्र्याः परि-परिचर्यया धर्मादीनामुपासनया, तथा भक्त्या भक्तिद्वारा या उपसत्तिः कुन्तीमाद्रीयथायथं धर्म्मादिषु सङ्गतया च । दुर्वासोदत्तमन्त्रेण कुन्त्या क्रमेण धर्मपवनेन्द्राणामाकारणा कृता तेन चासायुधिष्ठिरभीमसेनार्जुन-

स्फुरदृष्यशृङ्गविततान्यथान्वहं
सवनान्तराण्यधिगतो महीपतिः।
चतुरोऽपि पञ्चमुखभासुरश्रिय-
स्तनयानवाप हरिदस्रतेजसः ॥ ६६ ॥

नामानस्त्रयः पुत्रा जाताः, तदनु माद्र्या च तथैव अश्विनावाकारितौ। ततश्च तस्या अपि द्वौ पुत्रौ नकुलसहदेवनामानौ जातावित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उक्तमर्थं व्याकरोति स्फुरदिति। अथानन्तरं महीपतिर्दशरथः अन्वहं प्रतिदिनं स्फुरता तपःप्रभावाद्दीप्यमानेन ऋष्यशृङ्गेण मुनिना विततानि विहितानि सवनान्तराणि यज्ञभेदान् यज्ञविशेषजनितादृष्टानीत्यर्थः अधिगतः प्राप्तः सन् चतुरोऽपि न केवलमेकं चतुःसंख्यकानपि तनयान् रामलक्ष्मण-भरतशत्रुघ्नरूपान् पुत्रानवाप प्राप्तवान्, किम्भूतान् पञ्चमुखः शिवः सिंहो वा तद्वद्भासुरा दीप्तिशीला श्रीर्येषां तादृशान्, तथा हरिरिन्द्रः दस्रौ आश्विनेयौ स च तौ चेति द्वन्द्वः तेजोबलस्य तेजः कान्तिश्चेत्येकशेषः हरिदस्राणामिव तेजसी येषां तादृशान् इन्द्रवद्बलवतः अश्विनीकुमारवत् कान्तिमतश्चेत्यर्थः। पञ्च विस्तृता मुखेन भासुरा श्रीर्येषां तानित्यपरे।

पक्षे अथान्वहं वनान्तराणि वनमध्यानि अधिगतः स महीपतिः पाण्डुः चतुरोऽपि पुत्रोत्पत्त्यनुकूलसुरतव्यापारनिपुणः सन्नपि शापवशात् तदशक्ततया अगत्या हरिदस्राणां धर्मवाय्विन्द्राश्विनीकुमाराणां तेजसो वीर्यात् पञ्च तनयान् युधिष्ठिरादीन् अवाप, स्वस्यौरसोत्पादनसामर्थ्याभावात् धर्मादिषु नियोगेन क्षेत्रजान् पञ्चपुत्रान् प्राप्तवानित्यर्थः। किम्भूतानि वनान्तराणि, स्फुरन्त ऋष्या मृगविशेषा यत्र तादृशानि यानि शृङ्गाणि पर्वतशिखराणि तेषु विततानि विस्तृतानि, किम्भूतान् तनयान् सुखेन भासुरा श्रीर्येषां तान् प्रशस्तमुखशालिन इत्यर्थः। हरिदस्रेति हरिशब्देन एकशेषवशात् तात्पर्यविशेषग्रहाद्वा धर्म-वाय्विन्द्रास्त्रयोऽभिधीयन्ते, यद्यपि हरिशब्दस्य साक्षाद्धर्मवाचकत्वं न दृष्टं तथापि सर्वधर्मात्मकविष्णुवाचकत्वात् यमवाचकत्वाद्वा तथा कल्पयितुं शक्यते। अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसर-

कृतार्थता कीदृगहो नृपस्य
यदेनमालम्बितपुत्रमूर्त्तिः।
देवः स्वयं धर्म्ममयः सिषेवे
सहानुजन्मा गुरुभक्तिनम्रः ॥ ६७ ॥

स लक्ष्मणोन्नीतसमृद्धिरुद्य
च्छत्रुघ्नसम्पन्नरतैधितश्रीः।
ज्यायान् विरेजे क्रमशोभि रामः
कौमारमासाद्य वयः कुमारः ॥ ६८ ॥

मध्यात्मसदृशेषु" इति "तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात् पराक्रमरेतसोः" इति च मेदिनी। "हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु" इति विश्वः। मञ्जुभाषिणी-वृत्तम्। "सजसाजगौ च यदि मञ्जुभाषिणी" इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

कृतार्थतेति। अहो विस्मये नृपस्य दशरथस्य पक्षे पाण्डोः कृतार्थता कृत-कृत्यता कीदृक् अनिर्वचनीयेत्यर्थः, यत् यस्मात् एनं नृपम् आलम्बिता गृहीता पुत्रमूर्त्तिः पुत्ररूपं येन तादृशः सन् धर्ममयो धर्मरूपी देवो विष्णुः श्रीरामरूपेण पक्षे धर्ममयः साक्षात् धर्मदेवो युधिष्ठिररूपेण स्वयं सिषेवे, किम्भूतः अनु-जन्मभिः भरतादिभिः पक्षे भीमादिभिः सह वर्त्तमानः तथा गुरौ पित्रादौ या भक्तिस्तया नम्रः दर्शितविनयः ॥ ६७ ॥

स इति। स रामो रामनामा ज्यायान् ज्येष्ठः कुमारो राजपुत्रः कौमारं बाल्यं वय आसाद्य विरेजे शुशुभे, कौमारं यौवनमिति केचित्। किम्भूतं वयः क्रमेण शोभत इति क्रमशोभि, यद्वा नास्ति भीर्यस्य तदभिक्रमस्य क्रमेण अभि-भयशून्यं वयसोविशेषणम्। स किम्भूतः लक्ष्मणेन लक्ष्मणनामकभ्रात्रा उन्नीता उन्नतां प्रापिता समृद्धिः शोभासम्पत्तिर्यस्य सः, तथा उद्यतौ प्रकाशमाना शत्रुघ्नेन तन्नामकभ्रात्रा सम्पत् शोभाधिक्यं यस्य सः, उद्यतः शत्रुघ्नात् सम्पच्चेति

युधिष्ठिरं भीमधनञ्जयाभ्यां
समं दधानं नकुलेन लक्ष्मीम्।
समाद्वाप्तं सहदेवनिष्ठं
ज्येष्ठं सुतं वीक्ष्य तुतोष तातः ॥ ६९ ॥

वा, तथा भरतनामक भ्राता एधिता वर्द्धिता श्रीः शोभा यस्य सः, एतेन रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाश्चत्वारो भ्रातर इति सूचितम्।

पक्षे, स ज्यायान् कुमारो युधिष्ठिरः कौमारं वय आसाद्य विरेजे, किम्भूतः लक्ष्मणेन सामान्यव्यञ्जकपद्मादिचिह्नेन उन्नीता अनुमिता सम्राड्‌राज्यसम्पत्तिर्यस्य सः, तथा उदतो स्पष्टं लक्ष्यमाणा शत्रुघ्नी रिपुनाशिका सम्पद्यस्य सः, तथा भरतस्य भरतवंशस्य एधिता श्रीर्येन सः भरतस्य नृपविशेषस्येव एधिता श्रीर्यस्येति वा, अथवा भरतो नटस्तद्वत् एधिता बान्धवैः कल्पिता श्रीर्यस्य सः बान्धवैर्नटवत् बालानां वेशः क्रियते इति व्यवहारः, तथा क्रमशः क्रमेण वयोवृद्धा अभिरामः मनोज्ञः। "लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः" इति विश्वः। "रामानुजे नाट्यशास्त्रे दौष्मन्तौ भरतो नटे" इति पुरुषोत्तमः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिरमिति। तातो दशरथः ज्येष्ठं सुतं रामं वीक्ष्य दृष्ट्वा तुतोष, किम्भूतं युधिष्ठिरं संग्रामस्थिरं संग्रामादपलायिनमित्यर्थः, तथा भीमोऽरुद्रः धनञ्जयोवह्निस्ताभ्यां समं सदृशं रुद्रवह्निवत्तेजस्विनमित्यर्थः, तथा कुले वंशे लक्ष्मीं शोभां न न दधानं धारयन्तं नञ्द्वयस्य प्रकृत्यर्थावगमकत्वात् कुलं शोभयन्तमित्यर्थः, तथा समात् साधोर्ऋष्यशृङ्गात् अवाप्तं प्राप्तम् ऋष्यशृङ्गकृतयज्ञफलात् प्राप्तमित्यर्थः, मा लक्ष्मीस्तया सह वर्त्तत इति समो विष्णुस्तस्माद्वाप्तं नारायणांशसंभूतमिति वा, तथा देवनिष्ठया देवेषु भक्त्या सहवर्त्तत इति सहदेवनिष्ठस्तम्।

पक्षे तातः पाण्डुर्युधिष्ठिरं युधिष्ठिरनामकं ज्येष्ठं सुतं वीक्ष्य तुतोष, किम्भूतं भीमधनञ्जयाभ्यां भीमसेनार्जुनाभ्यां समं सहितं, तथा नकुलेन नकुलनामकेन भ्रात्रा लक्ष्मीं दधानं तथा समात् पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या नारायणात्

सन्तानलाभादनृणः पितॄणां
हर्षादसम्भावितपूर्वशापः ।
सार्द्धं स्वदारैरनुभूतकामः
स शक्रतोषैकरतिर्बभूव ॥ १० ॥
विद्यागुरूणां निलयादवाप्य
काले कुमारा धृतराष्ट्रमेत्य ।

अवाप्तम्। समं साम्यम् अतति गच्छतीति समात् पक्षस्तु समानश्चेदवान् इति तातविशेषणम् अवाप्तं प्राक्तनपुण्यबलाल्लब्धमिति वा तथा सहदेवे सहदेवनामकभ्रातरि निष्ठा अनुरागो यस्य तम्। "भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे" इति, "धनञ्जयोऽर्जुने वह्निनागभिद्देहमारुते" इति "सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्" इति च मेदिनी ॥ ९ ॥

सन्तानेति। स्वदारैः कौशल्यादिभिः सार्द्धमनुभूताः कामा विषया येन तादृशः सः दशरथः यज्ञाद्यनुष्ठानेनासुरविनाशनेन वा शक्रस्य इन्द्रस्य तोषे एका केवला रतिरनुरागो यस्य तादृशो बभूव निश्चिन्ततया यज्ञादिना केवलमिन्द्रं तोषयामासेत्यर्थः, किम्भूतः सन्तानलाभात् पुत्रप्राप्त्या पितॄणामनृणः पितृऋणमुक्तः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः, अतएव हर्षात् सन्तानलाभजनितानन्दात्, असम्भावितोऽचिन्तितः अन्धमुनिदत्तः पूर्वशापो येन सः।

पक्षे हर्षात् असम्भावितोऽविस्मृतः पूर्वशापो मृगरूपिमुनिना दत्तः "सुरतासक्तो मरिष्यसि" इत्येवंरूपो येन तादृशः स पाण्डुः स्वदारैर्माद्र्या सार्द्धम् अनुभूतकामः माद्र्यां कामासक्तः सन् शक्रतोषैकरतिर्बभूव माद्रीमुपगम्य पूर्वोक्तशापवशात् प्राणान् विहाय इन्द्रलोकं गत्वा तत्रावस्थानेन निरन्तरमिन्द्रं तोषयामासेत्यर्थः, अनुभूतकामः सन् स्वदारैः सार्द्धं शक्रतोषैकरतिर्बभूवेति वा, माद्र्याः सहमरणाध्यवसायात् तया सार्द्धमिन्द्रलोकं जगामेत्यर्थः। अन्यत् समानम् ॥१०॥

विद्या इति। कुमारा रामादयः काले अध्ययनोपयुक्तसमये गुरूणां वशिष्ठादीनां निलयात् गृहात् विद्याः अवाप्य धृतं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं येन, तादृशं भूमिपतिं दशरथम् एत्य आगत्य स्वमन्दिरे प्रवेशुः, किम्भूताः अनानां

ववन्दिरे भूमिपतिं जनानां
विलोचनालीरनिमेषयन्तः ॥ ७१ ॥
गुणैरुपेतागुरुभीष्महृद्यैः
क्षत्त्रानुरूपैर्वचनैर्विनीताः ।
कृपाश्रयास्ते कुशलाः कलासु
प्रमाणकोटिप्रवणा विजह्रुः ॥ ७२ ॥

प्रेक्षकाणां विलोचनालीर्नयनपङ्क्तीरनिमेषयन्तः निमेषशून्याः कुर्वन्तः प्रेक्षकानतितरामानन्दयन्त इत्यर्थः ॥

पक्षे कुमारा युधिष्ठिरादयः काले पाण्डुमरणोत्तरं विद्यागुरूणां मुनीनां निलयात् तपोवनात् एत्य मुनिभिः सार्द्धमागम्य धृतराष्ट्रं धृतराष्ट्रनामानं भूमिपतिं पाण्डुज्येष्ठम् अवाप्य ववन्दिरे, अन्यत् समानम्। श्लिष्टकाव्ये व्यवहित-योजना न दोषायेति न वक्तव्यम्। "धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात् पक्षिचक्रिय-भेदयोः" इति विश्वः ॥ ७१ ॥

गुणैरिति। ते रामादयः विजह्रुः विहारं चक्रुः, किम्भूताः गुरुभिर्गम्भीरैः भीष्मैः शत्रूणां भयदैः, हृद्यैः साधूनां मनोज्ञैर्गुणैरुपेता युक्ताः, तथा क्षत्त्रानुरूपैः क्षत्त्रियवंशयोग्यैर्वचनैर्विनीताः गुरुभिः शिक्षिताः, तथा कृपाया दयाया आश्रया आधाराः नीचेषु दयावन्त इत्यर्थः, तथा कलासु चतुःषष्टिप्रकारविद्यासु कुशलाः तथा प्रमाणानां हेतूनां कोटौ कोटिसंख्यकेष्वपि हेतुवादेष्वित्यर्थः प्रवणा निपुणाः प्रमाणानां सत्यवादिनां कोटौ अग्रे प्रवणाः सत्यवादिनामग्रगण्या इत्यर्थः इति वा, प्रमाणानां शास्त्राणां कोटावुत्कर्षे प्रवणा इति केचित्। "प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि। इयत्तायाञ्च हेतौ च क्लीवैकत्वे प्रमातरि" इति "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" इति च मेदिनी।

पक्षे ते युधिष्ठिरादयः विजह्रुः, किम्भूताः गुरुर्द्रोणाचार्यः भीष्मः शान्तनवः तयोर्हृद्यैर्दयालुभिर्गुणैरुपेताः, तथा क्षत्त्रा विदुरेण अनुरूपैर्योग्यैर्वचनैर्विनीताः, अस्मिन् पक्षे क्षत्त्रेति तृतीयान्तं भिन्नपदं, तथा कृपः कृपाचार्यः आश्रयो-ऽस्त्येषां ते तथा, कलासु कुशलाः, तथा प्रमाणकोटिः कौरवाणां क्रीडाभूमि-

ते स्निग्धगम्भीरगिरः कुमारा
स्त्रैलोक्यतापप्रशमाय दक्षाः ।
नवाम्बुवाहा इव धार्तराष्ट्रा-
नुद्वेजयन्ति स्म चिरं विपक्षान् ॥ ७३ ॥
गुरुकृपोपनतायुधविद्यया
समधिकं परिबृंहिततेजसः ।

क्षत्त प्रवक्षाः । विदुरस्य विचित्रवीर्य्य-दास्यां जातत्वात् क्षत्तृशब्दवाच्यत्वम् । "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्त्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्याद्विरुञ्च-वेधसोः पुमान्" इति मेदिनी ॥ ७२ ॥

ते इति । ते कुमारा रामादयः विपक्षान् शत्रून् चिरम् उद्वेजयन्ति स्म भीषितवन्तः, उपमिनोति—नवाम्बुवाहा इव धार्तराष्ट्रानिति यथा नवाम्बु-वाहा नवीनमेघा विपक्षान् विकृतपक्षयुक्तान् धार्तराष्ट्रान् हंसविशेषान् उद्वेजयन्ति मानसगमनाय व्याकुलयन्ति तथेत्यर्थः, किम्भूताः कुमारा नवाम्बु-वाहाश्च, स्निग्धाः स्नेहव्यञ्जिकाः अथ च अरूक्षाः गम्भीरा दुर्बोधाभिप्रायाः अथ च विशाला गिरोवचनानि अथ च निर्घोषा येषां ते तथा, त्रैलोक्यताप-प्रशमाय दक्षाः उपद्रवनिराकरणेन मेघपक्षे जलवर्षणेन त्रिलोकीतापशान्तौ निपुणाः । वर्षाकाले मेघोदयादुद्विग्नचित्ता विकृतपक्षाश्च भूत्वा हंसा मानससरोवरं गच्छन्तीति कवीनां समयः ।

पक्षे ते कुमारा युधिष्ठिरादयः चिरं विपक्षान् बहुकालं जातवैरान् धार्त-राष्ट्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान् दुर्योधनादीन् नवाम्बुवाहा इव उद्वेजयन्ति स्म, यथा नवाम्बुवाहा धार्तराष्ट्रान् हंसविशेषान् उद्वेजयन्ति तथेत्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । उपमेयं श्रौती । "धार्तराष्ट्रोऽसिताङ्घ्र्याद्विहंसे कौरव-सर्पयोः" इति मेदिनी ॥ ७३ ॥

उक्तमर्थं द्रढयति

गुर्विति । अपसृता रामादयः परभीषणतां शत्रूणां भयङ्करतां समुपगतवन्तः, किम्भूताः गुरूणामाचार्याणां कृपया अनुग्रहेण उपनता प्राप्ता या आयुध-

पवनसङ्गतपावकसन्निभा

न्नृपसुताः परभीषणतां दधुः ॥ ७४ ॥

रसप्रसङ्गैरपराजितानां

छिजिह्वमार्गैर्न वशीकृतानाम् ।

तीव्रप्रतापज्वलनेन तेषां

भाव्यं भयं शत्रुगणोऽनुमेने ॥ ७५ ॥

विद्या धनुर्वेदस्तया समधिकं यथा स्यात्तथा परिवृंहितानि संवर्धितानि तेजांसि येषां ते अतएव पवनसङ्गतो वातोद्दीपितो यः पावको वह्निस्तस्य सन्निभा सादृश्यं येषां ते ।

पक्षे नृपसुता युधिष्ठिरादयः गुरुर्द्रोणः कृपः शारद्वतः ताभ्याम् उपनता या आयुधविद्या तया परिवृंहिततेजसः अन्यत् समानम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

रसेति । शत्रुगणस्तेषां रामादीनां तीव्रो दुःसहो यः प्रतापज्वलनः प्रतापाग्निस्तेन भाव्यं भावि भयम् अनुमेने निश्चितवान् तेषां दुःसहप्रतापं दृष्ट्वा एतेभ्योऽस्माकं भयं भविष्यतीति निश्चितवानित्यर्थः तीव्रप्रतापज्वलनेन हेतुना तेषां भाव्यम् उत्पादनीयं भयमिति वा अस्मिन् व्याख्याने तेषामिति कर्तरि षष्ठी । भवन्त्वेषां नाम दुःसहप्रतापः युवानस्ते शृङ्गारादिपरतन्त्रा भविष्यन्ति ततश्च खलव्यवहारैः सुकरमेव तेषां वशीकरणं कथं भयसम्भावनेत्याशङ्कां विशेषणाभ्यां निराकरोति तेषां किम्भूतानां रसस्य शृङ्गारादेः प्रसङ्गैर्योगैरपराजितानाम् अनभिभूतानां जितेन्द्रियाणामित्यर्थः, तथा द्विजिह्वमार्गैः खलव्यवहारैर्न वशीकृतानाम् अनायत्तानाम् अतिबुद्धिमतामित्यर्थः, ये हि जितेन्द्रिया बुद्धिमन्तः प्रतापिनश्च तेभ्यो भयसम्भावना युज्यत एवेति भावः ।

पक्षे शत्रुगणो दुर्योधनप्रभृतिः रसप्रसङ्गैर्विषप्रदानैरपराजितानां विनाशयितुमशक्यानां तथा द्विजिह्वानां सर्पाणां मार्गैरन्धप्रवेशैर्दंशनादिभिर्न वशीकृतानां न विनाशितानां तेषां युधिष्ठिरादीनां तीव्रः प्रतापस्तापो यस्य

एवं काले याति भग्नारिरक्षो
दीव्यच्चेतोबाधितुङ्गाधिजन्मा ।
भीमद्वेषी भूमिपालं ययाचे
दायादस्य प्रेषणं धर्मयोनेः ॥ ७६ ॥

तादृशो ज्वलनः लाक्षागृहानलस्तेन भाव्यं सम्पादनीयं भयम् अनुमेने एते हि विषप्रदानादिभिर्न मृताः, इदानीं लाक्षामयं गृहं कृत्वा तत्र प्रवेश्य वह्निना विनाशयितव्या इति निश्चितवानित्यर्थः, रसप्रसक्तैर्वासुकिसन्दिष्टामृतभोजनैरपराजितानां पराभवितुमशक्तानामिति वा । दुर्य्योधनः किल जलक्रीडावसरे सविषं भोज्यं भीमायादात् तद्भुक्त्वा विसंज्ञं तं नद्यां प्राक्षिपत् ततश्च तदवस्थो भीमो नागलोकं प्रविष्टः तत्र च सर्पदंशनात् विषापायेन प्रत्युज्जीवितः सर्पाणां कदनं कृतवान् ततश्च तैर्विज्ञापितो वासुकिः सर्वं ज्ञात्वा परितुष्य भीमं रसं पाययामास येन सोऽतिबलवान् बभूवेति भारती वार्त्ता । "रसः स्वादे जले वीर्य्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे" इति, "द्विजिह्वः खलसर्पयोः" इति च हेमचन्द्रः ॥ ७५ ॥

एवमिति । एवमित्थं काले याति गच्छति सति गाधिजन्मा विश्वामित्रः भूमिपालं दशरथं धर्मयोनेर्धर्मोत्पादकस्य दायादस्य सुतस्य रामस्य प्रेषणं यज्ञरक्षार्थं तपोवने प्रेरणं ययाचे प्रार्थयामास, किं कर्त्तुमित्याह रक्षोयज्ञविघातकं राक्षसं ताड़कादिकं बाधितुं पीड़यितुं विनाशयितुमिति यावत्, किम्भूतं रक्षः भग्नारि भग्ना अरयो यतस्तत् अतिबलवदित्यर्थः तथा दीव्यत् निर्भयत्वात् क्रीडत् सोत्साहमित्यर्थः, तादृशं चेतो यस्य तत्, गाधिजन्मा किम्भूतः भीमानां भयङ्कराणां राक्षसादीनां द्वेषी शत्रुः । रक्ष इति जात्याश्रयत्वादेकवचनम् ।

पक्षे भीमं वृकोदरं द्वेष्टीति भीमद्वेषी दुर्य्योधनः भूमिपालं धृतराष्ट्रं धर्मयोनिरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्य धर्मसुतस्य दायादस्य भ्रातुर्युधिष्ठिरस्य प्रेषणं वारणावते प्रेरणं ययाचे इतोयुधिष्ठिरादयोवारणावते यान्त्विति धृतराष्ट्रं प्रार्थयामासेत्यर्थः, अथ धर्मयोनेर्युधिष्ठिरस्य दायात् स्वपितुरंशात् प्रेषणं भ्रंशनं ययाचे इति वा, किम्भूतः भग्ना विघटिता अरीणां पाण्डवानां रक्षा

तद्वाक्यान्ते दत्तकर्णानुमोदः

पुत्रप्रीत्या जातकृच्छ्रः कुमारम्।

धर्मात्मानं प्रेषयामास दूरं

विश्वामित्रप्रीतये भूमिपालः॥ ७७॥

मात्रा समं सावरजः स राज्ञा

प्रस्थापितो धाम तपोधनानाम्।

रणार्थं येन सः, तथा दीर्घ्यश्चेतः सुनिष्टं मनस्तद्वाधते इति दीर्घ्यश्चेतोबाधी तादृशीयस्तुषः प्रबलतर आधिमानसव्यथा तस्य जन्म उत्पत्तिर्यत्र सः। उभयत्रापि भूमिपालमिति गौणं कर्म। "दायादौ सुतबान्धवौ"इत्यमरः। शालिनी वृत्तमिदम्। "शालिन्युक्ता मतौ तगौ गोऽब्धिलोकैः" इति लक्षणात्॥७६॥

तद्विति। भूमिपालो दशरथः विश्वामित्रस्य मुनेः प्रीतये धर्मात्मानं साक्षाद्धर्मस्वरूपं कुमारं रामं दूरं दूरदेशं तपोवनं प्रेषयामास, किम्भूतः तद्वाक्यान्ते तस्य मुनेर्वाक्यावसाने पुत्रप्रीत्या पुत्रस्नेहपरवशतया जातं कृच्छ्रं वियोगजदुःखं यस्य तादृशः सन्नपि शापभयात् दत्तः कर्णयोर्मुनेः श्रवणयोरनुमोदः पुत्रं प्रेषयिष्यामीतिवाक्यजनितहर्षो येन सः स्नेहाधिक्याद्व्याकुलोऽपि शापभयात् रामं प्रेषयामासेत्यर्थः।

पक्षे भूमिपालो धृतराष्ट्रः विश्वेषामभित्राणां सर्वेषां शत्रूणाम् अथवा विश्वेषाम् अमित्रा दुर्य्योधनादयस्तेषां प्रीतये धर्मात्मानं धर्मजं कुमारं युधिष्ठिरं दूरम् अर्थात् रचितलाक्षागृहं वारणावतं प्रेषयामास किम्भूतः तस्य दुर्य्योधनस्य वाक्यान्ते दत्तः कर्णेन राधेयेन अनुमोदो हर्षो यस्मै सः कर्णेन प्रोत्साहित इत्यर्थः, अतएव पुत्रप्रीत्या दुर्य्योधनादीनां स्नेहानुरोधेन अजातं कृच्छ्रं भ्रातुष्पुत्रवियोग-जनितदुःखं यस्य सः दत्तकर्णानुमोद इत्युभयत्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहिः। "कर्णः पृथात्मजसुते सुवर्णालौ श्रुतावपि" इति मेदिनी। पूर्वोक्तं वृत्तम्॥ ७७॥

मात्रेति। स रामः तपोधनानां मुनीनां धाम गृहरूपं आश्रमान्तरम् अयोध्यातोभिन्नस्थानं प्रतस्थे प्रस्थितवान्, किम्भूतः मात्रा समं कौशल्यया

स्थानान्तरं विद्विषतां रणेषु
समर्थकोदण्डधरः प्रतस्थे ॥ ७८ ॥
परिकल्पितकामदेहदाहं
विषयं प्राप्य स वा रणावतंसः ।
अविशङ्कमुवास तत्र भास्वद्
द्युतिलाक्षाभवने प्रदोषरुद्धः ॥ ७९ ॥

सम्हितेन राज्ञा दशरथेन प्रस्थापितः गन्तुं प्रेरितः, तथा सावरजः अवरजेन कनिष्ठेन लक्ष्मणेन सह वर्त्तमानः तथा विद्विषतां शत्रूणां रणेषु समर्थम् आमर्दसहं कोदण्डं धनुर्द्धरति धारयतीति तादृशः। धामेति प्रस्थापित इत्यस्य वा कर्म।

पक्षे राज्ञा धृतराष्ट्रेण प्रस्थापितः सं युधिष्ठिरः हस्तिनातः स्थानान्तरं वारणावतं प्रतस्थे, न केवलमेक एव प्रतस्थे किन्तु मात्रादिभिरपोत्याह किम्भूतः माता समं कुन्त्या सम्हितः, तथा अवरजैर्भीमादिभिः सह वर्त्तमानः, तथा तपोधनानां स्नातकब्राह्मणानां धाम प्रतिपालकत्वादाश्रयः, प्रस्थापने हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह पुनः किम्भूतः रणेषु समर्थकः शत्रून् पीड़यितुं शक्त-इत्यर्थः तथा विद्विषतां दुर्य्योधनादीनां दण्डधरः बलवत्त्वात् दण्डकर्त्ता। समर्थ-क इति स्वार्थे कः ॥ ७८ ॥

परीति। वा शब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये स वा स च रामः प्रदोषेण सायं-कालोपस्थित्या रुद्धः रुद्धगमनः सन् परिकल्पितोमहादेवेन जनितः कामस्य कन्दर्पस्य देहस्य दाहोयत्र तादृशं विषयं गङ्गासरयूसङ्गमसन्निधौ कामतपो-वनरूपम् अङ्गदेशं प्राप्य तत्र भास्वतः सायंकालीनसूर्य्यस्य द्युत्या लोहित-किरणेन लाक्षाभं लाक्षावल्लोहितायमानं यद्भनं तस्मिन् अविशङ्कं निर्भयं यथा तथा उवास, किम्भूतः रणावतंसः समरनिपुणः। कल्पविशेषे अङ्गदेशे भगवता शिवेन कामोदग्धः। तथा हि वाल्मीकीये बालकाण्डे। “कन्दर्पो-मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः। तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम्। कृतोद्वाहन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम्। धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना।

उपनतजनकृप्रश्लाघ्यमार्गे च तस्मिन्
विदुरवचनमाराद्राप्तभावेन शृण्वन् ।
अनयदपि कियन्तं कार्यमालोक्य कालं
प्रकटितगुरुभक्तिः सानुजो राजसूनुः ॥८०॥

अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन। व्यशीर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः। तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना। अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह। अनङ्ग इति विख्यातस्तदा प्रभृति राघव। सचाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह” इति विश्वामित्रवाक्यम्।

पक्षे स युधिष्ठिरः परिकल्पितोदुर्योधनादिभिराकाङ्क्षितः कामेनेच्छया पाण्डवानां देहदाहोयत्र तादृशं सवारणावतं वारणावतनामकनगरीसहितं विषयं देशं प्राप्य तत्र भास्वती देदीप्यमाना द्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशं यत् लाक्षाभवनं जतुगृहं तस्मिन् विगता शङ्का यत्र क्रियायां तद्विशङ्कं न विशङ्कम् अविशङ्कं यथा तथा उवास विदुरवचनेन शत्रुचेष्टितज्ञानात् सशङ्कमुवासेत्यर्थः किम्भूतः प्रदोषैः प्रकृष्टदूषणशालिभिः दुर्योधनानुचरैः पुरोचनादिभीरुचरैः आहूतः। कामस्य राज्यप्राप्त्यभिलाषस्य देहस्य च दाहो यत्रेति वा, परिकल्पितेत्यत्र परकल्पितेति पाठे रामायणपक्षे परमतिशयेनेति भारतपक्षे परेण शत्रुणेत्यर्थः। “देशविषयौ तूपवर्त्तनम्” इत्यमरः। वैतालिकभेद औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। नसमात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः। तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसिकं कवीन्द्रहृद्यम्” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

उपनतेति। चकारोऽपिश्च पूर्वापेक्षया समुच्चये सानुजः लक्ष्मणो राजसूनू रामः आप्तभावेन प्रत्ययितत्वज्ञानेन विदुरस्य पण्डितस्य विश्वामित्रस्य वचनं इहैवाद्य स्थीयतामित्येवरूपं शृण्वन् सन् तस्मिन्ननङ्गतपोवने कार्यं सायंसन्ध्यादिरूपम् आलोक्य पराम्रश्य सायंसन्ध्याद्यर्थमित्यर्थः आरात् विश्वामित्रस्य समीपे कियन्तं कालम् अनयत् एकां रात्रिं गमयामासेत्यर्थः किम्भूतः प्रकटिता प्रकाशिता गुरौ विश्वामित्रे भक्तिर्येन सः तस्मिन्, किम्भूते उपनता-

स्वयमेधितचित्रभानुदीप्ति-

स्फुरितां तां वसतिं विहाय भूयः।

सवनान्तरमुद्यतारिभीमः

स्वगुरूद्भूतधुरन्धरः प्रपेदे ॥ ८१ ॥

स्तत्रोपस्थिता ये जना मुनयस्तैः क्लृप्तः कृतः श्लाघ्यः प्रशंसनीयो मार्गो वर्त्म यत्र तत्तथा तस्मिन्।

पक्षे सानुजोभीमादिसहितोराजसूनुर्युधिष्ठिरः आरात् समीपे विदुरस्य कौरवमन्त्रिणोवचनं "राजानं बोधयामास विदुरो म्लेच्छभाषया" इत्याद्याश्रितं लाक्षागृहे तस्मिन् सावधानतया वस्तव्यमित्यादिरूपम् आप्तभावेन श्रृण्वन् सन् भविष्यत् किमपि कार्य्यमालोक्य तस्मिन् लाक्षागृहे कियन्तं कालमनयत् किम्भूतः प्रकटिता बहिः प्रकाशिता गुरौ धृतराष्ट्रे भक्तिर्येन सः, तस्मिन् किम्भूते उपनतः उपस्थितो यो जनः विदुरप्रेरितः खनकः तेन क्लृप्तोरचितः श्लाघ्यः प्रशस्तोमार्गोभूमध्यवर्त्म यत्र तस्मिन्। "विदुरोनागरे धीरे कौरवाणाञ्च मन्त्रिणि" इति विश्वः। मालिनीवृत्तम् ॥ ८० ॥

स्वयमिति। स रामः स्वयमेधित उदितोयश्चित्रभानुः सूर्य्यस्तस्य दीप्तिस्ते-जस्तया स्फुरितां प्रकाशितां ताम् अनङ्गवनरूपां वसतिं स्थानं विहाय परि-त्यज्य भूयः पुनर्वनान्तरं ततोऽन्यद्वनं प्रपेदे प्राप्तवान् सूर्य्ये उदिते वनान्तरं जगामेत्यर्थः, यद्वा तां वसतिं रात्रिं विहाय गमयित्वा, किम्भूतां स्वयमित्यादि सूर्य्योदयात् किञ्चिज्जातप्रकाशामित्यर्थः। किम्भूतः उद्यता संग्रामे उद्युक्ता ये अरयस्तेषां भीमो भयङ्करः तथा स्वगुरुर्दशरथस्तस्मादुद्भूताम् उपस्थितां धुरं भारं धरति धारयतीति तादृशः।

पक्षे स बलवत्त्वेन प्रसिद्धोभीमः स्वगुरोर्युधिष्ठिरस्य उद्भूताम् उत्पन्नां धुरं गमनाशक्तान् कुन्त्यादीन् गृहीत्वा शीघ्रं गच्छेत्यादिरूपं युधिष्ठिरेणार्पितं भारमित्यर्थः धरति निर्वहतीति तादृशः सन् भूयोऽतिशयेन स्वयमेधितोऽर्चिर्गतश्चित्रभानुः पुरोचनदत्तोऽग्निस्तस्य दीप्त्या शिखया स्फुरितां प्रज्वलितां वसतिं लाक्षागृहं विहाय शीघ्रं परित्यज्य खनकनिर्मितविवरवर्त्मना वनान्तरं वनमध्यं प्रपेदे जगाम, किम्भूतं वनान्तरम् उद्यतोऽरिर्हिडिम्बराक्षसोयत्र तादृशम्।

विलङ्घ्य गङ्गां व्रजतः सुदूर-
मम्लानदेहस्य बलानुभावात् ।
तस्याग्रतः सुन्दरतोज्ज्वलाङ्गी
निशाचरी प्रादुरभून्मदान्धा ॥ ८२ ॥

स्ववेगचकितोच्चलत्खगमृगाहिडिम्बावली
निरन्तरतरोदरी कृतककर्मदक्षा क्षणात् ।
निरीक्ष्य नृपनन्दनं मुखरकौशिके कानने
दशान्तरमुपागमत् किमपि कामचारोद्धुरम् ॥८३॥

"चित्रभानुः पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च" इति मेदिनी। "क्षितिः क्षाद्रायुधे ज्वाले क्षितिसूरश्मितेजसि." इति विश्वः। वसतौ रात्रिवेश्मनोरिति च। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

विलङ्घ्येति। गङ्गां विलङ्घ्य उत्तीर्य सुदूरं व्रजतोगच्छतस्तस्य रामस्य अग्रतोनिशाचरी :ताड़काभिधाना राक्षसी प्रादुरभूत् आत्मानं दर्शयामास, तस्य किम्भूतस्य बला विश्वामित्रेण दत्ता रक्षोघ्नी विद्या तस्या अनुभावात् सामर्थ्यात् अम्लानो देहोयस्य स तथा तस्य, निशाचरी किम्भूता सुन्दे सुन्दनामकेऽसुरे रता अनुरक्ता तथा उज्ज्वलम् उल्कया ऊर्द्ध ज्वलत् अङ्गं यस्याः सा सुखेनोल्कात्यागं कुर्वतीत्यर्थः तथा मदेन मत्ततया गर्वेण वा अन्धा विवेकशून्या।

पक्षे बलानुभावात् सामर्थ्यातिशयात् अम्लानदेहस्य तस्य भीमस्याग्रतः मदान्धा कामोन्मत्ता निशाचरी हिड़िम्बानाम्नी राक्षसी प्रादुरभूत् किम्भूता सुन्दरतया सौन्दर्य्येण उज्ज्वलमङ्गं यस्याः सा, अन्यत् समानम् ॥ ८२ ॥

स्ववेगेति। मुखरोविनाशयेनामिति वारंवारकथनात् वाचालः कौशिको विश्वामित्रो यत्र तादृशे कानने नृपनन्दनं रामं निरीक्ष्य ताड़का कामचारेण मुनिषु यथेच्छाचरणेन उद्धुरम् उत्कटं किमपि दशान्तरम् अवस्थान्तरम् मर्योत्सवं चक्षाविमेषार्थेन उपागमत् प्राप्तवती किम्भूता स्ववेगेन

विषमेषुप्रहारार्त्तां तां कृत्वा पततोद्रुतम् ।
स हिडिम्बस्य शकलैरपुष्णात् पिशिताशिनः ॥८४॥

चकिताश्चलाः अतएव उच्चलन्तः पलायमाना ये खगाः पक्षिणोमृगाश्चहरिणादय अन्ये च सर्पाश्च तेषां डिम्बावली भयध्वनयो यतः सा तथा निरन्तरतरम् अतिशयेनावधिशून्यम् अतिदीर्घमित्यर्थः परिधानशून्यं वा उदरं यस्याः सा तथा कृतककर्म्मणि कपटकार्य्ये दक्षा निपुणा । "डिम्बोभयध्वनावण्डे" इति "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये" इति च मेदिनी ।

पक्षे हिडिम्बा नाम निशाचरी मुखराः कौशिकाः पेचका यत्र तादृशे कानने चरणाद्वर्षात् नृपनन्दनं भीमं निरीक्ष्य कामचारेण मदनोद्रेकेण उद्धुरमुद्भूतं किमपि वक्तुमशक्यं दशान्तरं विकारम् उपागमत् किम्भूता स्ववेगेन चकिताः अतएव उच्चलन्तः खगामृगाश्च यतस्तादृशी तथा वलीभिस्त्रिवलीभिर्निरन्तरतरम् अतिशयेन व्याप्तम् उदरं यस्यास्तादृशी तथा कृतककर्मदक्षा कृत्रिमकर्मनिपुणा । "कौशिकोनकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । कोषज्ञोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि" इति मेदिनी । पृथ्वीवृत्तमिदम् । "जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विषमेष्विति । स रामः द्रुतं शीघ्रं विश्वामित्रवचनानन्तरमेवेत्यर्थः तां ताड़कां विषमो दुःसहो य इषुर्बाणस्तस्य प्रहारेण पातनेन आर्त्तां पीड़ितां कृत्वा डिम्बस्य तस्या विपाटितादुदरान्निःसृतस्य कालखण्डस्य शकलैः खण्डैः कृत्वा पिशिताशिनोमांसाशिनः पततः पक्षिणो गृध्रादीन् हि निश्चितम् अपुष्णात् पुपोष पततो निःसरतो डिम्बस्येति वा । "डिम्बः स्यात् कालखण्डके" इति कोषः ।

पक्षे स भीमः तां हिडिम्बां राक्षसीं विषमेषुः कामस्तस्य प्रहारेणार्त्तां कृत्वा स्वसौन्दर्य्यदर्शनया उद्दीपितमदनां कृत्वा द्रुतमापततस्तथाविधां भगिनीं दृष्ट्वा क्रोधवशाद्वेगादागच्छतोहिडिम्बस्य हिडिम्बाभ्रातृराक्षसविशेषस्य शकलैर्युद्धेन विनाशितस्य तस्य देहखण्डैः कृत्वा पिशिताशिनोगृध्रादीन् अपुष्णात् पिशिताशिनो राक्षसस्य हिडिम्बस्य हि डिम्बस्यशकलैः कृत्वा पततः पक्षिणोऽपुष्णादिति वा भीमोहिडिम्बं जघानेति भावः । "पतत्पत्ररथाण्डजाः" इति "भित्तं शकलखण्डे वा" इति चामरः ॥ ८४ ॥

प्रतीपदर्शिनी सैषा विचचारास्य यत् पथि।
ततो गुरुगिरा तस्या जीवितेशो बभूव सः ॥८५॥

वचनमात्मगुरोरनुतिष्ठता
नृपसुतेन समेत्य निशाचरी।
अनुपतत्पिशिताशिघटोत्कचा
समययुक्तमपायमवाप सा ॥ ८६ ॥

प्रतीपेति। सैषा ताड़का अस्य रामस्य पथि वर्त्मनि यद्यस्मात् प्रतीपदर्शिनी प्रतिकूलमाचरन्ती सती विचचार बभ्राम ततोऽहितोर्गुरोर्विश्वामित्रस्य गिरा वचसा स रामस्तस्यास्ताड़काया जीवितेशो यमो बभूव प्रतिकूलप्रवर्त्तिनीं तां विश्वामित्रस्यानुमत्या जघानेत्यर्थः एतेन "अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतामपि" इत्यादिस्मरणात् कथं रामः स्त्रियं ताड़कां हतवानिति तस्य जनापवादः परिहृतः तस्या आततायित्वेन वधार्हत्वात् गुरुवचनस्यावश्यानुष्ठेयत्वाच्च।

पक्षे सैषा प्रतीपदर्शिनी स्त्री हिड़िम्बेत्यर्थः यद्यस्मात् अस्य भीमस्य पथि पश्चाद्वर्त्मनि विचचार वारितापि भीममनुजगामेत्यर्थः ततोऽहितोर्गुरोः कुन्त्या युधिष्ठिरस्य च गिरा स भीमस्तस्या नितान्तमनुरक्तत्वेन ज्ञातायाः हिड़िम्बाया जीवितेशः स्वामी बभूव हिड़िम्बां परिणीतवानित्यर्थः। "प्रतीपदर्शिनीवामा" इत्यमरः। "जीवितेशो यमे पुंसि त्रिषु स्याज्जीवितेश्वरे" इति मेदिनी ॥८५॥

वचनमिति। सा निशाचरी राक्षसी ताड़का आत्मगुरोर्विश्वामित्रस्य वचनमनुतिष्ठता पालयता नृपसुतेन रामेण सह समेत्य मिलित्वा समययुक्तं कालप्रयुक्तम् अपायं मरणम् अवाप समययुक्तमिति रामरूपिणः कालादेव मरणं प्राप न तु सर्वभूतहितैषी रामस्तामवधीदित्यर्थः "कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा" इत्यादिस्मरणात्। सा कीदृशी अनुपतन्ती अभ्यागच्छन्ती पिशिताशिनां मांसभोजनशीलानां गृध्रादीनां घटा समूहो यां सा तथा उन्नताः कचाः केशा यस्याः सा रक्षसां स्वभावादूर्ध्वकेशत्वात्।

पक्षे सा निशाचरी हिड़िम्बा आत्मगुरोः कुन्त्या युधिष्ठिरस्य च वचन-

महामुनेः प्राप्तवतस्तपोवनं
नरेन्द्रसूनोरथ धर्म्मजन्मनः।
स्वभावनम्रस्य परा शरोद्भव-
प्रसादलाभेन बभूव निर्वृतिः ॥ ८७ ॥

तेनैवैकेन गुरुणा स निर्वृत्तप्रयोजनः।
एकचक्राहितगतिर्भास्वानिव तदा बभौ ॥ ८८ ॥

मनुतिष्ठता नृपसुतेन भीमेन सह समेत्य दाम्पत्येन सङ्गम्य अनुपतन् उदरा न्निःसरन् पिशिताशी मांसभक्षणशीलो घटोत्कचस्तन्नामकः पुत्रो यस्यास्तादृशी सती प्रसूतघटोत्कचनामकपुत्रा सतीत्यर्थः समययुक्तं यदाहं स्मरिष्यामि तदागन्तव्यमित्येवं व्यवस्था समयस्तद्युक्तम् अपायं विश्लेषम् अवाप भीमं पतिं प्राप्य कियन्तं कालं तेन सह रम्यकाननपर्वतादौ विहृत्य घटोत्कचनामकं पुत्रञ्च प्रसूय निवृत्तव्यवस्थापूर्वकं वियोगं प्राप्तवतीत्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

महामुनेरिति। अथ ताड़कावधानन्तरं महामुनेर्विश्वामित्रस्य तपोवनं प्राप्तवतो नरेन्द्रसूनो रामस्य शराणां वाणानाम् उद्भवः प्राप्तिर्यस्मात् तादृशो यः प्रसादस्तस्य लाभेन परा श्रेष्ठा निर्वृतिः सन्तोषो बभूव ताड़कावधसन्तोषिता-द्विश्वामित्रात् पुनरपि रक्षोघ्नान् शरान् लब्ध्वा रामोऽतितरां सुखी बभूवेत्यर्थः किम्भूतस्य धर्मजन्मनः धर्मोत्पादकस्य तथा स्वभावेन नम्रस्य विनीतस्य।

पक्षे अथानन्तरं महामुनेः शालिहोत्रस्य तपोवनं प्राप्तवतो धर्मजन्मनोधर्म्मो-त्पन्नस्य स्वभावनम्रस्य नरेन्द्रसूनोर्युधिष्ठिरस्य पराशरोद्भवोव्यासस्तस्य प्रसाद-लाभेन निर्वृतिर्बभूव शालिहोत्राश्रमे व्याससन्दर्शनं जातमिति भावः। वंशस्थ-विलं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

तेनेति। स रामस्तदा तस्मिन् समये एकेनाद्वितीयेन तेनैव विश्वामित्रेणैव गुरुणा निर्वृत्तं सम्पादितम् अस्त्रशिक्षारूपं प्रयोजनं कार्य्यं यस्य तादृशः सन् भास्वान् सूर्य्य इव बभौ शुशुभे सूर्य्यवदतितेजस्वी जात इत्यर्थः। किम्भूतः एकं मुख्यं यच्चक्रं राष्ट्रं मिथिलेत्यर्थः तत्र आहिता विधा-

तस्मिन् प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात्
सनाथभावं सहसा प्रपन्ने ।
क्रतुक्रियासक्तधियां मुनीनां
रक्षोनिमित्तं भयमुद्दिदीपे ॥ ८९ ॥

रक्षोहितद्विजायस्तदृष्टिमार्गाभिनोदितः ।
मरुदानन्दनो यत्नमातस्थौ नृपनन्दनः ॥ ९० ॥

मित्रेण निश्चिता गतिर्गमनं यस्य सः इतः परं रामं सीतास्वयम्वरे मिथिलां गमयिष्यामीति विश्वामित्रो निश्चितवानिति भावः। भास्वानपि एकचक्राहितगतिः एकचक्रयुक्तरथेन गमनवान् भवति। "चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः" इति मेदिनी।

पक्षे स युधिष्ठिरस्तदा एकचक्रे एकचक्रनामकनगरे आहितगतिः कृतगमनः सन् भास्वानिव बभौ, किम्भूतः एकेन तेनैव गुरुणा व्यासेन निर्वृत्तं निर्दिष्टं कथितमित्यर्थः प्रयोजनं पाञ्चालदेशे द्रौपदीस्वयम्वरो भविष्यति भवद्भिस्तत्र गन्तव्यमित्यादिरूपं यस्य सः। उपमेयं श्रौती ॥ ८८ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् प्रदेशे विश्वामित्रतपोवनभूमौ नृपसूनुसङ्गात् रामसम्बन्धात् सनाथभावं नाथसहितत्वं प्रपन्ने प्राप्ते सति क्रतुक्रियायां यज्ञकर्मणि आसक्ता धीर्मतिर्येषां तादृशानां मुनीनां रक्षोनिमित्तं राक्षसजन्यं भयं सहसा उद्दिदीपे जातं ताडकाविनाशात् जातामर्षा राक्षसाः पुनरपि मुनीनां यज्ञक्रियां विघातयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः।

पक्षे तस्मिन् एकचक्राख्ये प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात् युधिष्ठिरसम्बन्धात् सनाथभावं प्रपन्ने सति मुनीनां रक्षोनिमित्तं वकराक्षसजन्यं भयम् उद्दिदीपे, अन्यत् समानम् ॥ ८९ ॥

रक्ष इति। मरुतो देवानानन्दयति यज्ञद्रोहिराक्षसान् विनाश्य सन्तोषयतीति मरुदानन्दनो नृपनन्दनो रामः राक्षसवधार्थं यत्नम् उद्यमम् आतस्थौ कृतवान्, किम्भूतः रक्षसाम् अहिता द्वेष्टारो ये द्विजा ऋत्विजस्तैरायस्ता रामं प्रति प्रक्षिप्ता या दृष्टयस्ता एव तन्मार्गेण भयाकुलत्वात्तु वचसा अभिनोदितः प्रेरितः।

मारीचेष्टमनिष्टकारिणमसौ सिद्धाश्रमस्थायिनां
विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरोराज्ञया ।
सद्यः सानुचरं निशाचरपतिं भीमः सुबाहुं रणे
दोर्वीर्य्येण जघान वीरपदवीमारुह्य घोराम्बकम् ॥८१

भूचरद्विजगणाशनं द्विषं
खेचरद्विजगणाशनं तदा ।

पक्षे मरुदानन्दनो नृपनन्दनोभीमः रक्षसो वकस्य हितस्तद्दिनभोज्यत्वात् पथ्यो यो द्विजोब्राह्मणस्तत्र आयस्ता कारुण्यात् प्रक्षिप्ता दृष्टिर्यत्र क्रियायां तद्यथा तथा माता कुन्त्या अभिनोदितः प्रेरितः सन् वकस्य विनाशाय यत्नमातस्थौ राक्षसभक्षणभीतं ब्राह्मणं दृष्ट्वा सञ्जातदयया कुन्त्या नियुक्तो भीमो वकराक्षसं विनाशयितुं भोज्यसहितस्तद्गृहमगादित्यर्थः । "मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्ण्णे नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ ८० ॥

मारीचेष्टमिति । अध्वरविधेर्यज्ञक्रियायाः गोप्ता रक्षिता असौ रामः विप्राणाम् अभयार्थमभयदानाय गुरोर्विश्वामित्रस्य आज्ञया रणे युद्धे दोर्वीर्य्येण स्वबाहुबलेनैव सद्यस्तत्क्षणात् सानुचरं ससैन्यं सुबाहुं सुबाहुनामानं निशाचरपतिं राक्षसश्रेष्ठं जघान, किम्भूतः स्वभावतः शान्तमूर्त्तिरपि वीरपदवीं वीरमार्गम् आरुह्य प्राप्य भीमः भयङ्करः, निशाचरपतिं किम्भूतं मारीचस्य मारीचनामकस्य राक्षसस्य इष्टं भ्रातृत्वात् प्रियं तथा सिद्धाश्रमस्थायिनां तपोवनवासिनां मुनीनामनिष्टकारिणम् अपकारकं तथा घोरे भयङ्करे अम्बके चक्षुषी यस्य स तथा तम् । "दैवदीपस्तु लोचनम् अम्बकम्" इति पुरुषोत्तमः ।

पक्षे असौ भीमो भीमसेनः गुरोः कुन्त्या आज्ञया रणे घोरां भयानकां वीरपदवीमारुह्य दोर्वीर्य्येण बाहुबलेनैव नतु वाणादिना वकं वकनामकं निशाचरपतिं सद्यो जघान, किम्भूतं मारी जनक्षयस्तत्र चेष्टा यस्य स तथा तं तथा सानुषु पर्वतगुहासु चरतीति सानुचरस्तं तथा सुबाहुं दीर्घभुजम्, अन्यत् समानम् । "मारी चण्डयां जनक्षये" इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

तं विधाय कुलमग्रजन्मनां
राक्षसक्षयकरोररक्ष सः ॥ ९२ ॥
द्विजराजगवीभिः स वर्द्धितश्रीर्नृपात्मजः ।
जगदानन्दयन् साक्षात् कामदेव इवाबभौ ॥९३॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ।

भूचरेति। स रामः भुवि पृथिव्यां चरन्तीति भूचरा ये द्विजगणा ब्राह्मणगणास्तानश्नातीति तादृशं द्विषं शत्रुं तं सुबाहुं खेचरा अन्तरीक्षचारिणो ये द्विजगणाः पक्षिगणास्तेषामशनं भक्ष्यं विधाय कृत्वा अग्रजन्मनां ब्राह्मणानां कुलं समूहं ररक्ष रक्षितवान्, किम्भूतः राक्षसानां क्षयं नाशं करोतीति तादृशः।

पक्षे तं बकं, कुलं वंशं, स भीमः, अन्यत् समानम्। "दन्तविप्राण्डजा द्विजा" इत्यमरः। रथोद्धतावृत्तमिदम्। "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ९२ ॥

द्विजेति। द्विजराजगवीभिर्ब्राह्मणश्रेष्ठानां वचनैर्वर्द्धिता श्रीर्यस्य तादृशः स नृपात्मजो रामः पक्षे भीमश्च जगत् भुवनम् आनन्दयन् राक्षसविनाशात् सन्तोषयन् सन् साक्षात् कामदेव इव कन्दर्प इव आबभौ शुशुभे, कामदेवोऽपि द्विजराजगवीभिश्चन्द्रकिरणैर्वर्द्धितश्रीर्भवति जगच्चानन्दयति अथ च कामदेव एतद्ग्रन्थकारयिता नृपतिविशेषः उपमानतया तस्याप्युल्लेखः कृतः सोऽपि ब्राह्मणवचनैर्वर्धितश्रीर्जगच्चानन्दयति, एवमुत्तरत्रापि सर्गाणां समाप्तौ श्लिष्टतया कामदेवशब्देन तस्यैवोट्टङ्कनं करिष्यति। द्विजराजगवीति "गोरतद्धितलुकि" इति राजादित्वाट्टः, क्वचित स इत्यत्र समिति पाठः सतु न सम्यक् यतिभङ्गदोषात्। उपमेयं श्रौती ॥ ९७ ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीप्रेमचन्द्र-तर्कवागीश-भट्टाचार्यविरचितायां
कपाटविपाटिकाख्यायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां
प्रथमः सर्गः।

द्वितीयः सर्गः ।

नृपेण कन्यां जनकेन दित्सिता-
मयोनिजां लम्भयितुं स्वयम्बरे ।
द्विजप्रकर्षेण स धर्मनन्दनः
सहानुजस्तां भुवमप्यनीयत ॥ १ ॥

अथ सीताद्रौपद्योर्विवाहं वर्णयितुं द्वितीयसर्गमारभते

नृपेणेति । जनकेन जनकनाम्ना नृपेण स्वयम्बरे दित्सितां दातुमिष्टाम् अयोनिजां भूमेरुद्भूतां कन्यां सीतानाम्नीं लम्भयितुं प्रापयितुं द्विजेषु प्रकर्ष उत्कृष्टता यस्य स तथा तेन विश्वामित्रेणेत्यर्थः सहानुजो लक्ष्मणेन सहितो धर्मनन्दनो रामः तां तदीयां जनकसम्बन्धिनीं भुवमपि मिथिलामपि अनीयत प्रापितः, न केवलं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वाश्रमं नीतः किन्तु सीतां ग्राहयितुं मिथिलामपि नीत इत्यपेरर्थः, सीतास्वयम्बरे जनकेन निमन्त्रितो विश्वामित्रस्तां रामाय दापयितुं रामलक्ष्मणाभ्यां सह मिथिलां गतवान् इत्यर्थः । धर्मनन्दन इति धर्मं नन्दयति धर्मद्रुहां रक्षसां विनाशाद्वर्धयतीति सः, यद्वा धर्मेण धर्मसंस्थापनेन मुनीन् नन्दयतीति तादृशः ।

पक्षे जनकेन कन्यायाः पित्रा द्रुपदेन स्वयम्बरे दित्सिताम् अयोनिजां यज्ञवेदिसम्भूतां कन्यां द्रौपदीं लम्भयितुं द्विजप्रकर्षेण व्यासेन सहानुजो भीमार्जुनादिसहितः स धर्मनन्दनो धर्मात्मजो युधिष्ठिरस्तां द्रुपदसम्बन्धिनीं भुवं पञ्चालदेशम् अपि नियतमनीयत व्यासवचनात् द्रौपदीस्वयम्बरे पञ्चाल-देशं गतवानित्यर्थः । स्वयम्बर इति स्वयमात्मना पतिर्व्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणे कः । "जनकः पितृभूभुजोः" इति मेदिनी । वंशस्थबिलं वृत्तम् ॥ १ ॥

मार्गेष्वथो दीर्घतमःसुतस्य
कलत्रकृच्छ्रप्रतिमोचनेन ।
अङ्गारवर्णस्य जितात्मनोऽसौ
चकार तोषं नरदेवजन्मा ॥ २ ॥
सार्धं द्विजैः संहृतधाम्नि जिष्णा-
वुपेयुषि ख्यातककुत्स्थवंश्ये ।

मार्गेष्विति। अथो अनन्तरम् असौ नरदेवजन्मा रामः मार्गेषु पथिषु दीर्घतमा मुनिविशेषस्तस्य सुतस्य गौतमस्य कलत्रकृच्छ्रप्रतिमोचनेन कलत्रं पत्नी अहल्येत्यर्थः तस्य यत् कृच्छ्रं पाषाणभावेनावस्थानरूपं कष्टं तस्य प्रतिमोचनेन मोचनेन तोषं हर्षं चकार, अहल्यां शापमुक्तां कृत्वा गौतमं सन्तोषयामासेत्यर्थः। किम्भूतस्य अङ्गारवर्णस्य तेजस्वित्वात् ज्वलदङ्गारप्रतिमरूपस्य, तथा जितात्मनः जितेन्द्रियस्य।

पक्षे असौ नरदेवजन्मा अर्जुनः दीर्घतमःसु दीर्घाणि निविडानि तमांसि अन्धकारा यत्र तादृशेषु मार्गेषु गङ्गासमीपवर्त्मसु जित आग्नेयास्त्रेणाधीनीकृत आत्मा शरीरं यस्य तादृशस्य तस्यातिप्रसिद्धस्य अङ्गारवर्णस्य अङ्गारवर्णनाम कस्य चित्ररथापरनामकगन्धर्वस्य कलत्रात् तत्पत्नीकृतविनयाद्धेतोः कृच्छ्रात् बधरूपात् कष्टात् यत् प्रतिमोचनं तेन तोषं चकार। अयमर्थः रात्रौ गङ्गासमीपे गच्छत्सु पाण्डवेषु स्त्रीभिः सार्धं क्रीडता अङ्गारवर्णगन्धर्वेण तिरस्कृत्यार्जुनं प्रति बाणः प्रक्षिप्तः, अर्जुनस्तु उल्मुकेन तं बाणं निवार्य आग्नेयास्त्रेण तद्रथं भस्मीकृत्य च गृहीत्वा यदा तं विनाशयितुमुद्यतस्तदानीं तत्पत्नी पत्युर्मोचनार्थमतिविनयं कृतवतो, तच्छ्रुत्वा चार्जुनस्तं मुमोचेति भारतवार्ता। अङ्गारवर्णेत्यत्र अङ्गारपर्णेति बहुषु प्रामाणिकभारतपुस्तकेषु पाठो दृश्यते अत्रापि यदि स एव स्यात् तदा रामायणपक्षे अङ्गस्य देहस्य आरो धारणं येभ्यस्तादृशानि पर्णानि पत्राणि यस्य तथा तस्य, गलत्पर्णानि भुक्त्वा शरीरं धारयत इत्यर्थः इति व्याख्येयम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ २ ॥

नयज्ञसेनस्य नयोपपन्ना
राज्ञः पुरी भूपतिभिः पुपूरे ॥ ३ ॥
आलोलचामरमरालचितान्तराले-
श्छत्रोत्करैः स्तबकिता पृथिवीश्वराणाम् ।
नानादिगन्तरजुषां कमलाकराणा-
मेकालयत्वमिव सा नगरी जगाम ॥ ४ ॥

सार्धमिति। जिष्णौ जयशीले ख्यातककुत्स्थवंश्ये ख्यातोऽतिप्रसिद्धो यः ककुत्स्थस्य नृपविशेषस्य वंशोऽन्ववायस्तत्र भवे रामे द्विजैर्विश्वामित्रादिभिः सार्धम् उपेयुषि मिथिलां प्राप्ते सति नयज्ञा नीतिकुशला सेना यस्य तादृशस्य राज्ञो जनकस्य नयोपपन्ना नीतिविलसिता पुरी नगरी भूपतिभिः सीताविवाहार्थं निमन्त्रितैराजभिः पुपूरे व्याप्ता, किम्भूते संवृतं प्रतिच्छन्नं धाम प्रभावो यस्य तस्मिन्। यद्यपि रामायणे नृपाणामागमनं न वर्णितं तथापि नरसिंहपुराणादौ वर्णितमिति नानुपपत्तिः। यथा "नानादेशादथायाता जनकस्य निवेशनम्। राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः" इत्यादि।

पक्षे संवृतधाम्नि ब्राह्मणवेशधारित्वात् अप्रकटितक्षात्रतेजसि जिष्णौ अर्ज्जुने द्विजैर्ब्राह्मणैः सार्धम् उपेयुषि सति यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य राज्ञो नयोपपन्ना पुरी भूपतिभिर्न पुपूरे अपि तु पुपूर एवेति काकुः, किम्भूते ख्यातककुत्स्थवंश्ये ककुदः कलङ्कस्य स्था स्थितिर्यत्र स तथा ककुत्स्थश्चन्द्रः ख्यातो यः ककुत्स्थस्य वंशस्तत्र भवे चन्द्रवंशजे इत्यर्थः, जिष्णावित्युपलक्षणं युधिष्ठिरादीनामपि द्रुपदपुरीगमनस्य भारते वर्णनात्। "अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः" इति पुरुषोत्तमः "ककुत्स्थाम्नु ख्यातिलक्ष्म्योः" इति कोषः ॥ ३ ॥

आलोलेति। सा नगरी जनकपुरी पक्षे द्रुपदपुरी पृथिवीश्वराणां राज्ञां छत्रोत्करैरातपत्रसमूहैः स्तबकिता सती श्वेतत्वात् पुण्डरीकवृन्दस्वरूपैश्छत्रैर्व्याप्ता सतीत्यर्थः, नानादिगन्तरजुषां नानादेशस्थितानां कमलाकराणां पद्माकराणाम् एकालयत्वम् एकाधारत्वमिव जगाम प्राप्तवती, नैषा श्वेतच्छत्रसमूहव्याप्ता नगरी किन्तु सर्व पद्माकराः किमेकत्रास्यां नगर्यां पुञ्जीभूता

सद्यो मृष्टाभरणकिरणैः पूरयन्तो दिगन्तान्
वीर्योत्कर्षादहमहमिकां भूभृतो दर्शयन्तः।
वैन्ध्यं वैन्ध्यास्तरव इव ते पुष्पिताः सानुभागं
क्षत्रायत्ते विहितरतयः शोभयन्ति स्म रङ्गम् ॥५॥

अथानुरूपेण जनेन गुप्ता
मनोज्ञवेशा मनुजेन्द्रकन्या।

इति तात्कालिकाः सम्भावयामासुरित्यर्थः। किम्भूतैश्छत्रोत्करैः आलीलानि चञ्चलीक्रियमाणानि यानि चामराणि बालव्यजनानि तान्येव मराला राजहंसास्तैश्श्रितानि व्याप्तानि अन्तरालानि मध्यानि येषां तैः, राजहंसा अपि पद्मानां मध्येऽवतिष्ठन्ते, नानादिगन्तरजुषामिति काकाक्षिगोलकन्यायात् पृथिवीश्वराणामपि विशेषणं, पृथिवीश्वरा अपि कमलाकराः कमलायाः लक्ष्म्या आकरा आश्रया भवन्ति। अत्र छत्रोत्कराणां पुण्डरीकोत्करत्वारोपस्यार्थत्वादेकदेशविवर्त्तिरूपकं तदनुप्राणिता च एकालयत्वमिवेत्यत्रोत्प्रेक्षा तेन चात्र रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥४॥

सद्य इति। ते भूभृतो राजानो रङ्गं स्वयम्बरसमाजं शोभयन्ति स्म। किम्भूताः सद्यस्तत्कालं मृष्टानि संस्कृतानि यानि आभरणानि अलङ्कारास्तेषां किरणैर्दीप्तिभिर्दिगन्तान् दिग्भागान् पूरयन्तः प्रकाशयन्तः तथा वीर्यस्य बलस्य उत्कर्षादाधिक्यात् अहमहमिकां परस्परमहङ्कारं दर्शयन्तः प्रकटयन्तः, तथा क्षत्रायत्ते क्षत्रियसाध्ये कर्मणि एकत्र हरधनुर्भङ्गे अन्यत्र लक्ष्यवेधे विहिता रतिरनुरागो यैस्तादृशाः। उपमिनोति पुष्पिताः सञ्जातकुसुमा वैन्ध्या विन्ध्यपर्वतोत्पन्नास्तरवो वृक्षा वैन्ध्यं विन्ध्यसम्बन्धिनं सानुभागं प्रस्थप्रदेशमिव, यथा पुष्पिता वैन्ध्यास्तरवो वैन्ध्यं सानुभागं शोभयन्ति तथेत्यर्थः। उपमेयं श्रौती। "अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः" इत्यमरः। मन्दाक्रान्तावृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

यथेति। अथ राज्ञां सभाप्रवेशानन्तरं मनुजेन्द्रकन्या सीता पक्षे द्रौपदी

उपाययौ लोचनवर्त्म राज्ञा-
माज्ञेव मूर्ता मकरध्वजस्य ॥ ६ ॥
सा तत्र यानादवतीर्य तन्वी
सौदामिनीवाम्बुदराजिमध्यात् ।
समीपमाप स्वपणीकृतस्य
चापस्य पुष्पायुधचापयष्टिः ॥ ७ ॥
शक्तिर्मूर्तिमयी स्मरस्य जगतोनारीमयं मण्डनं
कान्तानामुपमानकल्पनकला कान्तेः समुत्तेजनम् ।

च राज्ञां लोचनवर्त्म नयनपथम् उपाययौ गतवती सा तैर्दृष्टेत्यर्थः, किम्भूता अनुरूपेण योग्येन जनेन कञ्चुकिप्रभृतिना गुप्ता रक्षिता, तथा मनोज्ञोरमणीयो वेशो यस्याः सा, तथा मकरध्वजस्य कामस्य मूर्ता मूर्तिमती आज्ञेव यूनां वशीकरणे अनुमतिरिव सौन्दर्येण वशीकृतराजसमूहेत्यर्थः । उत्प्रेक्षेयम् ॥६॥

सेति । सा तन्वी क्षीणाङ्गी सीता द्रौपदी च तत्र रङ्गे यानात् शिबिकायाः अवतीर्य अवरुह्य स्वपणीकृतस्य स्वस्याः विवाहाय शुल्कीकृतस्य चापस्य हरधनुषः पक्षे लक्ष्यवेधार्थं स्थापितस्य धनुषः समीपम् आप प्राप्तवती, किम्भूता पुष्पायुधस्य कामस्य चापयष्टिर्धनुर्दण्डरूपा अतितरां कामोद्दीपिकेत्यर्थः, केव अम्बुदराजिमध्यात् मेघपङ्क्तिमध्यात् सौदामिनीव विद्युदिव, यथा अम्बुदराजिमध्यादवतीर्य्य वहिर्निर्गत्य सौदामिनी शोभते तथेत्यर्थः । अत्र सौदामिनीवेत्युपमायाः पुष्पायुधचापयष्टिरिति रूपकस्य च परस्परमनपेक्ष्य स्थितत्वादुपमारूपकयोः संसृष्टिरलङ्कारः “मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

शक्तिरिति । सा सीता पक्षे द्रौपदी च राजव्रजस्य राजसमूहस्य चक्षुषाम् आनन्दस्य आह्लादस्य पदस्थली कयस्थानमभूत्, आनन्द एव पदार्थ ज्ञेयवस्तु तस्य स्थलीति वा, तां दृष्ट्वा राजानः आनन्दमग्ना बभूवुरित्यर्थः, किम्भूता स्मरस्य

लक्ष्मीः संसृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याम्भसां
सा राजव्रजचक्षुषां क्षणमभूदानन्दपण्यस्थली ॥८॥
सौन्दर्यश्रीपताका निखिलयुवमनःशृङ्खला लोकचक्षुः-
पक्ष्मस्पन्दव्युदासः सुरमुनिहृदयाकर्षणे कामपाशः।
तारुण्योद्यानवल्ली पतिसुकृतकला कामकोदण्डमौर्वी
रेजे तद्दोर्लताग्रे वरवरणविधौ कल्पिता पुष्पमाला ॥९

कामस्य मूर्त्तिमयी गृहीतविग्रहा शक्तिरस्त्रविशेषरूपा सामर्थ्यस्वरूपा वा अतितरां कामोद्दीपिकेत्यर्थः, तथा जगतीलोकस्य नारीमयं स्त्रीरूपं मण्डनमलङ्कारः यया नार्य्या जगदलङ्कृतमित्यर्थः, तथा कान्तानां स्त्रीणाम् उपमानकल्पनस्य साम्यप्रतिपादनस्य कला, शिल्पम् अतिसौन्दर्यात् स्त्रीणामुपमानभूतेत्यर्थः, तथा कान्तेः शोभायाः समुत्तेजनं प्रकाशिका, तथा संसृतिः संसार एव सागरः समुद्रस्तस्य लक्ष्मीः श्रीरिव, अन्यापि लक्ष्मीः समुद्रोत्पन्ना, तथा लावण्यपुण्याम्भसां लावण्यरूपपवित्रजलानां सरसी सरोवरमिव अतिलावण्यवतीत्यर्थः। अत्र बहूनां रूपकाणां सद्भावात् निरङ्गमालारूपकम्। "कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके" इति मेदिनी। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

सौन्दर्येति। वरस्य जामातुर्वरणविधौ वरणविधानाय कल्पिता रचिता तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च दोर्लतायाः भुजवल्ल्या अग्रे स्थिता पुष्पमाला रेजे शुशुभे, किम्भूता सौन्दर्यश्रियः सौन्दर्यलक्ष्म्याः पताका वैजयन्तीव तस्याः सौन्दर्यातिशयं व्यञ्जयन्तीत्यर्थः, तथा निखिलानां सर्वेषां यूनां मनसः शृङ्खला बन्धनरज्जुरिव, तथा लोकचक्षुषां पक्ष्मणां स्पन्दस्य निमेषस्य व्युदासो निराकरणं तद्धेतुरित्यर्थः, तथा सुराणां मुनीनाञ्च हृदयाकर्षणे कामपाशः कामस्यास्त्रविशेष इव, तथा तारुण्यं यौवनमेव उद्यानमुपवनं तस्य वल्ली लतेव, तथा पत्युर्भविष्यतः स्वामिनः सुकृतस्य पुण्यस्य कला मूलधनरूपस्य सुकृतस्य वृद्धिरूपेत्यर्थः, तथा कामकोदण्डस्य कन्दर्पधनुषो मौर्वी ज्येव। अत्र लोकचक्षुः-

सा दुग्धसिन्धोरुदितेव लक्ष्मी-
र्लावण्यमस्या नियतं सुधेव ।
यदेतदापीय दृशा प्रपेदे
मनुष्यलोकोऽप्यनिमेषभावम् ॥ १० ॥

राज्ञां मनोदर्पणमण्डलेषु
प्रत्येकमेका युगपत् स्फुरन्ती ।
रराज बाला कुमुदाकरेषु
रेखा हिमांशोः प्रतिबिम्बितेव ॥ ११ ॥

पक्षस्पन्दव्युदास इत्यत्र श्लेषालङ्कारः, अन्यत्र तु निरङ्गमालारूपकमित्यनयोः संसृष्टिः । स्रग्धरावृत्तम् । 'वरवरणविधौ' इत्यत्र 'वरवरणकृतौ' इति शशधरकृतः पाठः ॥ ९ ॥

सेति । सा सीता पक्षे द्रौपदी च दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रादुदिता उत्थिता लक्ष्मीरेव, तथास्या लावण्यं शरीरसौन्दर्यं नियतं निश्चितं सुधेव अमृतमेव, कथमेतज्ज्ञातमित्याह यद्यस्मात् एतल्लावण्यं दृशा चक्षुषा आपीय साभिलाषं दृष्ट्वा अथच पीत्वा देववत् मनुष्यलोकोऽपि अनिमेषभावं निमेषशून्यत्वं प्रपेदे प्राप्तवान्, देवानां हि सुधापानादेवानिमेषत्वं नतु स्वभावात् अतः सुधारूपं लावण्यं पिबतो मनुष्यलोकस्यापि तद्युज्यत इत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षापरिपुष्टेन अनुमानालङ्कारेणातिसुन्दरीयमिति वस्तु ध्वन्यते ॥ १० ॥

राज्ञामिति । एका बाला सीता पक्षे द्रौपदी च प्रत्येकं राज्ञां मनोदर्पण-मण्डलेषु स्वच्छत्वात् मनांसि दर्पणमण्डलानीव आदर्शतलानीवेति तेषु युगपदेकदैव स्फुरन्ती विलसन्ती सती रराज, उपमिनोति कुमुदाकरेषु प्रतिबिम्बिता प्रतिबिम्बत्वेन स्फुरन्ती हिमांशोश्चन्द्रस्य रेखेव चन्द्ररेखा यथा एकापि सर्वत्र कुमुदाकरेषु युगपत् प्रतिबिम्बिता राजते तद्वदित्यर्थः, अतिसौन्दर्याद्राज्ञां मनोजहारेत्यर्थः । मनोदर्पणमण्डलेष्विति व्याघ्रादिभिस्तद्गुणस्त्वस्येत्यनेन उपमासमासः । उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

पुष्पैर्विचित्रैर्ग्रथितो विरेजे
तस्या घनः कुञ्चितकेशपाशः ।
तद्वक्त्रपद्मोत्तमगन्धलोभात्
सान्द्रीभवद्भृङ्गपरम्परेव ॥ १२ ॥

वक्त्रस्य तस्याः प्रसमीक्ष्य शोभां
तारापतिर्मण्डलमाप भानोः ।
तथापि नो साम्यमुपैति तस्मात्
तप्तुं तपः प्राप पुरारिमौलिम् ॥ १३ ॥

पुष्पैरिति । तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च घनो निविडः कुञ्चितः स्वभावाद्भङ्गुरो चुटिकारूपो वा केशपाशः केशकलापः तद्वक्त्रपद्मोत्तमगन्धलोभात् तस्याः सीताया द्रौपद्याश्च वक्त्रपद्मस्य मुखकमलस्य य उत्तमगन्धोऽतिसौरभ्यं तस्य लोभाद्धेतोः सान्द्रीभवन्ती निविडतया मिलन्ती भृङ्गपरम्परेव भ्रमरपङ्क्तिरिव विरेजे, नायं केशपाशः किन्तु मुखसौरभ्यलोभात् पश्चात् मिलिता भ्रमरावलिरिवेत्युत्प्रेक्षा । किम्भूतः विचित्रैर्नानाविधैः पुष्पैर्ग्रथितः सम्बद्धः, इदं स्वरूपवर्णनमात्रं नतूत्प्रेक्षायाः प्रयोजकम् । "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । तस्मादित्यत्र 'दीनः' इति शशधरधृतः पाठः, दीनः क्षीणः सन् इति व्याख्यातः ॥ १२ ॥

वक्त्रस्येति । तारापतिश्चन्द्रस्तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च वक्त्रस्य मुखस्य शोभां स्वस्मादुत्कृष्टं सौन्दर्यं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा भानोः सूर्यस्य मण्डलं प्राप तादृशशोभाप्राप्त्यर्थं तपस्तप्तुमिति शेषः, अमावस्यायां सूर्याचन्द्रमसोरेकराशावस्थानादियमुत्प्रेक्षा, तथापि भानुमण्डलप्रवेशेऽपि साम्यम् एतन्मुखसादृश्यं नो उपैति न प्राप्तवान् तस्मात् साम्यालाभादिव तपस्तप्तुं तपसा अधिकतरं पुण्यमुपार्जयितुं पुरारेः शिवस्य मौलिं मूर्द्धानं प्राप, अन्योऽपि एकत्र तीर्थादौ तपसा स्वाभीष्टमप्राप्य ततोऽप्युत्कृष्टं तीर्थान्तरमाश्रयति एतेनास्या मुखमतितरां मनोज्ञमिति भावः । अत्राभिधेयस्य सम्भाव्यमानत्वादिवादिपदाप्रयोगाच्च प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१३॥

एतस्या नेत्रशोभां तुलयति न यदा खञ्जनः प्राप्तकीर्त्ति-
र्नूनं वातापिहन्तुर्व्रजति पदमितो योगयुक्तस्तपस्वी ।
तद्वन्नीलोत्पलेन प्रतिदिवसमतोमग्नमप्सु प्रविष्टाः
कान्तारं तद्वदेण्यः प्रथितमिह यतो नास्त्यलभ्यं तपोभिः
॥ १४ ॥

तद्दन्तशोभामनुकर्त्तुमेषा
नाभूद्यतो दाड़िमवीजपङ्क्तिः ।

एतस्या इति । प्राप्तकीर्त्तिः सौन्दर्य्येण लब्धप्रतिष्ठोऽपि खञ्जनः पक्षिविशेषः एतस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च नेत्रशोभां चक्षुःसौन्दर्यं यदा न तुलयति सदृशीकरोति नूनमुत्प्रेक्षे तदा योगयुक्तो योगी तपस्वी च भूत्वा इतोऽस्माद्देशात् वातापिहन्तुरगस्त्यस्य पदमाश्रमं दक्षिणादिशमित्यर्थः व्रजति एतन्नेत्रशोभा-प्राप्त्यर्थं तपः कर्त्तुमिव दक्षिणादिशं गच्छतीत्यर्थः । वर्षासु खञ्जनानां दक्षिण-दिग्गमनप्रसिद्धेरियमुत्प्रेक्षा । तथा तद्वत् खञ्जनेनेव नीलोत्पलेन अतोऽस्मा-देतस्या नेत्रशोभाप्राप्त्यर्थं तपः कर्त्तुमिवेत्यर्थः । प्रतिदिवसं नतु कदाचित् अप्सु जलेषु मग्नं, तथा तद्वत् खञ्जननीलोत्पलवत् एण्योहरिण्यः तपः कर्त्तुं कान्तारं महारण्यं प्रविष्टाः । कथमेवमेतैरनुष्ठितमित्यत्र हेतुमाह यतोहेतोस्तपोभि-रलभ्यम् अप्राप्यं नास्ति सर्वमेव तपसा प्राप्यत इति इह लोके प्रथितं प्रसिद्धम् । एतस्या नयनं खञ्जनवत् सदा चञ्चलं नीलोत्पलवत् सुन्दरं हरिणीनयनवत् विस्तृतञ्चेत्युपमात्रयमुत्प्रेक्षया व्यज्यते । अन्येऽपि तपस्विनस्तपः कर्त्तुं केचित् प्रसिद्धमुनेराश्रमं गच्छन्ति केचिज्जले निमज्ज्य आप्लुतव्रतं कुर्वन्ति केचिच्च महारण्यं प्रविशन्ति । अत्रोत्प्रेक्षावाचकस्य नूनमित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । मग्नमिति भावे क्तः । "कान्तारोऽस्त्री महारण्यम्" इति विश्वः । शार्दूल-विक्रीड़ितमिदं वृत्तम् ॥ १४ ॥

तद्दन्तेति । एषा दाड़िमवीजानां पङ्क्तिः यस्मात् यतो हेतो रस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च दन्तशोभां दन्तसौन्दर्यम् अनुकर्त्तुं सदृशीकर्त्तुं समर्था

शक्ता ततोऽस्या हृदयं विदद्रे
तत्तापतप्तं भुवमीर्ष्ययेव ॥ १५ ॥
तदीयसौन्दर्यसरोमृणालं
भुजद्वयं रक्तकराम्बुजाढ्यम् ।
विकाशनार्थं रविरश्मितुल्या
नखांशवोऽग्रे प्रसरन्ति शोणाः ॥ १६ ॥

समर्था नाभूत् ततो हेतोरभूतवस्तूत्प्रेक्षायां निश्चये वा ईर्ष्ययेव तत्तापतप्तं तद्दन्तोत्कर्षासामर्थ्यजन्यसन्तापकदर्थितम् अस्या दाडिमबीजपङ्क्तेर्हृदयं मध्यम् मध्य च वक्षः विदद्रे स्वयं विदीर्णम्, अन्यस्यापि हृदयम् ईर्ष्यया सन्तापात् विदीर्णप्रायं भवति । एतेनास्या दन्ताः सूक्ष्मतया शुक्लतया चातिमनोज्ञा इति भावः । यद्यपि दाडिमफलस्यैव विदारणं नतु बीजपङ्क्तेस्तथापि अवयविनीष्ठक्रियैव अवयवेऽप्यारोप्येति इति तद्योक्तम् । अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्यरूपव्यतिरेकेणाङ्गाङ्गितयोत्प्रेक्षा सङ्कीर्यते ॥ १५ ॥

तदीयेति । रक्ते लोहिते च ते करावेव अम्बुजे पद्मे चेति ताभ्यामाढ्यं युक्तं भुजद्वयं तस्या बाहुयुगलं तदीयसौन्दर्यमेव सरः पद्माकरस्तस्य मृणालं बिसस्वरूपं तथा विकाशनार्थं कराम्बुजयोः प्रकाशनाय रविरश्मितुल्याः प्रातःकालीनसूर्य्यकिरणसदृशाः शोणाः कराम्बुजयोरामया अरुणा नखांशवो नखदीप्तयोऽग्रे प्रसरन्ति विलसन्ति, अन्यदपि मृणालं सरसि जायते तत्र च पद्मं विकसति तदपि सूर्यकिरणाः प्रकाशयन्ति, एतेनास्या भुजद्वयमतिसरलं करावत्यतिरक्तौ कोमलौ च नखाश्चातिकान्तिमन्त इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे साङ्गरूपकम् उत्तरार्द्धे तुल्यशब्दप्रयोगादार्थी उपमा एवञ्चानयोरङ्गाङ्गिभावः । "रक्तकराम्बुजाभ्यां इति पाठे रक्ताभ्यां कराम्बुजाभ्यां उपलक्षितम् इति व्याख्या ॥ १६ ॥

नन्विति । एतस्याः सीतायाः पदे द्रौपद्याश्च सखिते सविलासगमने चतुरं निपुणं, चलितचतुरमिति पाठे स एवार्थः, पादद्वन्द्वं चरणयुगलं नूपुराभ्याम् उपात्तं ग्रहीतं युक्तमित्यर्थः किम्भूताभ्यां प्रतिपदं प्रतिपदक्षेपं पदाभ्यां

नन्वेतेभ्यः स्फुटमनुनिशं बद्धकोशाञ्जलिभ्यः
सानुक्रोशं निजरुचिलवो दीयतामम्बुजेभ्यः ।
इत्येतस्याः प्रतिपदमिह व्याहरन्त्यां पदान्ते
पादद्वन्द्वं ललितचतुरं नूपुराभ्यामुपात्तम् ॥ १७ ॥

गमनमलसयातैः कुम्भलक्ष्मीं कुचाभ्या-
मविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन ।
यदियमहरदेका हेतुना तेन नूनं
निजवपुषि करीन्द्राः पांशुपूरं क्षिपन्ति ॥१८॥

चरणोपान्ते ननु भोः सीते पक्षे द्रौपदि च एतेभ्योऽम्बुजेभ्यः सानुक्रोशं सदयं यथा स्यात्तथा किञ्चिद्दयां प्रकाशयेत्यर्थः निजरुचेः स्वीयपादादिकान्तेर्लवो लेशोऽपि तावतैव चरितार्थानि भविष्यन्ति नत्वधिकदानार्थमनुरुध्यन्ति तस्मात् किञ्चिदपि दीयतां वितीर्यतामिति व्याहरन्त्यामिव कथयन्त्यामिव, अम्बुजेभ्यः किम्भूतेभ्यः स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा अनुनिशं प्रतिरात्रि बद्धः कोषरूपोऽञ्जलिर्यैस्तानि तथा तेभ्यः कोषरूपमञ्जलिं बद्ध्वा याचमानेभ्यः इत्यर्थः यो हि अञ्जलिं बद्ध्वा याचते तस्मै दानमुचितमेव तस्माद्दीयतामिति दाने हेतुगर्भविशेषणमिदम् अत्रानुक्ते नूपुरशिञ्जितरूपे प्रस्तुते व्याहरणसम्भावनादिवशब्दप्रयोगाच्च अनुक्तप्रस्तुत-वस्तूत्प्रेक्षा । पदान्त इति गौरवाय राज्ञः पदान्ते कथयतीत्यादिवत् अन्यथा अन्ते इत्यनेनैवोपपत्तौ पदपदप्रयोगेऽधिकपदत्वदोषः प्रसज्येतेति ध्येयम् । कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपीत्यमरः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । पदान्त इत्यत्र उपान्त इति क्वचित् पाठः ॥ १७ ॥

गमनमिति । यद्यस्मादियमेका सीता पक्षे द्रौपदी च अलसयातैर्मन्द-गमनैः करीन्द्राणां गमनं तथा कुचाभ्यां कुम्भलक्ष्मीं कुम्भयोः शोभां तथा ऊरुकाण्डद्वयेन ऊरुदण्डयुगलेन अविकलां सम्पूर्णां करशोभां शुण्डाशोभाञ्च अहरत् हृतवती नूनमुत्प्रेक्षे करीन्द्रा हस्तिश्रेष्ठास्तेन तज्जन्यदुःखेनेव हेतुना निजवपुषि स्वशरीरे पांशुपूरं धूलिसमूहं क्षिपन्ति, अन्योऽपि सर्वस्वे हृते दुःखेन

एवं नरेन्द्रेषु वितर्कयत्सु
ततो विलोक्यावयवं तदीयम्।
उत्क्षिप्य पाणी निपुणेन वाणी
मध्येसभं केनचिदित्यवाचि ॥ १९ ॥

दुरानमं धनुरिदमीश्वरात्तते
निजौजसा कलितगुणं विधाय यः।
प्रदर्शयेत् परिषदि लब्धलक्ष्यतां
जयश्रिया सह स लभेत कन्यकाम् ॥ २० ॥

धूलिधूसरिता भवन्ति एतेनास्या गमनादिकमतिमनोज्ञमिति भावः। अत्र करीन्द्राणां स्वाभाविकधूलिविक्षेपक्रीडायां एतस्या गमनादिहरणं हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितं तच्च स्वसदृशं गमनादिकं बोधयद्बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति तेन निदर्शनोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। मिलित्वा बहूनामेकैकवस्तुहरणे न तादृग् दुःखं यादृक् एकस्य हरणे इत्यत एकेत्युक्तम्। मालिनीवृत्तम् ॥ १८ ॥

एवमिति। नरेन्द्रेषु राजसु तदीयं सीतासम्बन्धिनं पक्षे द्रौपदीसम्बन्धिनम् अवयवम् अङ्गं विलोक्य एवं पूर्वोक्तरीत्या वितर्कयत्सु सत्सु ततोऽनन्तरं केनचिन्निपुणेन कथनदक्षेण अर्थात् रामायणपक्षे शतानन्देन भारतपक्षे धृष्टद्युम्नेन च मध्येसभं सभाया मध्ये पाणी हस्तौ उत्क्षिप्य उत्तोल्य इति वक्ष्यमाणप्रकारा वाणी वचनम् अवाचि उक्ता। उत्क्षिप्य पाणी इति कथनस्वभावः। मध्येसभमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावसमासः ॥ १९ ॥

यदवाचि तदाह—

दुरेति। यो जन ईश्वरात्तते महादेवं विना अन्यैर्दुरानमम् आनमयितुमशक्यम् इदं धनुः निजौजसा स्वीयसामर्थ्येन कलितगुणम् आरोपितज्यं विधाय कृत्वा परिषदि सभायां लब्धलक्ष्यतां स्वस्य विशिष्टधनुर्द्धरत्वं प्रदर्शयेत् प्रकाशयेत् स जयश्रिया सह कन्यकां सीतां लभेत प्राप्स्यति, न केवलं कन्यका-

इति वचसि तदानीमुच्यमाने नरेन्द्राः
पृथुतरभुजदर्पास्तूर्णमुत्थाय पीठात्।
द्रुतपदमभिपेतुस्तद्धनुर्भीमरूपं
फणिपतिमिव भोगिग्राहिणोऽग्र्यं ग्रहीतुम् ॥२१॥

कन्यां निधानकलसीमिव कार्मुकञ्च
भीमं भुजङ्गमिव तत्प्रतिबन्धरूपम्।

प्राप्तिः किन्तु जयश्रीरपि तस्य भविष्यतीत्यर्थः। ईश्वराद्दते इति ईश्वरसम्बन्धिनः सुगमं भवत्येव अन्येषां दुरानममिति भावः।

भारतपक्षे लब्धलक्ष्यतां लब्धं विद्धं लक्ष्यं राधाचक्ररूपं येन स तथा तस्य भावस्तत्ता तां राधाचक्रमेदं कुर्यादित्यर्थः कन्यकां द्रौपदीम्, अस्मिन् पक्षे ईश्वराद्दते इति ईश्वरस्य किमसाध्यम् अन्येषां दुरानममित्यर्थः। वक्रोक्तिरलङ्कारः। रुचिरावृत्तम्। "चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा" इति लक्षणात् ॥ २० ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारे वचसि उच्यमाने सति तदानीं वचनश्रावणव्यवहितक्षण एव नरेन्द्राः स्वयंवरस्था राजानस्तूर्णं शीघ्रं पीठात् मञ्चात् उत्थाय द्रुतं त्वरितं पदं पदविक्षेपो यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा भीमं दुरानमत्वात् भयजनकं रूपं यस्य तादृशं अग्र्याम् श्रेष्ठं तत् पणीभूतं धनुर्ग्रहीतुम् अभि अभिमुखीकृत्य पेतुर्जग्मुः, किम्भूताः पृथुतरोऽत्यन्तो भुजयोर्दर्पो येषां ते, उपमिनोति अग्र्यं विषोल्बणम् अतएव भीमरूपं फणिपतिं सर्पश्रेष्ठं ग्रहीतुं भोगिग्राहिण आहितुण्डिका इव। भोगिग्राहिणोऽपि नरेन्द्रशब्दवाच्यास्तथा च "नरेन्द्रोवार्त्तिके राज्ञि विषवैद्ये" इति हेमचन्द्रः। उपमेयं समासगा श्रौती। मालिनीवृत्तम् ॥ २१ ॥

कन्यामिति। कतिचित् केचन क्षितीशा राजानः कन्यां सीतां पक्षे द्रौपदीञ्च निधानम् भस्त्राभिकसुवर्णादिधनं तस्य कलसीमिव निधानकलसीवदतिलोभनीयामित्यर्थः दृष्ट्वा तथा कार्मुकञ्च पणीभूतं धनुश्च तत्प्रतिबन्धरूपं

दृष्ट्वा विलोलमतयः कतिचित् क्षितीशा
नादातुमुज्झितुमपि क्षमतामवापुः ॥ २२ ॥

साभिमानमनसो नराधिपाः
केचिदाचरितबाहुसाहसाः।
चापमाननतिबाहुविक्लवाः
कुर्वते स्म निजमानमानतम् ॥ २३ ॥

निधानकलशीसदृशकन्यालाभप्रतिबन्धकं भीमं भयानकं भुजङ्गमिव दृष्ट्वा विलोला चञ्चला इतिकर्त्तव्यताविमूढेत्यर्थः मतिर्येषां तादृशाः सन्तः आदातुं ज्यारोपणार्थं तद्ग्रहीतुं तथा उज्झितुं परित्यक्तुमपि क्षमतां योग्यतां न अवापुः प्राप्तवन्तः कन्येयमतिसुन्दरी कथमुपेक्षणीया धनुस्तु दुरानममिति परामृश्य धनुर्ग्रहण-परित्यागयोरेकतरं कर्त्तुं न शेकुरित्यर्थः कन्यां दृष्ट्वा उज्झितुं कार्मुकं दृष्ट्वा आदातुमिति व्युत्क्रमेण सम्बन्धः इति वा, निधानकलशीसन्निधानेऽपि प्रायः सर्पस्तिष्ठति स च तद्ग्रहणे प्रतिबध्नाति। तत्र पूर्वार्धे उपमालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

साभीति। साभिमानं ममापीदं धनुर्दुरानममिति मत्वा सगर्वं मनो येषां तादृशाः केचिन्नराधिपाः चापमानस्य धनुःपरिमाणस्य नतौ ज्यारोपेण नमीकरणे बाह्वोर्विक्लवोऽसामर्थ्यं येषां तादृशाः सन्तः निजमानं स्वस्यैव सम्मानम् आनतं विनाशितमित्यर्थः कुर्वते स्म, किम्भूताः आचरितं प्रथमं प्रकाशितं बाह्वोः साहसं बलं येषां ते अतिबलवन्तो मे बाहू कथं न नामयिष्यतीति गर्वेण साटोपं धनुःसमीपं गत्वा तदानमयितुमशक्ताः सन्तः स्वस्यावज्ञां चक्रुरित्यर्थः। अत्र मानमतो मानमानतं कुर्वतीकेति विरोधालङ्कारः तेन च चापमानं विनाशयितुमशक्नुवन्त इव निजमानं विनाशयामासुरित्युत्प्रेक्षा व्यज्यते। "मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे" इति हेमचन्द्रः। रथोद्धतावृत्तं "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

दूरात् केचन केचिदीक्षणपथादन्ये करास्पन्दना-
देके धारणतः सगर्वमितरे मुष्टौ तलास्फालनात्।
चानम्रीकरणात्परे कतिपये जीवाटनीघट्टनात्
कोदण्डे नयशालिनीव नृपतौ वन्ध्यश्रमास्तेऽभवन् ॥२४

मद्राङ्गचेदिमगधेशपुरःसरेषु
क्षत्राय राजसु जलं मनसा ददत्सु।
जिष्णुर्बिडौजतनिकटाद्धरिवंशकेतु-
र्गर्भादिवाग्निररणेरुदगात् कुमारः ॥ २५ ॥

विशेषतः पूर्वोक्तमेवाह

दूरादिति। ते राजानः नयशालिनि नीतिज्ञे नृपताविव कोदण्डे चक्रीभूते तस्मिन् धनुषि वन्ध्यो निष्फलः श्रमः प्रयासो येषां तादृशा अभवन् यथा नयशालिनि नृपतौ अन्ये नृपतयो विफलश्रमा भवन्ति तथेत्यर्थः कथमित्याह केचन राजानो दूरात् धनुरदृष्ट्वैवेत्यर्थः निवृत्ता इति शेषः एवं सर्वत्र। तथा केचित् ईक्षणपथात् दर्शनमार्गात् धनुर्दृष्ट्वेत्यर्थः तथा अन्ये करास्पन्दनात् कराभ्यां स्पर्शनात् दृष्ट्वा गत्वा कराभ्यां स्पृष्ट्वा च अशक्यत्वनिश्चयान्निवृत्ता इत्यर्थः एके सगर्वं साहङ्कारं यथा तथा धारणतः धनुर्धृत्वा अतिगौरवनिश्चयान्निवृत्ता इत्यर्थः तथा इतरे मुष्टौ तलास्फालनात् धनुर्धारणार्थं मुष्टौ क्रियमाणायां तलेन करतलेन यत् आस्फालनम् आपीडनं तस्मात् तथा परे चानम्रीकरणात् धनुर्नमयित्वेत्यर्थः तथा कतिपये जीवा मौर्वी अटनी च धनुष्कोटिस्तयोर्घट्टनात् योजनात् धनुष्कोटौ मौर्वीं योजयित्वेत्यर्थः, उभयत्र समानम्, उपमेयं श्रौतौ। शार्दूलविक्रीडितं ॥ २४ ॥

मद्राङ्गेति। मद्राङ्गचेदिमगधानां देशविशेषाणाम् ईशाः स्वामिनो मद्राङ्गचेदिमगधेशास्ते पुरःसरा अग्रगण्या येषां ते तथा तेषु तत्प्रभृतिषु राजसु पणस्यानिर्वाहात् क्षतत्राणाय क्षत्राय क्षत्रियजातये क्षत्रियधर्माय वा मनसा जलं ददत्सु तर्पणं कुर्वत्सु, सत्सु, धिगस्मान् क्षत्रियाः ये एतद्धनुर्नमयितुमपि न

वीरश्रीमानतुङ्गाचलतुलनतुलादण्डमुर्वीपतीनां
गीर्वाणद्वेषिगर्वाम्बुधिमथनमहारम्भमन्थाचलेन्द्रम् ।
श्लाघानिःश्वासकोषं जगदुदयमहाहृष्टिमाहेन्द्रचापं
चापं दोर्विक्रमाग्नेः समिधमिव निजस्याददे राजसूनुः
॥ २६ ॥

अस्तुम हत्याभावं निन्दत्विमित्यर्थः कुमारो रामः द्विजेन्द्रस्य विश्वामित्रस्य निकटात् उदगात् उत्तस्थौ धनुर्ग्रहीतुमिति शेषः, किम्भूतः जिष्णुर्जयशीलः तथा हरिवंशस्य सूर्य्यवंशस्य केतुर्ध्वजवच्छोभमानः, उपमिनोति अरणीमन्थन-काष्ठस्य गर्भादग्निरिव ।

पक्षे जिष्णुः कुमारोऽर्जुनः द्विजेन्द्राणां ब्राह्मणानां निकटात् उदगात्, किम्भूतः हरिवंशकेतुः हरेरिन्द्रस्य वंशे केतुरिव तस्येन्द्रपुत्रत्वात् अथवा हरिर्वानरस्तस्य वंशोवर्गः समूहो यस्य स तथा सेनापतित्वात् हरिवंशो हनूमान् सकेतुरथध्वजो यस्य तादृशः किम्वा हरिणा श्रीकृष्णेन हेतुना वंशकेतुर्वंश-श्रेष्ठः । अन्यत् सर्वं समानम् "अथ हरिर्दिवाकरसमीरयोः । यमवासव-सिंहांशुशशाङ्ककपिवाजिषु । पिङ्गवर्णे हरिद्वर्णे भेकोपेन्द्रशुकाहिषु" इति हेमचन्द्रः । "वंशोवर्गे च वेणौ च पृष्ठस्यावयवेऽपि च" इति विश्वः । उपमा-लङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

वीरेति । राजसूनूरामः पक्षेऽर्जुनश्च निजस्य दोर्विक्रमाग्नेः बाहुप्रतापा-नलस्य समिधमिव काष्ठमिव चापं धनुराददे गृहीतवान् । किम्भूतं उर्वी-पतीनां राज्ञां वीरश्रियः शौर्यलक्ष्म्या यत् मानम् एतावत्यस्य वीरश्रीरिति परिमाणं तत्र तुङ्गाचलतुलनतुलादण्डं तुङ्ग उच्चो योऽचलः पर्वतस्तस्य तुलनं साहश्यं यस्य तादृशो यस्तुलायाः परिमाणयन्त्रस्य दण्डस्तद्रूपं वीर्यज्ञापक-मित्यर्थः तथा गीर्वाणा देवास्तेषां द्वेषिणोदैत्यराक्षसादयस्तेषां योगर्वाम्बुधिर्गर्व-समुद्रस्तस्य मथने विलोडने महारम्भमन्थाचलेन्द्रं महान् आरम्भः क्रियाडम्बरं यस्य तादृशो मन्थाचलेन्द्रो मन्दरगिरिस्तद्रूपं दैत्यादीनामप्यशक्यग्रहणमित्यर्थः, तथा श्लाघा प्रशंसैव निःश्वासो वाद्यविशेषस्तस्य कोषो वादनदण्डस्तद्रूपं ग्रहीतुः प्रशंसाजनकमित्यर्थः तथा जगतामुदय एव महाहृष्टिस्तत्र माहेन्द्र

दृष्टः सोऽभिसरन् धनुः परिषदा बाल्यादवज्ञोत्तरं
गृह्णन्नध्यवसायनिश्चलतया सश्लाघदत्तोत्तरम् ।
उत्क्षिप्यानमयन् भुजाग्रतरसा सान्द्रीभवद्विस्मयं
ज्यालेखामटनीमुखेन घटयन् केनापि नालोकितः ॥२७

तस्मिन् गुणाकर्षणकर्मकारे
राजात्मजे शङ्करकार्मुकस्य ।

चापम् इन्द्रधनुःस्वरूपं जगतां मङ्गलजनकमित्यर्थः सीताद्रौपदीविवाह-जननात् तेन च रावणादिदुर्योधनादिविनाशात् । मालारूपकोपमयोः संसृष्टिरियम् ॥ २६ ॥

दृष्ट इति । धनुरभिसरन् धनुर्ग्रहीतुं तदाभिमुख्येन गच्छन् स रामः पक्षे अर्जुनश्च परिषदा सभया तत्स्थजनैनेत्यर्थः बाल्यात् अवज्ञोत्तरम् अवज्ञाप्रधानं यथातथा दृष्टः ब्राह्मणबालोऽयं नास्यैतत्कर्म्मेति सावज्ञं दृष्ट इत्यर्थः ततो धनुर्गृह्णन् सः अध्यवसायोऽवश्यकर्म्मण्युत्साहस्तस्मान्निश्चलतया सश्लाघं सप्रशंसं दत्तं विरोधिवादिनः प्रति उत्तरं प्रतिवाक्यं यत्र तद्यथा तथा दृष्टः माभूदस्य कृत्यनिर्वृत्तिः किन्तु बालस्याप्यस्याध्यवसायो दृश्यतामिति सगौरवं दृष्ट इत्यर्थः । ततश्च भुजाग्रयोर्हस्तयोस्तरसा बलेन । "तरो बले च रोगे च" इति मेदिनी । धनुरुत्क्षिप्य उत्तोल्य एकत्र भङ्गार्थमपरत्र ज्यारोपणार्थम् आनमयन् स सान्द्रीभवन् प्रबलीभवन् विस्मयो यत्र तद्यथा स्यात्तथा दृष्टः बालस्याप्यस्य किमिदमलौकिकं बाहुबलमिति साश्चर्य्यं दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरञ्च अटनीमुखेन धनुष्कोट्यग्रेण । "कोटिरस्याटनी" इत्यमरः । ज्यालेखां मौर्वीराजीं घटयन् संयोजयन् सः केनापि सभास्थेन नालोकितः लज्जयेति भावः केनापि नालोकितः अपि तु सर्वैरेव दृष्टः सर्वजनसमक्षमेव धनुषि ज्यारोपणं कृतवानिति कश्चित् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजात्मजे रामे गुणस्य ज्याया आकर्षणरूपं कर्म्म करोतीति तथाविधे सति । भूतावेव कर्मोपपदस्य कृञष्टङ्विधानादिह कर्मणो षड्ति पाठ् । शङ्करकार्मुकस्य हरधनुषो भङ्गो भेदो बभूव । किम्भूतस्य

बभूव भङ्गः पृथिवीश्वराणां
कर्णव्यथादायिकटुस्वनस्य ॥ २८ ॥
साकं भूपैर्मानभङ्गं प्रपन्ने
चापे तस्मिन् निर्वृता लक्ष्यसिद्ध्या ।
व्रीडानम्रा सादरं राजपुत्री
कीर्त्या रामं प्राप हृद्या कुमारम् ॥ २९ ॥

पृथिवीश्वराणां राज्ञां कर्णव्यथादायी लज्जया सोढुमशक्यत्वात् प्रचण्डत्वाच्च श्रवणदुःखदः कटुस्वनो विकटध्वनिर्यस्य स तथा तस्य।

पक्षे तस्मिन् राजात्मजेऽर्ज्जुने शमिति षष्ठान्तमव्ययं शं द्रौपदीलाभहेतुत्वात् मङ्गलकारकस्य करकार्मुकस्य हस्तस्थधनुषो लक्ष्यभेदाय गुणाकर्षणकर्मकारे सति पृथिवीश्वराणां भङ्गः पराजयो बभूव गुणाकर्षणेनैव लक्ष्यभेदं निश्चित्य राजानो भग्ना बभूवुरित्यर्थः। किम्भूतस्य कर्णस्य राधेयस्य व्यथादायी कटुस्वनो मौर्वीटङ्कारध्वनिर्यस्य स तथा तस्य। शं सुखम् अनायासं यथातथा गुणाकर्षणकर्मकारे सतीति वा। अशम् असुखीभङ्गो बभूवेति केचित्। शं कल्याणे सुखे इति "भङ्गोजयविपर्य्यये" इति च मेदिनी। कर्णश्चम्पेशः सूतपुत्रक इति त्रिकाण्डशेषः। गुणाकर्षणकर्मघोरे इति क्वचित् पाठः ॥ २८ ॥

साकमिति। तस्मिन् चापे हरधनुषि भूपैः साकं सह मानभङ्गं परिमाणभङ्गम् अन्यत्र चित्तोन्नतिभङ्गम् अहङ्कारक्षयमित्यर्थः प्रपन्ने प्राप्ते सति लक्ष्यसिद्ध्या विशिष्टवरप्राप्तिरूपोद्देश्यनिष्पत्त्या निर्वृता हृष्टा व्रीडानम्रा नववधूस्वाभाव्यात् सलज्जा हृद्या अति सुन्दरी राजपुत्री सीता कीर्त्या यशसा सह। गम्यमानेऽपि सहार्थैरिति तृतीया। सादरं साभिलाषं यथा तथा कुमारं रामं प्राप। कीर्त्या कीर्त्तनीयेति राजपुत्रीविशेषणं वा। अत्र परस्परं निरपेक्षतयावस्थानात् सहोक्त्यनुप्राणितातिशयोक्तिद्वयस्य संसृष्टिः। "मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे" इति विश्वः।

भृङ्गव्रातैरङ्गसौगन्धलुब्धैः
कृष्णा तन्वी दृश्यमाना लतेव।
सा तं भेजे राजवंशप्रदीपं
पूर्वाम्भोधिं स्वःस्रवन्तीव सीता ॥ ३० ॥

पक्षे तस्मिन् चापे भूपैः साकं मानभङ्गम् अत्याकर्षणेन न्युब्जीभावात् परिमाणाल्पतां प्रपन्ने सति लक्ष्यस्य राधाचक्रस्थमत्स्यरूपस्य सिद्धा वेधोत्पत्त्या निर्वृता राजपुत्री द्रौपदी कीर्त्तेरारामम् उपवनम् आश्रयमित्यर्थः कुमारमर्जुनं प्राप अन्यत् समानम्। कीर्त्त्या आरमयतीति तथा तमिति वा, कीर्त्त्या रामं दाशरथिमिवेति वा। शालिनीवृत्तम् ॥ २९ ॥

भृङ्गेति। अङ्गसौगन्धलुब्धैः शरीरसौरभलोलुपैर्भृङ्गव्रातैर्भ्रमरवृन्दैः कृष्णा लतेव श्यामा लतेव दृश्यमाना तन्वी क्षीणाङ्गी सा सीता स्वःस्रवन्ती स्वर्नदी गङ्गा पूर्वाम्भोधिं महासमुद्रमिव राजवंशप्रदीपं रघुकुलप्रकाशकं तं रामं भेजे। श्यामा लतापि सौरभलुब्धै भृङ्गव्रातैर्दृश्यमाना तन्वी च भवति। अत्र उपमाद्वयस्य मिथोऽनपेक्षयावस्थानात् संसृष्टिः। "पूर्वः प्रागाद्ययोस्त्रिषु" इति मेदिनी।

पक्षे अङ्गसौगन्धलुब्धैर्भृङ्गव्रातैर्लतेव दृश्यमाना तन्वी सा कृष्णा द्रौपदी पूर्वाम्भोधिं सीता सीतानाम्नी स्वःस्रवन्ती गङ्गेव राजवंश प्रदीपं कौरवकुलोद्दीपकं तम् अर्जुनं भेजे। गङ्गा किल दिवः सुमेरुमूर्द्धनि पतन्ती चतुर्धा भूत्वा सीतालकनन्दावङ्क्षुभद्रेति नामचतुष्टयेन चतसृषु दिक्षु क्षीरोदमभिप्रविशतीति पौराणिकी कथा। तथा च विष्णुपुराणम्। "विष्णुपादसमुद्भूता प्लावयन्तीन्दुमण्डलम्। समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते। सीता चालकनन्दा च वङ्क्षुर्भद्रेति वै क्रमात्" इति। सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसरन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्व वर्षं प्राच्यां दिशि क्षीरसमुद्रमभिप्रविशतीति भागवतञ्च। "कृष्णा स्याद्द्रौपदी नीली कणा द्राक्षासु योषिति" इति मेदिनी। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ३० ॥

राज्ञां लज्जाकलङ्कः खलु मुखशशिनि स्थापितः कार्मुकेण
क्षेपिष्ठं तस्य कोटौ निपुणमुपहिता राजपुत्रेण मौर्वी।
न्यस्ता तद्बाहुमूले निजवरणसखी मङ्क्षु माला कुमार्या
मालायां साधुवादैः सह सकलजनैरर्पिता नेत्रमाला ॥ ३१ ॥

भग्नोत्साहे गतवति ततः सर्वतो राजलोके
राज्ञा तेन स्वमथ भवनं प्रापितानां सहर्षम्।
निर्दिष्टानां मुनिगुरुगिरा सा नरेन्द्रात्मजानां
सर्वेषामप्यजनि युगपत्तत्र वैवाहिकश्रीः ॥ ३२ ॥

राज्ञामिति। कार्मुकेण तेन धनुषा राज्ञां मुखशशिनि खलु लज्जाकलङ्कः व्रीड़ाकालुष्यम् अथ च लाञ्छनं स्थापितः शशिनि कलङ्कस्थापनं युज्यते खल्विति वाक्यालङ्कारे, तस्य कार्मुकस्य कोटौ अग्रे राजपुत्रेण रामेण पक्षे अर्जुनेन क्षेपिष्ठं शीघ्रं निपुणञ्च यथास्यात्तथा मौर्वी ज्या उपहिता स्थापिता तस्य रामस्य पक्षे अर्जुनस्य बाहुमूले स्कन्धे कुमार्या सीतया पक्षे द्रौपद्या च निजवरणस्य सखी सुहृत् वरणसम्पादिकेत्यर्थः माला मङ्क्षु शीघ्रं न्यस्ता स्थापिता मालायाञ्च सकलजनैः साधुवादैः सह नेत्रमाला दृष्टिश्रेणी अर्पिता साधुवादैः पुरस्कृत्य माला सादरं दृष्टेत्यर्थः। अत्र रूपकसमसहोक्त्यलङ्कारैरेकावली सङ्कीर्णा। मालादीपकमिति कश्चित्। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३१ ॥

भग्नोत्साह इति। ततो हरधनुर्भङ्गानन्तरं भग्नोत्साहे भग्नोद्यमे विफलमनोरथ इत्यर्थः राजलोके सर्वतः समन्तात् स्वस्वभवनानीत्यर्थः गतवति सति मुनिरथच गुरुर्विश्वामित्रस्तस्य गिरा निर्दिष्टानाम् एतौ रामलक्ष्मणौ दशरथस्य राज्ञः पुत्रौ अन्यावपि भरतशत्रुघ्नौ अयोध्यायां विद्येते तावप्यानीय एतेभ्यश्चतुर्भ्यः सीताद्याश्चतस्रः कन्या देया इति विश्वामित्रगिरा सम्यगवधारितानामित्यर्थः। अथानन्तरं तेन राज्ञा जनकेन सहर्षम् अभिमतजामातृलाभात् साह्लादं यथातथा स्वं भवनं प्रापितानां सर्वेषां चतुर्णामपि नरेन्द्रस्य दशरथस्य

ते तत्र सर्वे समकालमेव
संप्राप्य दारान् सहसा विरेजुः ।
त्रैलोक्यसंशोधनजागरूकान्
गङ्गाविभङ्गानिव सिन्धुनाथाः ॥ ३३ ॥

आत्मजानां रामादीनां तत्र मिथिलायां युगपदेकदैव सा प्रसिद्धा वैवाहिकश्रीः औद्वाहिकाभ्युदयः समजनि विवाहो जात इत्यर्थः ।

पक्षे ततोलक्ष्यवेधानन्तरं भग्नोत्साहे राजलोके सर्वतोगतवति सति निर्दिष्टानां कुम्भकारावासात् प्रतिनिवृत्तस्य धृष्टद्युम्नस्य वचसा ज्ञातानाम् अथानन्तरं तेन राज्ञा द्रुपदेन सहर्षं यथातथा स्वं भवनं प्रापितानां सर्वेषां पञ्चानामपि नरेन्द्रात्मजानां युधिष्ठिरादीनां मुनिर्व्यासः गुरुर्माता कुन्ती तयोर्गिरा तत्र एकस्यामपि द्रौपद्यां युगपदेकदैव सा वैवाहिकश्रीः समजनि व्यासकुन्तीवचनादेव एका द्रौपदी तैः पञ्चभिः परिणीतेत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३२ ॥

ते इति । ते सर्वे रामादयस्तत्र मिथिलायां समकालमेव एकदैव सिन्धूनां नदीनां नाथाः समुद्राः दिक्चतुष्टयवर्त्तित्वाद्बहुवचनं त्रैलोक्यस्य संशोधने पावने जागरूकान् तत्परान् गङ्गाया विभङ्गान् तरङ्गानिव दारान् पत्नीः सीतादीन् सहसा झटिति संप्राप्य विरेजुः शुशुभिरे दारा अपि त्रैलोक्यस्य संशोधने दुर्वृत्तरावणादिविनाशहेतुतया निरुपद्रवीकरणे जागरूकाः तदर्थमेवावतीर्णा इत्यर्थः ।

पक्षे ते सर्वे युधिष्ठिरादयस्तत्र पाञ्चालनगरे त्रैलोक्यसंशोधनजागरूकान् दुर्वृत्तदुर्योधनादिविनाशमूलतया जगच्छान्तिविधातॄन् दारान् द्रौपदीं पत्नीं संप्राप्य विरेजुः । अन्यत् समानम् । अत्र दारानिति आपोदारावर्षा इत्यादिना एकत्वे बहुवचनम् । उपमेयं श्लेषौ । "सिन्धुर्नद्यां गजमदेऽब्धौ देशे नदभेदयोः" इति हेमचन्द्रः । इन्द्रवज्रावृत्तम् 'सहसा' इत्यत्र 'सहशान्' इति शशधरधृतः पाठः ॥ ३३ ॥

सम्बन्धान्मुदितात्मनां निजपदं प्राप्तुं मनः कुर्वतां
दिक्कुञ्जेषु निरन्तरं प्रकिरतां चारु प्रदीप्तं महः।
तेषां विक्रमवातवेल्लितनिजक्रोधानलप्रेङ्खितः
साक्षात्काल इवोद्यतो भृगुपतिर्दुर्योधनोऽभ्यागतः ॥३४

सम्बन्धादिति। सम्बन्धादुद्वाहसम्पर्कात् मुदितात्मनां हृष्टचित्तानां तथा निजपदं स्वस्थानमयोध्यां प्राप्तुं मनः कुर्वताम् अयोध्यां प्रति प्रस्थितानामित्यर्थः तथा दिश एव कुञ्जास्तेषु दिगन्तेष्वित्यर्थः निरन्तरं प्रदीप्तमुज्ज्वलं चारु महस्तेजः प्रकिरतां विक्षिपतां धनुर्भङ्गादिना अतितेजस्वित्वेन दिगन्तेषूद्दीपितानामित्यर्थः, तेषां रामादीनां विक्रमः पराक्रम एव वातस्तेन वेल्लितश्चालित उद्दीपित इत्यर्थः निजक्रोध एवानलस्तेन प्रेङ्खितः प्रेरितः सन् साक्षात् मूर्त्तिमान् उद्यतः कालोयम इव दुर्य्योधनः दुःखेन योधनीयः। "सुदुरोरधिकरणे" ... कर्म्मभावयोर्हृशादिः इति कर्म्मणि ण्नः। भृगुपतिर्जामदग्न्यः अभ्यागतः तेषामभिमुखमागच्छत्।

पक्षे तेषाम् अर्जुनादीनां भृगुः शिवः पतिः प्रभुरुपास्योयस्य स दुर्य्योधनो राजा अभ्यागतः भृगूणां पर्वतप्रपातानां पतिः शल्यः तस्य पर्वतीयत्वात् तथा दुर्य्योधनश्चेति वा। "ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे। भीमसेनं ययौ शल्योमद्राणामीश्वरो बली। दुर्य्योधनादयश्चान्ये आहवे: सह सङ्गताः" इति भारतोक्तेः। अन्यत् समानम्। भृगुपतिः शुक्र इव प्रयाणे पुरःशुक्रस्यामङ्गलपिशुनतया वर्जनीयत्वात्तदंशे साम्यम्। "पुरःशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च। अपि शक्रसमोराजा हतसैन्योनिवर्त्तते" इति शास्त्रादिति केचित्। "अथ भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः। शुक्रे रुद्रे च" इति हेमचन्द्रः। यद्यपि पाणिग्रहणात् प्रागेव दुर्योधनाद्याक्रमणं भारते वर्णितं तथापि रामायणानुरोधात् किञ्चिदन्यथावर्णनं न दूषणावहमिति ध्येयम्। अत्र रूपककाव्यलिङ्गोत्प्रेक्षाणां सङ्कीर्णता। "वल्लित" इत्यत्र "वल्गित" इति तथा "प्रोङ्खितः" इत्यत्र प्रेरितः इति शशधरधृतः। पाठः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

स दुराशममानमय्य चापं
रणकण्डूतिमखण्डयत्ततोऽस्य ।
परलोकजिगीषयैव साकं
नृपतेः कौशिकनन्दनः कुमारः ॥ ३५ ॥

अथ पुनरुपयाते तेन सम्बध्य सन्धिं
प्रकृतिगुरुसुहृद्भिः प्रोषितैः काङ्क्षमाणाः ।
बधिरितभुवनान्तर्भूरिभेरीविरावै
रुदधिमिव पयोदाः स्वां पुरीं तेऽभिजग्मुः ॥ ३६ ॥

स इति। ततोऽनन्तरं कौशिकनन्दनो विश्वामित्रसन्तोषणः शिष्यत्वादिति भावः, नृपतेर्दशरथस्य कुमारः स रामः अस्य परशुरामस्य दुराशमन्यैरानमयितुमशक्यं चापमानमय्य तत्र बाणं सन्धायेत्यपि पूरणीयं परलोकजिगीषयैव साकं परलोकगमनव्यवसायेन सहैव अस्य रणकण्डूतिं युद्धोत्सुक्यम् अखण्डयत् निवारितवान् रणोत्सुक्यम् अखण्डयत् स्वर्गमार्गस्वारुणादित्यर्थः काकाक्षिन्यायात् अस्येति चाप रणकण्डूत्योः सम्बध्यते।

पक्षे कौशिकनन्दन इन्द्रतनयः स कुमारोऽर्जुनः दुराशमं चापमानमय्य अस्य नृपतेर्दुर्योधनस्य परलोकजिगीषयैव साकम् अपरजनजयेच्छया सहैव रणकण्डूतिमखण्डयत् कर्णस्य जयेनेति भावः अर्जुनेन कर्णपराजयं दृष्ट्वा दुर्योधनो रणोत्सुक्यं परजिगीषाञ्च तत्याजेत्यर्थः। "जिगीषा जेतुमिच्छायां व्यवसायप्रकर्षयोः" इति मेदिनी। "कौशिको विश्वामित्रे" इति त्रिकाण्डशेषः। "महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः। वैतालीयभेद औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। 'तेन इत्यत्र 'तत्र' 'प्रेषितैः' इत्यत्र 'प्रोज्झितैः' इति शशधरधृतः पाठः ॥ ३५ ॥

अथेति। अथानन्तरम् अर्थात् परशुरामे तेन रामेण सह सन्धिं सम्बध्य विधाय पुनरुपयाते स्वाश्रमं प्रयाते सति प्रोषितैः रामेण विश्लेषितैः प्रकृतिभिः प्रजाभिः गुरुभिः कौशल्यादिभिः सुहृद्भिश्च अयोध्यास्थैरिति शेषः काङ्क्षमाणा

सुहृद्भिराप्तैरभिनन्दितानां
गुणोदयप्रीणितसज्जनानाम्।
प्रतापवित्रासितशात्रवाणां
तेषामभूत्तत्र सुखं निवासः॥ ३७॥

अभिलष्यमाणास्ते रामादयः भूरिभिर्भेरीणां विरावैर्ध्वनिभिर्बधिरितं बधिरीकृतं भुवनान्तर्जगदन्तरालं यैस्ते तथा तादृशाः सन्तः पयोदा मेघा उदधिं समुद्रमिव स्वां पुरीम् अयोध्याम् अभिजग्मुः। अन्तरित्यव्ययं, पयोदा अपि भूरिभेरीणामिव विरावैर्भुवनान्तरालं बधिरीकुर्वन्ति।

पक्षे तस्मिन् दुर्योधने तेनार्जुनेन सह सन्धिं सम्बद्धा नास्माभि र्गाङ्गेयः सह योद्धव्यमिति साम प्रयुज्य पुनरुपयाते हस्तिनां गते सति प्रोषितैश्चिरवियुक्तैः प्रकृतिभिः गुरुभिर्भीष्म-द्रोण-कृप-धृतराष्ट्रादिभिः सुहृद्भिश्च चरमुखाद्विदितवृत्तान्तैरित्यर्थः। "ततो राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुदनीयत। पाण्डवैरुपसम्पन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा" इति भारतीयात्। काङ्क्ष्यमाणाः विदुरं प्राप्य तन्मुखेन हस्तिना-गमनं याच्यमाना इत्यर्थः ते युधिष्ठिरादयः स्वां पुरीं हस्तिनाम्· अभिजग्मुः। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः। मालिनीवृत्तम्। "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात्॥ ३६॥

सुहृद्भिरिति। सुहृद्भिर्मित्रैराप्तैः प्रत्ययितैरभिनन्दितानां प्रशंसितानां तथा गुणानां शौर्यविनयादीनामुदयेन प्रीणितास्तोषिताः सज्जनाः साधवो-यैस्ते तथा तेषां तथा प्रतापेन वित्रासिता विभीषिताः शात्रवायैस्ते तथा तादृशानां तेषां रामादीनां तत्रायोध्यायां सुखं यथा तथा निवासोवसतिरभूत्। "आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु" इत्यमरः।

पक्षे तेषां युधिष्ठिरादीनां तत्र इन्द्रप्रस्थे सुखं निवासोऽभूत्। पञ्चालादागत्य कञ्चित् कालं हस्तिनायां स्थित्वा धृतराष्ट्रवचनाद्राज्यार्द्धं प्राप्य खाण्डवप्रस्थं गत्वा नगरं निर्म्माय तत्र ते सुखमूषुरित्यर्थः शेषं समानम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवंशयोरुपजातिर्वृत्तम्॥ ३७॥

गुणैर्गुरौ ज्यायसि भक्तिनम्राः
पृथग्धुरीणा अपि दर्शितैक्याः।
दिशां विभागानुपपद्यमाना
भान्तिस्म चत्वार इवाब्धयस्ते ॥ ३८ ॥

तैश्चतुर्भिर्बभौ राजा कुमारैः पार्श्ववर्त्तिभिः।
सुमेरुरिव विष्कम्भैः स हरिप्रस्थभूषितैः ॥ ३९ ॥

गुणैरिति। गुरौ वशिष्ठदशरथादौ तथा गुणैर्ज्यायसि ज्येष्ठेऽग्रजे भक्तिनम्रा विनयव्यवहारिण इत्यर्थः तथा दिशां विभागान् युवराजत्वेन पित्रा निर्दिष्टान् दिगंशान् प्रतिपद्यमानाः प्राप्नुवन्तः अत एव पृथग्धुरीणा अपि भिन्नराजकार्य्यधुरन्धरा अपि दर्शितैक्या एकीभूयराजकार्य्यं निष्पादयन्त इत्यर्थः ते चत्वारो रामादयः चत्वारोऽब्धयः समुद्रा इव भान्ति स्म समुद्रव-दक्षोभ्या इत्यर्थः समुद्रा अपि नम्राः दिग्विभागज्ञापकाः अतएव पृथग्भूता अपि दर्शितैक्याः। गुणैर्भान्तिस्मेति वा योजना।

पक्षे ज्यायसि ज्येष्ठे गुरौ युधिष्ठिरे भक्तिनम्रास्ते चत्वारो भीमादयः दिशां विभागान् प्रतिपद्यमाना अब्धय इव गुणैः शोभाविलासादिपौरुषगुणै-र्भान्ति स्म। श्लेषः समानम्। उपमेयं श्रौती। “शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी। ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” इति दर्पणः ॥ ३८ ॥

तैरिति। पार्श्ववर्त्तिभिः समीपस्थैस्तैश्चतुर्भिः कुमारै रामादिभिः स राजा दशरथः चतुर्भिर्विष्कम्भपर्वतैर्मन्दरादिभिः सुमेरुरिव बभौ शिशुभे। हरेः सूर्य्यात् प्रभवः प्रभवनम् आविर्भाव इति यावत् यस्य स तथा हरिप्रभवः सूर्य्यवंशः स भूषितो यैः सूर्य्यवंशालङ्करणभूतैरित्यर्थः विष्कम्भपर्वता अपि हरिप्रस्थैः सिंहयुक्तसानुभिर्भूषिता भवन्ति। ‘यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशु-वाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु’ इति, ‘स्नुः प्रस्थः सानुर-स्त्रियाम्’ इति चामरः। विष्कम्भैरिति वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम्।

पक्षे स राजा युधिष्ठिरः हरिप्रस्थभुवि इन्द्रप्रस्थभूम्याम् उषितैः स्थितवद्भिः

मुनीन्द्रदिष्टे समये निविष्टै-
राराधितानां भृशमात्मदारैः।
दिने दिने पार्थिवनन्दनानां
परस्परं प्रेमभरो मुमूर्च्छ ॥ ४० ॥
दृष्टावलोकं जननीगुरूणां
तेजोऽतिभास्वन्नरतं दधानम्।

चरिप्रजीभूपिती येस्ते तथा तैरिति वा तैश्चतुर्भिः कुमारैर्भीमादिभिर्धर्मो धृतराष्ट्रवचनात् राज्यार्द्धसञ्चितम् इन्द्रप्रस्थं प्राप्य तत्र नगरं निर्म्माय भ्रातृभिः शुशुभे इत्यर्थः। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

मुनीन्द्रेति। मुनीन्द्रैर्वशिष्ठवाल्मीकिप्रभृतिभिर्धर्मवक्तृभिर्दिष्टे उपदिष्टे समये पर्वादिभिन्नकाले निविष्टैः सनीपसुपस्थितैरात्मदारैः सीतादिभिर्भृशमाराधितानां पार्थिवनन्दनानां रामादीनां परस्परमन्योन्यप्रेमभरः प्रीत्यतिशयः दिने दिने मुमूर्च्छ ववृधे। मुनीन्द्रेत्यादिविशेषणेन रामादीनामत्यन्तनियतत्वं सूचितम्।

पक्षे मुनीन्द्रेण नारदेन दिष्टे निर्द्दिष्टे समये नियमे द्रौपद्या सहासीनमेकमन्यो यः पश्येत् स द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेदित्येवंरूप इत्यर्थः निविष्टैरात्मदारैर्द्रौपद्या भृशमाराधितानां पार्थिवनन्दनानां युधिष्ठिरादीनां परस्परं दिने दिने प्रेमभरो मुमूर्च्छ नन्वेकपत्नीकतया भेदोऽभूदित्यर्थः अत एव मुनीन्द्रेत्यादिपदानां विशेषणगत्या हेतुत्वात् पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारः। नारद उवाच। "पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी। यथा वोनात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयतामित्युपक्रम्य। एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा। समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यं वशमागता" इति महाभारतम्। समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु चेति हेमचन्द्रः ॥ ४० ॥

दृष्टेति। राजा दशरथः जनन्याः कैकेय्याः गुरूणां पित्रादीनाम् दृष्टो-

राजा सशत्रुघ्नमनीलरश्मिं
प्रास्थापयत्तीर्थनिषेवणाय ॥ ४१ ॥
सरांसि शैलान् सरितश्च तीर्त्वा
गच्छन्नहीनात्मजयेधितश्रीः ।

ऽभिलषितोऽवलोको दर्शनं येन स तथा तं मातामहादीन् द्रष्टुमिच्छन्तमित्यर्थः अथवा जननीगुरूणामिति कर्त्तृत्वसम्बन्धे षष्ठी मातामहादिभिर्दिदृक्षित-मित्यर्थः तथा भास्वन्तं सूर्य्यमतिक्रान्तम् अतिभास्वत् तेजो दधानं सूर्य्यवदति-तेजस्विनमित्यर्थः तथा सशत्रुघ्नं शत्रुघ्ननाम्ना लक्ष्मणानुजेन सहितं तस्य शत्रुघ्ने-नैव छन्दचरत्वादिति भावः तथा अनीलाः श्वेताः रश्मयोऽश्वा यस्य स तथा तं भरतनामकं पुत्रं तीर्थानां शास्त्राणां निषेवणाय सम्यगधिगमाय प्रास्था-पयत् शास्त्राणि सम्यगध्येतुं तन्मातामहावासं नन्दिग्रामं प्रेरयामासेत्यर्थः । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-मन्त्रिष्विति मेदिनी ।

पक्षे स राजा युधिष्ठिरः शत्रूघ्नं शत्रून् निर्जित्य शास्त्रगवानयनात् शत्रु हन्तारम् अनीलरश्मिं श्वेताश्वम् अर्जुनं तीर्थनिषेवणाय द्वादशवर्षाणि तीर्थानि निषेवितुं प्रास्थापयत् पूर्वोक्तसमयभङ्गादिति भावः। किम्भूतं यतः जननीगुरूणाम् दृष्टावलोकं जनधातोर्भावे घोषादिकोऽनिप्रत्ययः ङीप्-ङीप् जननी जन्म तया गुरवस्तेषां वयोज्येष्ठानामित्यर्थः गौरवे बहुवचनं युधिष्ठिरस्येति यावत् दृष्टां प्रियां द्रौपदीम् अवलोकयतीति तं कर्म्मण्युपपदे खट्। ब्राह्मणगोधनापहर्त्तॄन् चौरान् वारयितुमायुधग्रहणार्थमायुधागारं प्रविश्य तत्र तदानीं युधिष्ठिरस्यैव पत्नीत्वेनाभिमतां द्रौपदीं दृष्टवन्तमित्यर्थः तथा भास्वान् सूर्य्यः भरतो दीप्ताग्निः तयोर्द्वन्द्वः तावप्यतिक्रान्तम् अतिभास्व-द्वत्तं तेजोदधानम् अतितेजस्वित्वात् बन्धुभिर्वारितमपि तीर्थनिषेवणायैव प्रतिष्ठमानमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सरांसीति। सरांसि सरसीः शैलान् पर्वतान् सरितीनदीश्च तीर्त्वा लङ्घ्या

वीरः किरीटी स्वभुजोपगूढ़
चित्राङ्गदः सातिशयं विरेजे ॥ ४२ ॥
प्राप्य प्रभासम्पदमिष्टयोगि
मातामहस्थानमुपेत्य राष्ट्रम्।

गच्छन् मातामहावासमिति शेषः तथा अहीनोऽन्यूनो य आत्मजयः मनसोव-शीकारः तेन एधिता वर्द्धिता श्रीर्यस्य स तथा अतिजितेन्द्रिय इत्यर्थः अहीनो महान् आत्मा येषां ते अहीनात्मानो महाकायास्तेषां जयेनैधितश्रीरिति वा। 'आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणो-रपि' इति मेदिनी। तथा किरीटी धृतमुकुटः तथा स्वभुजाभ्यां उपगूढे चित्रा-ङ्गदे विचित्रकेयूरे येन स तथा तादृशो वीरो भरतः, धीर इत्यपि क्वचित् पाठः, सातिशयं विरेजे अधिकं शुशुभे।

पक्षे वीरः किरीटी अर्जुनः तीर्थभूतान् सरःप्रभृतीन् तीर्त्वा गच्छन् गङ्गा-द्वारमिति शेषः तत्र अहीनां नागानाम् इनस्य ईश्वरस्य कौरव्यनामकस्येत्यर्थः आत्मजया कन्यया उलूपीनाम्न्या इत्यर्थः एधितश्रीः उलूपीपरिग्रहेणातिशो-भमान इत्यर्थः तथा स्वेन स्वयत्नेन अतिरूपवतीं दृष्ट्वा स्वाभिलाषं प्रकाश्येत्यर्थः भुजे पाणौ उपगूढ़ा गृहीता चित्राङ्गदा तन्नाम्नी मणिपुरनृपकन्या येन सः कृतचित्राङ्गदापाणिग्रहणः इत्यर्थः तादृशः सन् सातिशयं विरेजे। "रमणी-यानि चित्राणि वनानि च सरांसि च। सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत। पुण्यान्यपि च तीर्थानि" इत्यादि महाभारतम् ॥ ४२ ॥

प्राप्येति। स भारतः प्रभासम्पदं पूर्वोक्तकिरीटाङ्गदादिभूषणेन शोभा-सम्पत्तिं प्राप्य इष्टयोगि अभीष्टयुक्तं मातामहस्थानरूपं राष्ट्रं कैकयराज्यम् उपेत्य अच्युतेन स्थिरस्वभावेन योगिभृता कैकयनृपेण सन्तोषितः शिरश्चुम्बन-प्रेमालिङ्गनादिभिराह्लादितः सन् सुभद्राणां सुहृत्कल्याणानाम् अधिगमः प्राप्तिर्यत्र तम् उत्सवं लेभे अतिमाङ्गलिकमहोत्सवं प्रापेत्यर्थः।

पक्षे सोऽर्जुनः प्रभासं नाम पदं प्रदेशं तीर्थमित्यर्थः प्राप्य। "पदं शब्दे च

सन्तोषितः क्षौणिभृताच्युतेन
लेभे सुभद्राधिगमोत्सवः सः ॥ ४३ ॥
प्रसूत्या पारिजातस्य पूरः क्षीराम्बुधेरिव।
रेजे सौभद्रसन्तानलब्ध्या शीतरुचोन्वयः ॥ ४४ ॥
कमनीयतया पुष्यन्नन्दथुं सर्वदेहिनाम्।

वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः” इति मेदिनी। ततश्च इष्टयोगि रामकृष्णाद्यभीष्टजनयुक्तं मातामहस्य कुन्तीजनकस्य शूरस्य तद्वंशस्येत्यर्थः स्थानरूपं राष्ट्रं द्वारकाराख्यम् उपेत्य श्रीकृष्णानुरोधेनेति शेषः क्षौणिभृता कूर्म्ममूर्त्त्या धरणीधरेण क्षौणिस्थजनपालयित्रा वा अच्युतेन हरिणा। “अच्युतस्तु हरौ पुंसि स्थिरे त्रिष्व”त्युभयत्रापि मेदिनी। सन्तोषितः रैवतकगिरौ गीतवादित्रादिभिः सम्मानितः सन् सुभद्रा नाम वसुदेवसुता तस्या अधिगमेन उत्सवं लेभे सुभद्रां परिणीतवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रसूत्येति। पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य प्रसूत्या प्रसवेन पुष्पादिनेत्यर्थः क्षीराम्बुधेर्दुग्धसमुद्रस्य पूर ओघ इव तस्य पारिजातप्रथमोत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः असौ अशीतरुच उष्णरश्मेरन्वयो वंशः सूर्य्यवंशप्रसूतो भरतः भद्रसन्तानस्य कल्याणपरम्परायालब्ध्या लाभेन रेजे शुशुभे।

पक्षे शीतरुचश्चन्द्रस्यान्वयोऽर्ज्जुनः सुभद्राया अयं सौभद्रः तादृशो यः सन्तानोऽपत्यम्। “सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे” इत्युभयत्र मेदिनी। तस्य लब्ध्या अभिमन्युनामकपुत्रप्राप्त्येत्यर्थः रेजे सुमुदे द्वारकायां सुभद्रां परिणीय तत्र संवत्सरमुषित्वा पुष्करतीर्थेऽवशिष्टसमयं गमयित्वा सुभद्रासहित एव इन्द्रप्रस्थं गत्वा तत्राभिमन्युं लब्ध्वा सुमुदे इति भारतैकवाक्यतया प्रतिफलितोऽर्थः। अन्यत् समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

स राजनन्दनो रेजे कामदेव इवापरः ॥ ४५ ॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
द्वितीयः सर्गः।

कमनीयेति। स राजनन्दनो भरतः अपरो द्वितीयः कामदेव इव कमनीयतया सौन्दर्य्येण सर्वदर्शिनां नन्दथुमानन्दं पुष्यन् जनयन् सन् रेजे शुशुभे।

पक्षे स राजनन्दनोऽर्ज्जुनः यद्वा राज्ञो युधिष्ठिरस्य नन्दयतीति नन्दनः। ल्यो नन्द्यादेरिति कर्त्तरि ल्युनः। युधिष्ठिरस्यातिप्रिय इत्यर्थः सोऽभिमन्युः रेजे शेषं समानम्। उपमा ॥ ४५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां राघवपाण्डवीय-
महाकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां द्वितीयः सर्गः।

—••—

तृतीयः सर्गः ।

स राजाभिमतो लोके विजयोर्जितविक्रमः ।
हरिसारथिनाभ्येत्य याचितोऽभूद्दिवोवनम् ॥१॥

इदानीं रामवनप्रयाणे वर्णयितव्ये तत्प्रयोजकं कैकय्यै दशरथस्य वरद्वयदानं प्रकटयितुं रामादिजन्मनः पूर्वं कृतमपि देवासुरयुद्धे दशरथस्य देवपक्षसाहाय्यं सम्प्रत्युत्थापयति

स इति। राजा दशरथः हरेरिन्द्रस्य सारथिना मातलिना इन्द्रादि-प्रेरितेनेत्यर्थः अभ्येत्यागत्य अयोध्यायामिति शेषः दिवः स्वर्गस्य तिमिध्वजा-दिभिरुपद्रुतस्येत्यर्थः अवनं रक्षणं याचितः प्रार्थितोऽभूत्। तदानीमन्येऽपि राजानः स्थितास्तान् विहाय दशरथस्याभ्यर्थने हेतुभूतं विशेषणमाह विजयेन समस्तनृपगणपराजयेन ऊर्जितोविक्रमः पराक्रमो यस्य सः अत एव लोके भुवने अभिमतः अतिशूरत्वेन सम्मतः। अत्र दशरथस्याभ्यर्थनं प्रति विशेषण-द्वयस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारः।

पक्षे लोके अर्जित उपार्जितो विक्रमो यस्य सः तथा राज्ञो युधिष्ठिर-स्याभिमतः सम्मतः यमुनाविहारायेति शेषः। "आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनु-ज्ञाप्य च भारत" इति भारतीयात्। स विजयोऽर्जुनः। "विजयः स्याज्जये पार्थे" इति विश्वः। हरिर्वायुः सारथिः सखा यस्य स तथा तेन। 'यमा-निलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु'। 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्युभयत्राप्यमरः। हरिसारथिना वह्निना ब्राह्मणरूपेणेत्यर्थः अभ्येत्य दिवः स्वर्गस्य स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्येत्यर्थः वनम् इन्द्रसुहृत्तक्षकादिनिवासस्थानत्वा-दिन्द्रस्वकीयं खाण्डवनामकमरण्यं दग्धुमिति शेषः। याचितोऽभूत्। पुरा किल श्वेतकिनृपयज्ञे दुर्वाससानवरतप्रक्षिप्यमाणसन्तताज्यधारासुपयोगेन सम्भवमन्दाग्निर्भगवानग्निः खाण्डववनदहनं तत्प्रतिकारं मन्यमानः यमुना-विहारं समाप्य एकान्ते कृष्णेन सह निषण्णमर्जुनमभ्येत्य तं याचितवानिति भारतकथा आदिपर्वणि २२१—२२७ अध्याये ॥ १ ॥

क्रामन् दिवं कीर्त्तिभिरर्जुनोऽथ
तन्नीतवल्गाहरिणा रथेन ।
नरः स साक्षादिव गाण्डिवेन
चकार भीतिं धनुषा परेषाम् ॥२॥
स देवदत्तोद्धतवीर्य्यसम्प-
द्रक्षोणबाणोज्ज्वलतूणधारी ।

क्रामन्निति। अथ मातलियाचनानन्तरं कीर्तिभिरर्जुनः "अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्य्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि स्यात् पुंलिङ्गे धवलेऽपि च" इति मेदिनी शुभ्रः अतियशस्वीत्यर्थः। 'धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः। स दशरथः तेन मातलिना नीता नुन्नाः अत एव वल्गन्तः समवं गच्छन्तो हरयोऽश्वा यत्र स तथा तेन रथेन इन्द्रप्रेरितेनेत्यर्थः दिवं स्वर्गमाकाशं वा क्रामन् गच्छन् सन् कैकयीसहित इति शेषः रामायणे (च) तथैवोक्तत्वात् धनुषा परेषां शत्रूणां तिमिध्वजादीनां भीतिं चकार अस्य प्रतापातिशयमुपमया व्यनक्ति नर इति गाण्डिवेन धनुषा शार्ङ्गेणेत्यर्थः साक्षान्नरो विष्णुरिव यथा शार्ङ्गधनुषा विष्णुर्दैत्यानां भयं चकार तथेत्यर्थः प्रतापातिशयं प्रकटयामासेति भावः। "नरो-मर्त्येऽर्जुनेऽच्युते" इति "गाण्डीवगाण्डिवौ चापमात्रे पार्थधनुष्यपि" इति च हेमचन्द्रः।

पक्षे अथ वह्निप्रार्थनानन्तरं कीर्तिभिर्दिवं स्वर्गं क्रामन् पूरयन् कीर्त्या स्वर्गेऽपि गीयमान इत्यर्थः साक्षादिव नरो नरनामकस्य भगवन्नारायणांशस्यावतारः सोऽर्जुनः कृष्णेन सहेति शेषः तेन वह्निना नीतः वरुणादानीय दत्तः तथा वल्गन् विक्रामन् हरिर्वानरो यत्र स तथा वानरकेतन इत्यर्थः स च स चेति विशेषणसमासः तेन रथेन तथा गाण्डिवेन गाण्डिवनामकेन धनुषा वह्निदत्तेनेति शेषः उपलक्षितः सन् परेषाम् अन्येषां खाण्डववनवासिनां भीतिं चकार वह्निदत्तरथगाण्डिवादिसम्पन्नः सन् तद्दह्यमानखाण्डववनवासिनां परितः पलायननिरोधेन भयं चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

स इति। देवैरिन्द्रादिभिर्दत्ता उद्धता उद्रिक्ता वीर्य्यसम्पत् सामर्थ्याति-

द्विषद्द्विजिह्वोग्रवनं स्वबाहु
प्रतापरूपे ज्वलने जुहाव ॥३॥
निजविक्रमनिर्धूतपर्जन्यशरसन्ततिः।
स पन्नगांस्तार्क्ष्य इव द्रावयामास दानवान् ॥४॥

शयो यस्मै सः दैवैर्वर्द्धितशौर्य्यातिशय इत्यर्थः तथा अक्षीणाः महान्तो ये बाणा स्तैरुज्ज्वल उद्दीप्तो यस्तून इषुधिस्तं धारयतीति अक्षीणबाणोज्ज्वलतूण-धारी स दशरथः द्विषन्तः शत्रव एव द्विजिह्वाः हिंसत्वात् सर्पास्तेषामुग्रं भयङ्करं वनमिव वनं समूहं स्वस्य बाह्वोः प्रतापरूपे पराक्रमाभिख्ये ज्वलने वह्नौ जुहाव हुतवान् निजभुजप्रतापेन शत्रुकुलं जघानेत्यर्थः। अत्र द्विषत्सु द्विजिह्वत्वारोपात् बाहुप्रतापे च वह्नित्वारोपाद्रूपकालङ्कारः।

पक्षे सोऽर्जुनः द्विषन्तो विषोद्वमनाग्निना हिंसन्तो ये द्विजिह्वाः सर्पाः। "तथैवोरगसङ्घाताः पाण्डवस्य समीपतः। उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरु-र्ज्वलिताननाः" इति भारतीयात्। तैरुग्रं भयदं यद्वनं खाण्डवं तत् स्वस्य बाह्वोः प्रतापं रूपयति प्रकाशयतीति। कर्म्मण्यणिति कर्त्तरि अण्। तस्मिन् ज्वलने वह्नौ जुहाव वह्निना खाण्डवं दाहयामासेत्यर्थः, वह्नेः पूर्व्व-श्लोकोक्तप्रतापवर्द्धकत्वं तद्विशेषणेन ख्यापयति किम्भूतः दैवेत्यादिः दैवेन वह्निना दत्तो उद्धतवीर्य्यसम्पच्च अक्षीणैर्निरन्तरक्षेपेऽपि क्षयमगच्छद्भिर्बाणै-रुज्ज्वलः पूर्णस्तूणश्च तो धारयतीति दैवदत्तोद्धतवीर्यसम्पदक्षीणबाणोज्ज्वल-तूणधारी वह्निनास्य वीर्य्यं वर्द्धितम् अक्षयबाणपूर्णस्तूणश्च दत्त इत्यर्थः। देव-दत्तेन तन्नामकशङ्खेन तन्नादेनेत्यर्थं उद्धता प्रकटिता वीर्य्यसम्पत् यस्य स इति वहवस्तत्र मनोरमं खाण्डवदाहसमयेऽर्जुनस्य देवदत्तशङ्खाभावात् तत्परमेव मयदानवेन बिन्दुसरसः सकाशादानीयार्जुनाय देवदत्तशङ्खस्य दत्तत्वात् ॥ ३ ॥

निजेति। निजविक्रमेण स्वपराक्रमेण निर्धूता विफलीकृता पर्जन्यस्य इन्द्रस्य शरसन्ततिर्येन सः इन्द्रशरकार्यं दानवविद्रावणं स्वयमेव कुर्वन्नित्यर्थः स दशरथःपन्नगान् नागान् तार्क्ष्यो गरुड़ इव दानवान् असुरान् द्रावयामास ताड़ितवान्। 'पर्जन्यो रसदब्देन्द्रौ' इत्यमरः। निजविक्रमेण निर्धूता

दिवः स कृत्वामयशान्तिमेवं
प्रणीतगुप्तिर्हरिणा कृतश्रीः।
पुनः प्रपेदे निजमेव राष्ट्रं
रामाननालोकनलम्पटात्मा ॥५॥

पर्जन्य इव ध्वनदम्बुदवृष्टिरिव शरसन्ततिरसुरमुक्तबाणपरम्परा येन स इति केचित्।

पक्षे निजविक्रमेण निर्धूताः पर्जन्या इन्द्रप्रेरितध्वनन्मेघा यया तादृशी शरसन्ततिर्यस्य सोऽर्जुनः तार्क्ष्यो गरुड इव तार्क्ष्यवदतिप्रतापीत्यर्थः सपन्नगान् दानवान् पन्नगान् दानवांश्चेत्यर्थः द्रावयामास वह्नौ गालयामास इन्द्रप्रेरितान् मेघान् बाणवर्षैर्निराकृत्य पलायमानान् पन्नगादीन् बाणेनावरुध्य वह्नौ दाहयामासेत्यर्थः। उभयत्राप्युपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

दिव इति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य आमयशान्तिम् उपद्रवनिवारणं कृत्वा प्रणीता विहिता गुप्ती रक्षा येन सः तथा हरिणा इन्द्रेण परितुष्टेन सतेति शेषः कृता पुरस्कारदानेन श्रीः शोभा यस्य सः तथा रामायाः स्वप्नगतायाः कैकय्या आननालोकने लम्पटः साभिलाषः आत्मा यस्य स युद्धश्रमापनयनाय शुश्रूषमाणां कैकयीं सानुरागं पश्यन्नित्यर्थः स दशरथः पुनर्निजमेवराष्ट्रम् अयोध्याराज्यं प्रपेदे प्राप। केचित्तु रामस्याननालोकनलम्पटात्मेत्याहुः तन्न मनोरमम् असुरसंग्रामात् परमेव रामाद्युत्पत्तेः।

पक्षे एवं पूर्वोक्तरीत्या प्रणीता कृता गुप्तिः खाण्डवं दहतो वह्नेः रक्षा येन सः, तथा हरिणा कृष्णेन कृता श्रीर्यस्य सः कृष्णसहित इत्यर्थः, हरिणा इन्द्रेण वह्निना वा कृतश्रीरिति वा तादृशः सोऽर्जुनः मयस्य मयनामकदानवस्य शान्तिं कृत्वा शरणागतं मयदानवं वह्निदाहाद्रक्षित्वेत्यर्थः रामायाः द्रौपद्याः सुभद्रायाश्च आननालोकने लम्पट आत्मा यस्य सः वनितामुखं द्रष्टुमुत्कण्ठमानः सन् इत्यर्थः दिवः स्वर्गात् स्वर्गीयवनात् खाण्डवादित्यर्थः पुनर्निजमेव राष्ट्रं इन्द्रप्रस्थं प्रपेदे ॥ ५ ॥

स्वर्गमार्गस्य मित्रं या साभर्तृवरयोगतः ।
तुतोष वनिता भक्तिविनमत्तनुमध्यमा ॥६॥

महार्घमुक्तामयसंविधान-
प्रकामरम्या मणिदारुचित्रा ।
सभा कुमाराधिगता नृपेण
भेजे सुधर्मेव सुराधिपेन ॥७॥

स्वर्गेति। या स्वर्गमार्गस्य स्वर्गमार्गगमनस्य मरणस्येत्यर्थः मित्रं हेतुः रामवनवासद्वारा तात्कालिकमरणजनिकेत्यर्थः सा मध्यमा वनिता पत्नी कैकेयी भर्त्तुः स्वामिनः सकाशात् वरयोरभीप्सितयोर्योगतो लाभात्। "वरो जामातरि पत्यौ देवतादेरभीप्सिते" इति मेदिनी। सेवासन्तोषिताद्राज्ञो वरद्वयं प्राप्येत्यर्थः भक्त्या अनुरागेण विनमन्ती प्रह्वीभवन्ती तनुर्यत्र क्रियायां तथा तथा, तुतोष मुमुदे वरयोरेकेन रामवनवासं द्वितीयेन भरतस्य राज्यं याचिष्यते।

पक्षे। या स्वर्गमार्गस्य स्वर्गवर्त्मविहारस्य मित्रं सहायः। दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादिश्रुतेः। ससा वनिता द्रौपदी भर्तृवरस्य स्वामिश्रेष्ठस्यार्जुनस्य योगतः सम्बन्धात् तुतोष चिरादर्जुनं प्राप्य मुमुदे इत्यर्थः किम्भूता भक्त्या विनमन्ती चासौ तनुमध्यमा क्षीणमध्या चेति सा, विशेषणयोः कर्म्मधारयः॥ ६ ॥

महार्घेति। नृपेण दशरथेन महार्घमुक्तामयं महामूल्यमुक्ताबहुलं यत् संविधानं तोरणादिरचना तेन प्रकामरम्या अतिरमणीया तथा मणिभिर्दारुभिश्च चित्रा विचित्रिता आश्चर्य्यरूपा वा तथा कोः पृथिव्याः माराः कन्दर्पा इव कुमाराः सुन्दरपुरुषास्तैरधिगता व्याप्ता। कुमारैः रामादिभिरधिगतेति व्याख्यानं न रुचिवहं देवासुरसंग्रामात् प्रतिनिवृत्तेः प्रागाख्यानानुपपत्तेः। तादृशी सभा सुराधिपेनेन्द्रेण सुधर्मा देवसभा इव भेजे प्रविष्टा संग्रामात्प्रतिनिवृत्य सभां प्रविवेशेत्यर्थः। "स्यात् सुधर्मा देवसभे"त्यमरः। सापि महार्घादिविशेषणवती कुमारेण कार्त्तिकेयेनाधिगता च भवति।

इष्टावाप्तिकृतोपायः स देवर्षिकृतादरः।
भीमोद्यमपरः काले जरासन्धारितामगात् ॥८॥
वृद्धभावं गतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः परैः।
दुष्प्रधर्ष्यमभूत्तेजो नैदाघस्येव भास्वतः ॥९॥

पक्षे। मयार्चा युक्ता यस्यां सा तथा मयस्य खाण्डवदाहाद्रक्षितस्य मयदानवस्य यत् संविधानं शिल्पकौशलं तेन प्रकामरम्या कुमारादर्जुनादधिगता अर्जुनरक्षितमयदानवनिर्मितत्वादर्जुनप्रभावादेव लब्धेत्यर्थः तादृशी सभा नृपेण युधिष्ठिरेण भेजे प्राप्ता। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

इष्टेति। इष्टस्य सतताभिलषितस्य अवाप्तौ प्राप्तौ कृत उपायः यज्ञादिसाधनं येन स तथा देवैः ऋषिभिश्च कृतादरः कृतसम्मानः, तथा भीमो भयङ्करो य उद्यम आरम्भः युद्धाद्यनुष्ठानं तत्परः स दशरथः काले समये जराया वार्द्धक्यस्य सन्धारितां सम्यग्धारित्वं अगात् काले वृद्धो बभूवेत्यर्थः।

पक्षे। देवर्षिणा नारदेन कृतादरः आदरेण कथितपाण्डुसन्देश इत्यर्थः, अतएव इष्टस्य राजसूयाख्ययागस्यावाप्तौ कृतोपायः कृततदुपायचिन्तनः तथा भीमस्य भीमसेनस्य भ्रातुर्य उद्यमः पराक्रमाडम्बरः तत्परः सन् स युधिष्ठिरः काले जरासन्धस्य मगधराजस्य अरितां शत्रुताम् अगात् भीमद्वारा जरासन्धं हतवानित्यर्थः। मदर्थं राजसूययज्ञमाहरस्वेति पाण्डुसन्देशं नारदाच्छ्रुत्वा कथं स यज्ञोभवेदिति तदुपायं चिन्तयन् कृष्णमानाय्य ततश्च जरासन्धविनाशमन्तरेण स न भवेदिति निशम्य सकृष्णौ भीमार्जुनौ तत्र प्रेषयित्वा भीमेन तं घातयामासेति भारती भारती। अत्र स इति बुद्धिस्थपरामर्शिना तच्छब्देन युधिष्ठिरः सङ्गतत्वादुच्यते ॥ ८ ॥

वृद्धेति। वृद्धभावं वृद्धत्वं गतस्य प्राप्तस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः राज्ञो दशरथस्य तेजः नैदाघस्य ग्रीष्मकालीनस्य भास्वतः सूर्य्यस्येव परैः शत्रुभिर्दुष्प्रधर्ष्यम् अनतिक्रमणीयम् अभूत्। उपमालङ्कारः।

पक्षे वृद्धस्य यो भावः स्वभाव इत्यर्थः तं गतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेर्युधिष्ठिरस्य राजसूयार्थं दिशां जयाय प्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः तेजः परैरन्यैर्दुष्प्रधर्ष्यमभूत्। अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

यथाश्वमेधेन पुरा मरुत्त-
स्तथा परं यष्टुमियेष भूपः ।
स राजसूयेन यथा च पूर्वं
राजा हरिश्चन्द्र उदारकीर्त्तिः ॥१०॥
स चतुरङ्गयुतं व्यसृजद्द्विषा-
मनुजवर्गमधृष्यमुदायुधम् ।

इत्थं रामवनप्रयाणप्रयोजकं देवासुरसंग्रामादिकं वर्णयित्वा सम्प्रति रामादिरूपेण भगवन्नारायणस्य पुत्रीभावे मूलभूतं यज्ञादिकृतं दशरथस्य पुण्यातिशयं वर्णयितुमारभते यथेति। उदारा महती कीर्त्तिर्यस्य स तथा। 'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः। स भूपो राजा, दशरथः अश्वमेधेन यज्ञविशेषेण परं परमेश्वरं विष्णुं यष्टुं पूजयितुम् इयेष अभिललाष। अत्रोपमिनोति यथा पुरा पूर्वं मरुत्तो नृपविशेषोऽश्वमेधेन परं यष्टुमियेष यथाच पूर्वं राजा हरिश्चन्द्रो राजसूयेन यज्ञविशेषेण यष्टुमियेष तथेत्यर्थः मरुत्तहरिश्चन्द्रयोरिव तस्य यज्ञोऽतिसमृद्धिमानासीदित्यर्थः। अत्रोपमानयोरनेकत्वात् मालोपमेयम्। 'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते' इति लक्षणात्।

पक्षे स भूपो युधिष्ठिरः अश्वमेधेन मरुत्तो यथा राजसूयेन हरिश्चन्द्रो यथाच तथा राजसूयेन परमुत्कृष्टं यथा स्यात्तथा यष्टुमियेष स्वपितुः पाण्डोः सुचिरमिन्द्रलोकवासाय राजसूयं यज्ञं कर्त्तुमारेभे इत्यर्थः। शेषं समानम् ॥१०॥

सचेति। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चये। स दशरथः तुरङ्गयुतम् अश्वमेधालम्भनीयाश्वसहितं द्विषां शत्रूणां जात्यामयणादेकवचनम् अधृष्यम् अनतिक्रमणीयम् उदायुधम् उत्थापितास्त्रं मनुजवर्गं अश्वरक्षकमनुष्यसमूहं क्षितिपरिक्रमणाय पृथिवीभ्रमणाय व्यसृजत् प्राक्षिणोत् क्षितिं परिभ्रमन्त-मश्वं रक्षितुं मनुजवर्गं नियुक्तवानित्यर्थः ततो मनुजवर्गात् तद्द्वारेत्यर्थः अमुना दशरथेन क इव नाम परः कोवाश्वापहारी शत्रुर्न पराजितः न विजितः अश्वमपहर्त्तु-मागतः सर्व एव पराजित इत्यर्थः।

क्षितिपरिक्रमणाय ततोऽमुना
क इव नाम परो न पराजितः ॥११॥

आप्राच्याज्जह्नुकन्याजलभरजनिताडम्बरादम्बुराशे
राच प्रत्यग्रचैत्रानिलललितलतास्पन्दिनश्चन्दनाद्रेः।
आपाश्चात्याच्च लक्ष्मीपतिरचितनिजावासमुद्रात्समुद्रा-
दाच स्वःसोदरेभ्यस्तमुदजुषत भूरुत्तरेभ्यः कुरुभ्यः ॥१२॥

पक्षे स युधिष्ठिरः चतुर्भिरङ्गैः सेनाङ्गैर्हस्त्यादिभिर्युतं युक्तम्। 'हस्त्यश्व-रथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः। द्विषां शत्रूणाम् अष्टष्यम् उदायुधम् अनुजवर्गं स्वकनिष्ठभीमार्जुनादिकं क्षितिपरिक्रमणाय राजसूयाङ्ग-करग्रहणार्थं समग्रां पृथ्वीं परिक्रमितुं व्यसृजत् ततस्तैरनुजवर्गैरमुना युधिष्ठिरेण क इव नाम परो न पराजितः सर्वानपि राज्ञः पराजित्य तेभ्यः करो गृहीत इत्यर्थः। तत इति तृतीयायास्तसिः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, 'द्रुत-विलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् (छन्दोमञ्जरी द्वितीयस्तवकः) ॥११॥

आप्राच्यादिति। जह्नुकन्यायाः गङ्गायाः जलभरेण प्रवाहेण जनित आडम्बरः संरम्भः तरङ्गचापल्यमिति यावत् यस्य तस्मात्। "आडम्बरस्तु संरम्भे हस्तिते तूर्य्यनिस्वने" इति हेमचन्द्रः। प्राच्यात् पूर्वदिग्वर्त्तिनोऽम्बुराशेः समुद्रात् आ प्राच्यसमुद्रपर्यन्ता भूःपृथिवी तं दशरथम् उदजुषत सिषेवे। तौदादिकस्य जुषधातोर्लङोरूपम्। यद्यपि दक्षिणसमुद्र एव जाह्नवी सङ्गता न पूर्वसमुद्रे तथापि तत्सङ्गमस्य पूर्वसमुद्रनैकट्यादेवमुक्तं, तथा प्रत्यग्रोऽभिनवो यश्चैत्रानिलः चैत्रमासीयानिलः दाक्षिणात्यानिल इत्यर्थः तेन ललिता-चलिता या लतास्तासां स्पन्दश्चलनं विद्यते यत्र तस्माच्चन्दनाद्रेर्मलयाचला-दाच भूस्तम् उदजुषत। तथा लक्ष्मीपतिना कृष्णेन रचितस्य रचयिष्यमाण-स्येत्यर्थः निजावासस्य मुद्रा परिस्थितिर्यत्र तस्मात् भविष्यद्द्वारवतीपुरी-परिक्षितादित्यर्थः तथा पश्चिमदिग्वर्त्तिनः समुद्राच्च आ तत्पर्यन्ता च

कुमारशक्त्या करदीकृतायां
क्षिताववपश्यन् स्वभुजेन साध्यम्।
अजातशत्रुर्नियमेन राजा
यज्ञैर्दिवं जेतुमुवाह दीक्षाम् ॥१३॥

भूस्तम् उदजुषत। दशरथराज्यसमये द्वारकाया अजननात् रचितेति आशं-सायां भूतसामान्यविहिताश्चेति भविष्यति क्तप्रत्ययः। तथा स्वः स्वर्गस्य सोदरेभ्यः सदृशेभ्यः उत्तरेभ्यः कुरुभ्यः सुमेरोरुत्तरदिग्वर्त्तिकुरुवर्षेभ्यश्च आ तत्-पर्यन्ता भूस्तम् उदजुषत अत्र पक्षे भूपदं भूस्थितराजसमूहपरम् इत्थं चतुःसीमा-वच्छिन्नभूमिस्थिता राजानः सर्वेऽपि तच्छासनमनुमान्य तदीयाश्च न जग्मु-रित्यर्थः। अत्राभिविधावाङ् सीमाभिव्याप्तोराङिति आरादादित्वात् आरा-दार्थैरिति तद्योगे सर्वत्र पञ्चमी।

पक्षे तं युधिष्ठिरमित्येव विशेषः युधिष्ठिरः सर्वां पृथिवीं वशीकृत्य करं जग्राहेति भावः। स्रग्धरावृत्तमिदम्। "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धराकीर्तितेयम्" इति लक्षणात्, छन्दोमञ्जरी २य स्तवकः ॥ १२ ॥

कुमारेति। अजातः शत्रुर्यस्य स राजा दशरथ कुमाराणाम् अश्ववार-सैन्यानां शक्त्या बलेन करदीकृतायां करं राजग्राह्यभागं ददातीति करदा अकरदा करदाकृता इति करदीकृता अभूततद्भावे च्विः तथाविधायां क्षितौ "कुमारः स्यात्कुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके" इति मेदिनी। स्वभुजेन निज-बाहुबलेन साध्यं कर्तव्यम् अपश्यन् निजभुजसाध्यस्य ससैन्यसाधनान्निश्चिन्तः सन्नित्यर्थः यज्ञैरश्वमेधादिभिर्दिवं स्वर्गं जेतुं नियमेनयज्ञविध्युक्तनियमेन दीक्षाम् उवाह भेजे अश्वमेधयज्ञे दीक्षितो बभूवेत्यर्थः। कुमारस्य रामस्य शक्त्येति व्याख्यानमसङ्गतं तदानीं रामाद्यनुत्पत्तेः ॥

पक्षे अजातशत्रुर्युधिष्ठिरोराजा कुमाराणां युवराजानां भीमादीनां शक्त्या करदीकृतायां सर्वतोगृहीतकरायां क्षितौ स्वभुजेन साध्यम् अपश्यन् राज-सूयाङ्गं सर्वतः करग्रहणं भ्रातृभिः प्रतिनिधिभिर्निष्पादयन्नित्यर्थः यज्ञैराज-सूयाद्यैर्दिवं जेतुं पितुः सुचिरमिन्द्रलोकवासं सम्पादयितुम्। राजसूयस्य

विधिमनुचरन् प्राग्वंशस्थस्तथा स महीपति-
र्व्यतनुत हविर्धारावृष्टिं त्रिपिष्टपतुष्टये।
सलिलममलं काले काले यथा विसृजन्नपि
ध्रुवमनृणतां प्राप्तो नाद्याप्यमुष्य पुरन्दरः ॥१४॥

स तर्पयामास दिवं हविर्भि-
र्द्विजेन्द्रमुख्यानपि दक्षिणाभिः।
वसुप्रदानैर्वसुधामशेषां
यशोभिरुच्चैर्भुवनानि सप्त ॥१५॥

सर्वजनेभ्यः प्राधान्यात् यज्ञैरिति गौरवे बहुवचनम्। दीक्षाम् उवाह राजसूये दीक्षितो बभूव ॥ १३ ॥

विधिमिति। विधिं यथोक्तविधानम् अनुचरन्ननुगच्छन् यथाविधानानुसारीत्यर्थः स महीपतिर्दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च प्राग्वंशोनामहवनीयवस्त्वधिकरणगृहात् पूर्वभागवर्त्तिसदस्ययजमानादिस्थित्यर्थं गृहम्। "प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्" इत्यमरः। तत्र तिष्ठतीति प्राग्वंशस्थः सन् त्रिपिष्टपानां देवानां सन्तोषाय स्वर्गवाचकस्य त्रिपिष्टपशब्दस्य देवेषु लक्षणा हविर्धाराया वृष्टिं त्यागम् अथच वर्षणं तथा व्यतनुत विस्तारयामास यथा पुरन्दर इन्द्रः काले काले यथासमयम् अमलं स्वच्छं सलिलं विसृजन्नपि वर्षन्नपि मर्त्यलोके इति शेषः ध्रुवम् अद्यापि अमुष्य दशरथस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य अनृणतां निष्क्रयं न प्राप्तः ध्रुवमुत्प्रेक्षायाम् एकदा तस्य महीपतेर्हविर्धारावृष्टिमुपयुज्य तन्निष्क्रयार्थमिवाद्यापि पुरन्दरो जलं वर्षतीत्युत्प्रेक्षा तयाच हविर्धारावृष्टेरभिप्रभूतत्वं ध्वन्यते। अथच हविर्वृष्टिं सकृदनुभूय प्रतिदानतया तन्निकृष्टस्य जलस्य असकृद्वर्षणं युज्यते। हरिणीवृत्तमिदं "नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणीमता" इतिलक्षणात् ॥ १४ ॥

स इति। स दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च हविर्भिर्हव्यैर्दिवं स्वर्गं लक्षणया स्वर्गीयान् देवानित्यर्थः तर्पयामास अप्रीणयत् तथा द्विजेन्द्रमुख्यानपि

निस्पृहः स्वशरीरेऽपि तथानर्च स ऋत्विजः।
यथा ते धनसम्पत्त्या कुबेरमवमेनिरे ॥१६॥

आराधितस्तेन मखे पुरस्ता-
न्मनुष्यमूर्त्या विहितावतारः।
जगत्त्रयस्याशिशुपालकत्वं
समादधे स्वेन बलेन विष्णुः ॥१७॥

ब्राह्मणोत्तमानपि ऋत्विगादीनित्यर्थः दक्षिणाभिस्तर्पयामास तथा अशेषां सर्वां वसुधां वसुप्रदानैर्धनदानैस्तर्पयामास तथा सप्त भुवनानि भूरादीनि उच्चैरुन्नतैर्यशोभिस्तर्पयामास सर्वसन्तोषजनकस्तस्य यश आसीदित्यर्थः ॥ १५ ॥

निस्पृह इति। स्वस्य शरीरेऽपि निस्पृहः निरभिलाषः याचकोपस्थितौ अतिप्रेमास्पदं निजशरीरमपि त्यक्तुं समर्थ इत्यर्थः स दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च ऋत्विजो याज्ञिकान् तथा आनर्च दक्षिणादिभिः पूजयामास यथा ते ऋत्विजः धनसम्पत्त्या धनसमृद्ध्या ततोलब्धयेतिशेषः कुबेरं धनदमपि अवमेनिरे धनिनामस्माकं कतमः कुबेर इति अवजानन्ति स्म अतिमानिनस्ते जाता इत्यर्थः। अत्र कुबेरावज्ञाया असम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धकल्पनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥

आराधित इति। पुरस्तात् पूर्वं मखे यज्ञे तेन दशरथेन आराधितः पूजितोविष्णुरश्वमेधस्य विष्णुदेवतत्वादिति भावः मनुष्यमूर्त्या रामादिमूर्त्या विहितावतारः सन् स्वेन बलेन निजया अलौकिकशक्त्या आशिशु बालकपर्यन्तस्यापि जगत्त्रयस्य पालकत्वं रक्षितृत्वं समादधे जग्राह एतदश्वमेधजन्यपुण्येनैव भगवान् विष्णुः ऋष्यशृङ्गकृतयज्ञचरावनुप्रविश्य रामादिरूपेणावतीर्य जगत्त्रयं पालयामासेत्यर्थः आशिश्विति अव्ययीभावनिष्पन्नं जगत्त्रयविशेषणं शम्बूकशिरश्छेदेन ब्राह्मणबालकस्य प्रत्युज्जीवनात्तथोक्तम्।

पक्षे मनुष्यमूर्त्या वासुदेवरूपेण विहितावतारः यदुवंशेऽवतीर्णो विष्णुः कृष्णः तेन युधिष्ठिरेण भीष्माद्यनुमतेनेति शेषः मखे राजसूययज्ञे पुरस्तात् इतरन्टपतिपूजनात् प्राक् आराधितः अर्घादिना पूजितः सन् स्वेन बलेन

मखावसाने मघवत्समानो
यथोचितं योजितमानपूजान् ।
विशांपतिर्भूमिपतीन् विसृज्य
शान्तोपसर्गामवनिं शशास ॥१८॥

तथा भूलोकचन्द्रस्य समृद्धिरतिवासवा ।
ज्योत्स्नेव चक्रवाकाणामासीद्दुःखाय दुर्हृदाम् ॥१९॥

अगस्त्यस्य अशिशुपालकत्वं नास्ति शिशुपालः शिशुपालनामा राजा यत्र तदशिशुपालकम् । अकृतसमासान्ताद्वेति ऋदादित्वात् कः तस्य भावस्तत्त्वं तत् समादधे चकार प्रथमं युधिष्ठिरकृतमाराधनमसहमानं निन्दन्तञ्च शिशुपालं कृष्णश्चक्रेण चिच्छेदेत्यर्थः ॥ १७ ॥

मखेति । मघवता इन्द्रेण समानस्तुल्यः विशां मनुष्याणां पतिर्दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च । "विट्पुमान् मनुजे वैश्ये" इति मेदिनी । मखस्याश्वमेधस्य पक्षे राजसूयस्य अवसाने अन्ते यथोचितं यथायोग्यं योजिते कृते मानश्चित्तोन्नतिश्च पूजा च ते येषां यद्वा योजिता मानाय सम्मानाय पूजा येषां तान् भूमिपतीन् राज्ञो विसृज्य स्वस्वविषयान् प्रस्थाप्य शान्तो निवृत्त उपसर्ग उपद्रवो यत्र ताम् । "उपसर्ग उपद्रवे । प्रादौ च रोगभेदे च" इति हेमचन्द्रः । अवनिं पृथिवीं शशास पालितवान् ॥ १८ ॥

तथेति । भूलोकस्य आह्लादकत्वाच्चन्द्र इव भूलोकचन्द्रस्तस्य दशरथस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य अतिवासवा वासवमिन्द्रमतिक्रान्ता इन्द्रसमृद्धेरप्यधिकेत्यर्थः तथा तादृशी समृद्धिः सम्पत्तिः चक्रवाकाणां निशाविरहिपक्षिविशेषाणां ज्योत्स्ना कौमुदीव दुर्हृदां द्विषतां दुःखाय आसीत् । "द्विषद्द्वेषणदुर्हृद" इत्यमरः । अत्र समृद्धौ ज्योत्स्नासाम्यात् यथा शीतलापि ज्योत्स्ना चक्रवाकाणां दुःखाय जायते तथा परप्रयोजनैकफलापि तस्य समृद्धिः शत्रूणां दुःखाय जातेत्यर्थः अतएव राज्ञि चन्द्रत्वारोपो युज्यते तेनात्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः ॥ १९ ॥

अतर्क्ये कृतपातस्य पयसीव पराभवे।
तद्विपक्षजनस्याभूत् हृदि चिन्तामयोज्वरः ॥२०॥
वर्त्तमानो वयस्यन्ते प्रज्ञादृगथ भूपतिः।
ज्येष्ठे निजसुते लक्ष्मीमाधातुं मतिमादधे ॥२१॥

अतर्क्ये इति। तद्विपक्षजनस्य दशरथशत्रुजनस्य हृदि चिन्तामयः कुत्र गन्तव्यं कुत्र वा स्थातव्यमित्यादिभावनारूपोज्वरः सन्तापोऽभूत् किम्भूतस्य अतर्क्ये तर्कयितुमशक्ये पयसि जल इव पराभवे धर्षणायां कृतपातस्य कृतमज्जनस्य कः पराभवोऽस्माकं विधास्यते इति अतर्कणीयं पराभवं चिन्तयमानस्येत्यर्थः यथा कुम्भिकादिभिराच्छन्नतया अतर्क्ये अपकृष्टे पयसि कृतपातस्य जनस्य ज्वरोभवति तथेत्युपमा।

पक्षे मयदानवकौशलात् अतर्क्ये पयस्त्वेन निश्चेतुमशक्ये स्थलत्वेन निश्चिते इत्यर्थः पराभवे इव भीमाद्युपहासजननात् साक्षात् मूर्त्तिमत्पराभवे पयसि मयनिर्म्मितसभाधिष्ठितस्य कस्यचित् सरसोजले कृतपातस्य पतितस्य तद्विपक्षजनस्य युधिष्ठिरशत्रुजनस्य दुर्योधनस्य हृदि कथमस्य श्रियं ग्रहीष्यामीति चिन्तामयोज्वरोऽभूत् मयदानवकौशलेन जले स्थलभ्रान्त्या पतितोदुर्योधनो भीमेनोपहसितः पराभूतश्चिन्तां प्रापेत्यर्थः। अत्र उत्प्रेक्षायामिवशब्दः उपमावाचकस्योपमानोत्तरत्ववत् तस्य उत्प्रेक्षणीयवाचकोत्तरत्वनियमाभावादुत्प्रेक्षणीयवाचकपराभवपदस्य प्राक्निवेशेऽपि न क्षतिः तेनात्र पूर्व्वार्द्धे उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २० ॥

इत्थं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतं प्रस्तौति। वर्त्तमान इति। अथानन्तरम् अन्ते चरमे वार्द्धके इत्यर्थः वयसि वर्त्तमानः प्रज्ञया बुद्ध्या पश्यतीति प्रज्ञादृक् सदसद्विवेचक इत्यर्थः भूपतिर्दशरथः ज्येष्ठे निजसुते रामे लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीम् आधातुम् अर्पयितुं रामाय राज्यं दातुमित्यर्थः मतिम् आदधे निश्चयं चकार। अस्मिन् पक्षे रामाय राज्यदाननिश्चयं प्रति अन्ते वयसि वर्त्तमानत्वस्य प्रज्ञादृक्त्वस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे अथ पराभूतस्य दुर्योधनस्यागमनानन्तरम् अन्ते वयसि वर्त्तमानः प्रज्ञा प्रज्ञैव दृक् चक्षुर्यस्य सः अन्ध इत्यर्थः भूपतिर्धृतराष्ट्रः ज्येष्ठे निजसुते दुर्योधने

अभिरामं प्रवृत्तापि कुलज्येष्ठमपोह्य तम्।
पृथुलाभरतं लक्ष्मीर्दुर्योधनमियेष सा ॥२२॥
सुधीरसौ बलोद्योगाद्राजा देवनतः श्रियम्।
धर्मपुत्रे स्थिरां व्याजैर्विना कर्त्तुं मनो दधे ॥२३॥

लक्ष्मीमाधातुं येन केनापि छलादिना युधिष्ठिरादाच्छिद्य दुर्योधनाय संपूर्ण-राज्यलक्ष्मीं दातुमित्यर्थः मतिम् आदधे निश्चिकाय इत्यर्थः ॥२१॥

अभिराममिति। अभिरामं रामं लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्तापि गन्तुकामापि रामाय दित्सितापीत्यर्थः पृथुला महती सा लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः कुलज्येष्ठं गोत्र-ज्येष्ठं तं रामम् अपोह्य परित्यज्य दुर्योधनं शत्रुभिर्दुःखेन योधनीयं भरतं भरत-नामकं दशरथपुत्रम् इयेष अभिललाष। रामं वञ्चयित्वा भरताय राज्यं देय-मिति कैकयी चिन्तयामासेत्यर्थः। अभिराममिति लक्षणेऽभिप्रतिपर्यनव इति कर्मप्रवचनीयत्वादभियोगे द्वितीया।

पक्षे प्रवृत्तापि युधिष्ठिरे वर्तमानापि सा लक्ष्मीः अभिरामं रूपगुणसामग्र्य-सम्बन्धात् मनोज्ञं कुलज्येष्ठं तं युधिष्ठिरम् अपोह्य पृथौ महति लाभे रतं स्वराज्ये सत्यपि अधिकं युधिष्ठिरराज्य लब्धुमनस्कं दुर्योधनम् इयेष कियत्-कालं दुर्योधने वर्तितुमभिललाषेत्यर्थः चपला हि लक्ष्मीर्नैकत्र चिरं तिष्ठतीति भावः ॥ २२ ॥

सु इति। सुधीः सुबुद्धिः तथा देवनतः देवेषु प्रणतः धार्मिक इत्यर्थः असौ राजा दशरथः बलानां सैन्यानाम् उद्योगात् रक्षासम्बन्धात् स्थिरां निश्चलां शत्रुभिरनतिक्रमणीयामित्यर्थः श्रियं राज्यलक्ष्मीं धर्मपुत्रे धर्मप्रधाने पुत्रे रामे व्याजैः कपटैर्विना कर्तुं निष्कपटं रामाय राज्यं दातुमित्यर्थः मनो दधे इयेष। अत्र रामाय राज्यदानं प्रति सुधीत्वस्य देवनतस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे राजा धृतराष्ट्रो दुर्योधनो वा धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे स्थिरां स्थिरतया वर्त-मानां श्रियं राज्यलक्ष्मीं सुधीरः देवनचतुरो यः सौबलः सुबलनृपतनयः शकु-निस्तस्योद्योगात् प्रयत्नात् व्याजैश्छलैर्देवनतः पाशकक्रीडनात् विनाकर्तुम्

भरतज्यायसो दीप्ता दायादजननीतया।
द्यूतकेल्या नलस्येव लक्ष्मीर्मन्थरया हृता ॥२४॥
दुःशासनावलेपेन भरतानिष्टकारिणा।
तस्य लक्ष्मीर्विपक्षेण कृष्टा कान्ता कचेष्विव ॥२५॥

अपाकर्त्तुमपहर्त्तुमित्यर्थः मनोदधे निश्चिकाय युधिष्ठिरस्य राज्यापहरणार्थं शकुनिना छलद्युतं प्रवर्तयितुं मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भरतेति। भरतस्य ज्यायान् ज्येष्ठो रामस्तस्य दीप्ता उज्ज्वला लक्ष्मीः पित्रा दास्यमाना राज्यलक्ष्मीः दायादस्य सपिण्डस्य भरतस्येत्यर्थः जननीं कैकेयीम् इतया प्राप्तया तदर्थमेव कैकेयीसमीपं गतयेत्यर्थः मन्थरया कैकेयीपरिचारिकया द्यूतकेल्या द्यूतक्रीड़या नलस्येव नैषधस्येव हृता हृत्वा भरताय दापिता यथा द्यूतकेल्या नलस्य लक्ष्मीर्हृता तथेत्यर्थः मन्थरा किल रामस्य राज्यलाभे हृष्यन्तीं कैकेयीमुपसृत्य किमिति शोचनीये सपत्नीतनयराज्यलाभे हृष्यसीत्यादिना प्रतिकूलचित्तां तां विधाय तद्द्वारा पूर्वदत्तवरद्वयदानमुद्भाव्य भरतस्य राज्यं रामस्य वनगमनञ्च राजानमङ्गीकारयन्ती रामस्य राज्यं जहारेति रामायणकथा।

पक्षे दायादजनेन ज्ञातिजनेन दुर्योधनादिना नीतया प्रापितया कारितयेत्यर्थः मन्थरया मन्थोमन्थनं विलोड़नम् उपताप इति यावत् तं राति ददातीति सा तथा तया क्लेशप्रदयेत्यर्थः यद्वा मन्थरया वक्रया सकपटयेत्यर्थः। "मन्थरः कोषफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् कुसुम्भां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी। द्यूतकेल्या शकुनिकृतया द्यूतक्रीड़या नलस्येव निषधाधिपतेरिव भरतज्यायसो भरतकुलजेष्ठस्य युधिष्ठिरस्य दीप्ता लक्ष्मीः राज्यं हृता। द्यूतकेल्येति कर्तरि तृतीया। उभयत्राप्युपमालङ्कारः ॥२४॥

दुःशासनेति। भरतानिष्टकारिणा भरतस्य स्वपुत्रस्य राज्यप्राप्तिरूपम् अनिष्टम् इष्टवद्भासमानमपि पितृमरणादिहेतुत्वात् वस्तुतोऽनिष्टं यद्वा सति ज्येष्ठे रामे ग्रहणानौचित्यात् तद्रूपम् अनीप्सितं करोतीति तेन दुःशासनावलेपेन दुःशासनो दुरपनेयो योऽवलेपः पतिप्रेमास्पदत्वगर्वस्तेन हेतुना यद्वा

नैव सभ्या न गुरवो न मित्रज्ञातिबान्धवाः।
तं निवारयितुं शेकुः क्रियमाणं महानयम् ॥२६॥
गुरुभिः कल्पितं सोऽथ वत्सरादाचतुर्दशात्।
आरण्यकव्रतं धीरः सानुजः प्रत्यपद्यत ॥२७॥

दुर्निन्दितं यच्छासनं मन्थराकृतप्रबोधनं तदवलेपेन तज्जन्यगर्वेण हेतुना विपक्षेण कैकेयीरूपेण शत्रुणा कर्त्रा तस्य रामस्य लक्ष्मीः कचेषु कान्तेव कृष्टा नीता उपमया बलादपहृतेत्यर्थः।

पक्षे भरतस्य भरतवंशस्य अनिष्टकारिणा विनाशहेतुत्वादशुभकारिणा विपक्षेण शत्रुणा दुःशासनस्य दुर्य्योधनभ्रातुरवलेपेन क्रूदभिहितभावत्वात् अवलिप्तदुःशासनेनेत्यर्थः दुर्य्योधनाद्यशेनेति शेषः तस्य युधिष्ठिरस्य लक्ष्मीः साक्षाल्लक्ष्मीरूपा कान्ता द्रौपदी कचेषु केशेषु कृष्टा केशेष्वाकृष्य सभायामानीतेत्यर्थः इवेति वाक्यपूरणे अवधारणे वा कचेष्वेवाकृष्यानीता नतु सामवादादिनेत्यर्थः। "अग्रेव चौपम्ये नियोगे वाक्यपूरणे च" इति मेदिनी ॥२५॥

नैवेति। क्रियमाणं कैकेय्या पक्षे दुर्य्योधनेन विधीयमानं तं रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य राजभ्रंशनरूपं महान्तमनयं दुर्नीतिं निवारयितुं सभ्याः सभासदो नैव शेकुः तथा गुरवो वशिष्ठादयः पक्षे द्रोणादयः न शेकुः तथा मित्राणि सुहृदः ज्ञातयः सगोत्राः बान्धवाः आत्मपितृमातृसम्बन्धत्वेन त्रिविधा तेषां द्वन्द्वः ते च न शेकुः ॥२६॥

गुरुभिरिति। धीरः सुबुद्धिः स रामः अथानन्तरं गुरुभिर्दशरथेन कैकेयीवरदानवशीकृतेनेत्यर्थः गौरवाद्बहुवचनं कल्पितं निरूपितम् आचतुर्दशात् वत्सरात् चतुर्दशसंख्यापूरकरूपवत्सरपर्य्यन्तमभिव्याप्य। अभिविधावाङ्। आरण्यकानां अरण्यवासिमुनीनां व्रतं जटावल्कलधारणादिपूर्वकवनवासलक्षणं नियमं सानुजः सलक्ष्मणः सन् प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार। अत्रारण्यकव्रतप्रतिपत्तिं प्रति गुरुकल्पितत्वस्य धीरत्वस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे धीरः स युधिष्ठिरः सानुजः भीमादिसहितः सन् गुरुभिर्भीष्मद्रोणादिभिः कल्पितम् आचतुर्दशाद्वत्सरात् अत्र मर्य्यादायामाङ् चतुर्दशवत्सरं

सराज्यमैन्द्रेण पदेन तुल्यं
गुरुप्रियार्थं तृणवद्विहाय ।
अरण्यवासाय धृतप्रतिज्ञः
प्रतस्थिवान् सावरजः सदारः ॥२८॥

अपोढरत्नाभरणं रथेन
निर्यान्तमेनं नगरान्निरीक्ष्य ।
विमोक्तुमश्रूणि चिरं जनाना-
मासीन्नपर्याप्तमिवाक्षियुग्मम् ॥२९॥

मर्यादीकृत्य द्वादशवत्सरान् यत्र कुत्रचिद्वने वासः तत एकं वत्सरम् अज्ञातवासः इति त्रयोदशवत्सरपर्य्यन्तमित्यर्थः आरण्यकव्रतं प्रत्यपद्यत ॥ २७ ॥

स इति। स रामः गुरुप्रियार्थं गुरोर्दशरथस्य यत्प्रियं सत्यवादित्वरक्षणरूपं तदर्थम् ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना पदेनाधिपत्येन स्वाराज्येनेत्यर्थः तुल्यं समानम्। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति तृतीया। राज्यं तृणवत्तृणमिव विहाय अक्लेशं परित्यज्येत्यर्थः अरण्यवासाय वनवासाय चतुर्दश वत्सरानिति शेषः धृतप्रतिज्ञः कृताङ्गीकारः सन् सावरजः अवरजेन कनिष्ठेन लक्ष्मणेन सहितः तथा सदारः सीतया सहितः सन् प्रतस्थिवान् वनमिति शेषः।

पक्षे स युधिष्ठिरः गुरोर्धृतराष्ट्रस्य प्रियार्थं सावरजः भीमादिसहितः सदारः द्रौपदीसहितः। शेषं तुल्यम् ॥ २८ ॥

अपोढेति। अपोढानि त्यक्तानि रत्नाभरणानि येन तं तथा रथेन नगरादयोध्यायाः पक्षे हस्तिनायाः निर्यान्तं निर्गच्छन्तमेनं रामं पक्षे युधिष्ठिरं निरीक्ष्य जनानां पौराणामक्षियुग्मम् नयनद्वयं चिरम् अश्रूणि विमोक्तुं पर्य्याप्तमतिसमर्थं नासीदिव चिरमश्रुत्यागसमाप्तिसमर्थं न बभूवेव तथाविधं तं दृष्ट्वा पौराश्चिरमत्यन्तं रुरुदुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

राजेन्द्रवेशापगमेऽपि नेनं
सौभाग्यलक्ष्मीः श्रथयाम्बभूव।
सुरासुरैः स्वीकृतरत्नराशि-
स्तथापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥३०॥
स्थितेऽप्युदग्रे पुरि राजवंश्ये
ज्यायांसमेनं न जहौ जनौघः।
द्वारोपकण्ठस्थितशङ्करोऽपि
वाणः किमासीद्भुवनस्य पूज्यः ॥३१॥

राजेन्द्रेति। राजेन्द्रस्य चक्रवर्त्तिनः यो वेशोमुकुटाद्यलङ्कारस्तस्य अपगमेऽपि परित्यागेऽपि सौभाग्यलक्ष्मीः स्वाभाविकसौन्दर्य्यशोभा भाविसौभाग्यव्यञ्जिका शोभा वा एनं रामं पक्षे युधिष्ठिरं न श्रथयाम्बभूव तत्याज तथाहि सिन्धुः समुद्रः सुरासुरैः सुरैरसुरैश्च। नित्यविरोधित्वाभावादेकवद्भावः। स्वीकृतो-ऽपहृतोरत्नराशिः कौस्तुभादिरत्नसमूहो यस्य स तथा तथापि रत्नाकर एव रत्नानामाकरत्वात् सरत्न एवेत्यर्थः। अत्र सौभाग्यलक्ष्मीयुक्तत्वरत्नाकरत्व-योर्बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवसानाद्दृष्टान्तालङ्कारः। "दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्व्वेषां प्रतिबिम्बनम्" इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

स्थित इति। उदग्रे उन्नते गुणवतीत्यर्थः राजवंश्ये राजतनये भरते पक्षे दुर्य्योधने पुरि अयोध्यायां पक्षे हस्तिनायां स्थितेऽपि भूपतया वर्त्तमाने सत्यपि जनौघः पौरसमूहः ज्यायांसं गुणवयसोर्ज्येष्ठम् एनं रामं पक्षे युधि-ष्ठिरं न जहौ न तत्याज कियद्दूरमेनमनुजगामेत्यर्थः न केवलमुदग्रत्वं पौरानु-रागजनकं किन्तु ज्येष्ठत्वादिना यथार्थाधिकारित्वमपीति भावः दृष्टान्तेन द्रढ़यति द्वारोपकण्ठे पुरद्वारसमीपे स्थितः शङ्करः शिवो यस्य सतथा तादृशोऽपि वाणोवाणासुरः किं भुवनस्य देवादि-जीव-वृन्दस्य पूज्यो मान्य आसीत् अपि तु नैव असुरत्वादिति भावः दृष्टान्तालङ्कारः। अत्र रामायणपक्षे तदानी-

राष्ट्रादन्तःकलहकलुषान्मथ्यमानादिवाब्धे
स्तन्वी बाला किशलयमृदुर्निर्गताप्युज्ज्वलाङ्गी ।
भर्त्तुः प्रेम्णा वनभुवमपि प्रस्थिता राजकन्या
शम्भोर्जूटं नवशशिकला संश्रयन्तीव रेजे ॥३२॥

निरस्तमुक्ताभरणापि गेहा-
द्विनिर्गता सा निजयैव भासा ।
विद्योतयामास नरेन्द्रमार्गं
तडिल्लता मेघविनिःसृतेव ॥३३॥

मयोध्यायां भरतस्यानवस्थानेऽपि स्वामित्वसम्बन्धेन सद्भावनिश्चयात् पुरिस्थिते-ऽपीति कथनं नानुपपन्नमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥

राष्ट्रादिति । मथ्यमानात् देवासुरकृतमथनेन कलुषीकृतादब्धेः क्षीरो-दादिव अन्तःकलहेन अभ्यन्तरस्थविमनायमानप्रकृतिजनितविवादेन कलुषात् अप्रसन्नात् राष्ट्रात् राज्यात् निर्गता राजकन्या सीता पक्षे द्रौपदी । निर्गता-पीत्यत्र अपिपदं तात्पर्य्यवशात् तन्वीत्यादिविशेषणचतुष्टयेऽन्वेति । तन्वी क्षीणावयवापि बाला नवयौवनापि किशलयवत् मृदुः कोमलापि उज्ज्वलमङ्गं यस्याः सापि सर्वथा अन्तःपुरवासयोग्यापीत्यर्थः भर्तुर्वनं गच्छतः स्वामिनः प्रेम्णा स्नेहेन वनभुवमपि अतिभयदामरण्यभूमिमपि प्रस्थिता सती शम्भोः शिवस्य जूटं जटाम् । 'जूटोजटायाम्' इति शब्दरत्नावली । संश्रयन्ती भजमाना नवशशिकलेव नवचन्द्रखण्डमिव रेजे शुशुभे साध्वीनां भर्त्रनुगमनस्य न्याय्यत्वादितिभावः यथा मथ्यमानादब्धेर्निर्गत्य शम्भोर्जटामाश्रयन्ती नव-शशिकला राजते तथेत्यर्थः । श्रौतीयमुपमा । मन्दाक्रान्तावृत्तमिदं 'मन्दा-क्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौनतौ ताद्गुरूचेत्' इति लक्षणात् ॥ ३२ ॥

निरस्तेति । गेहादन्तःपुराद्विनिर्गता सा सीता पक्षे द्रौपदी निरस्तानि परित्यक्तानि मुक्ताभरणानि मुक्ताप्रधानभूषणानि यया सा तथा तादृश्यपि

बाष्पाम्बुभिः क्षालितराजमार्गैः
सगद्गदं व्याहृतसाधुवादैः।
व्यलोकि सा पौरजनैरसूर्यं
पश्यापि मध्ये नगरं व्रजन्ती ॥३४॥

कृतानुयात्रान् सहमित्रबन्धुभि-
र्निवर्त्य भूयो नगराय नैगमान्।
सधर्मजन्मा निजकीर्त्तिनिर्मलां
सुरापगां प्राप सुमन्त्रसङ्गतः ॥३५॥

मेघाद्विनिःसृता तडिल्लतेव विद्युद्दामेव निजयैव स्वाभाविक्येव भासा कान्त्या नरेन्द्रमार्गं राजपथं विद्योतयामास शोभयाञ्चकार। उपमालङ्कारः ॥ ३३ ॥

बाष्पेति। बाष्पाम्बुभिरश्रुभिः करणैः क्षालितोधौतो राजमार्गोयैस्ते तथा तैः अतिरुदद्भिरित्यर्थः बाष्पाम्बुजम्बालितराजमार्गैरिति क्वचित् पाठः तत्र जम्बालितः कर्दमित इत्यर्थः तथा सगद्गदं शोकाधिक्यादस्पष्टं यथा तथा व्याहृतः कथितः साधुवादः प्रशस्यतमासि या त्वमेवं विपत्कालेऽपि पतिमनुगच्छसीत्यादिरूपः प्रशंसालापोयैस्ते तथा तैः पौरजनैः असूर्यंपश्यापि सूर्यमपि द्रष्टुंनोचितापि सदा अन्तःपुर एव गोप्यापीत्यर्थः मध्येनगरं नगरस्य मध्ये व्रजन्ती सा सीता पक्षे द्रौपदीच व्यलोकि दृष्टा। असूर्यंपश्येति उग्रासूर्ययोर्दृशइति खश् नञर्थस्य क्रियान्वयित्वेनागमकत्वेऽपि समासोवैव-क्षिकः मध्येनगरमिति पारेमध्येषष्ठ्या वेत्यव्ययीभावनिपातः। अत्रासूर्य्यं-पश्यत्वेनोपचितमन्तःपुरवासौचित्यं क्व नगरमध्यगमनञ्च क्वेति विसदृशयो-र्घटनाद्विषमालङ्कारः। 'क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषोघटनामियात्' इत्यादि-लक्षणात् ॥ ३४ ॥

कृतेति। धर्मस्य जन्म यस्मात् सः धर्म्मप्रवर्तकइत्यर्थः स रामः मित्रैः सुहृद्भिर्बन्धुभिरात्मीयैश्च सह कृता अनुयात्रा अनुगमनं यैस्ते तथा तान् नैगमान् नगरवासिनः। "नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च" इति

तां यज्ञभूमिप्रभवां पुरन्ध्री—
धुरं दधानां व्यसनाभिभूताम्।
आश्वासयन्तीव सहंसवाणी
पस्पर्श गङ्गा लहरीसमीरैः ॥३६॥

विश्वः। नगराय नगरं गन्तुम्। तुङ्गगर्भात् कर्म्मणि इति चतुर्थी। भूयः पौनःपुन्येन निवर्त्त्य अनुरुध्य। इतःपरं तथाप्यपरित्यजतस्तान् तमसातीरे कृतैकरात्रिक्षेपः प्रत्यूष एवालक्ष्यगमनेन वञ्चयित्वेति रामायणैकवाक्यत्वादव-गन्तव्यम्। सुमन्त्रेण तन्नामसारथिना सङ्गतः सुमन्त्रोपनीतरथमारूढः सन् निजकीर्त्तिनिर्म्मलां स्वकीर्त्तिवद्विशदां सुरापगां गङ्गां प्राप शृङ्गवेरपुरसन्निधाने इतिशेषः।

पक्षे स धर्मजन्मा धर्म्मतनयोयुधिष्ठिरः सुमन्त्रसङ्गतः पौरजनसहगमनं न श्रेय इति सुष्ठुमन्त्रणासहितः सन् ैगमान् भूयोनगराय निवर्त्य यूयं नगरमेव गच्छत तत्र मदात्मीयान् पालयत तेनैव मे परमा प्रीतिर्भवेदित्युक्त्वा विसर्ज्येत्यर्थः सुरापगां गङ्गां प्राप गङ्गातीरे प्रमाणाख्यवटवृक्षमूलं गत्वा तत्र तां रजनीं यापयामासेत्यर्थः। शेषं पूर्ववत्। अत्र स्वकीर्त्तिनिर्म्मलामित्यनेन प्रसिद्धोपमा-नभूतायाः सुरापगाया उपमेयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः। "प्रसिद्धस्योपमान-स्योपमेयत्वप्रकल्पनम्" इत्यादि साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदलक्षणात् ॥ ३५ ॥

तामिति। यज्ञभूमिर्यज्ञार्थं लाङ्गलकृष्टभूमिः पक्षे यज्ञकुण्डं प्रभव उत्पत्ति-स्थानं यस्याः सा तथा। तां तथा पुरन्ध्रीणां सतीनां धुरं भारं पातिव्रत्यमित्यर्थः सतीनामग्रगण्यत्वं वा। "धूः स्त्री यानमुखे भारे" इति यादवः। दधानां सतीनामग्रे कीर्त्तनीयामित्यर्थः व्यसनेन विपदा अभिभूतां व्याकुलीकृताम्। "व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः। तां सीतां पक्षे द्रौपदीञ्च आश्वासयन्तीव। ईतौ शतृप्रत्ययः। आश्वासयितुमिवेत्यर्थः सहंसवाणी हंसवाण्या सह वर्तमाना गङ्गा लहरीसमीरैस्तरङ्गवातैः पस्पर्श अन्यापि व्यस-नाभिभूतां कामपि मधुरवचनाङ्गस्पर्शनाभ्यामाश्वासयति तेनात्र गङ्गाया-साश्वासनकर्त्रीव्यवहारप्रतीतिराश्वासयन्तीवेत्युत्प्रेक्षानुप्राणिता समासोक्ति-रलङ्कारः ॥ ३६ ॥

गुहानुबन्धाद्गहनं वनं सः
प्रविश्य चीरी जटिलो जटालैः।
समेयिवान् सावरजो मुनीन्द्रैः
सतां हि सङ्गो व्यसनार्णवे नौः ॥३७

वसन् शून्य इवारण्ये नगरे तद्गुरुर्जनः।
तद्वियोगपरिक्लेशात् श्रेयोमृत्युममन्यत ॥३८॥

गुहेति। चीरी परिहितचीरवसनः सावरजः सलक्ष्मणः स रामः गुहस्य निषादाधिपस्य अनुबन्धात्। यज्गर्भत्वात्पञ्चमी। निषादाधिपसम्बन्धं प्राप्य शृङ्गवेरपुरसन्निधाने गुहेन सह एकरात्रमुषित्वेत्यर्थः जटिलः सन् गुहानीतेन न्यग्रोधक्षीरेण केशान् जटाविधायेत्यर्थः गहनं दुर्गमं वनं प्रविश्य। "गहनं विपिने दुर्गे गह्वरे कलिलेऽपि च" इति विश्वः। जटालैर्जटावद्भिर्मुनीन्द्रैः समेयिवान् सङ्गतो बभूव मुनीन्द्रैः समेत्य राज्यादिविरहदुःखं तत्याजेत्यर्थः उक्तमर्थं द्रढ़यति हि यतः सतां साधूनां सङ्गः सन्निकर्षः व्यसनं विपदेव अर्णवो- दुस्तरत्वात् समुद्रस्तत्र नौः पोतः तत्पारप्रद इत्यर्थः। "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः। अत्र समस्तवस्तुविषयसाङ्गरूपकपरिपुष्टः सामान्येन विशेषसमर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

पक्षे सावरजः भीमाद्यनुजसहितः स युधिष्ठिरः गुहानुबन्धात् गुहा देव- खातबिलम्। "देवखातबिले गुहा" इत्यमरः। तत्सम्बन्धात् गहनं दुष्प्रवेशं वनं काम्यकमरण्यं प्रविश्य मुनीन्द्रैः समेयिवान् शेषं समानम् ॥ ३७ ॥

वसन्निति। तस्य रामस्य गुरुजनो दशरथः अरण्ये इव शून्ये रामादिरहिते नगरे वसन् सन् तद्वियोगपरिक्लेशात् रामादिविरहजनितदुःखाधिक्याद्धेतोः श्रेयोमृत्युं तादृशदुःखानुभवप्रतिबन्धकत्वान्मङ्गलकरं मृत्युम् अमन्यत अनुबभूव ममारेत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे श्रेयोमृत्युमेकं पदम् अन्यथा श्रेयांसमिति स्यात्।

पक्षे तेषां गुरुर्जनः कुन्ती तद्वियोगपरिक्लेशात् युधिष्ठिरादिविरहजनित- परिक्लेशमपेक्ष्य। यज्गर्भत्वात् पञ्चमी। मृत्युं मरणं श्रेयः सुखम् अमन्यत मन्यते स्म पुत्रविरहदुःखवज्जीवनापेक्षया मम मृत्युरपि वरमिति मन्यते स्मेत्यर्थः।

तदाशुभरतेनाथ पश्चात्कृतनृपश्रिया ।
कुलज्येष्ठो वने तिष्ठन् भेजे क्षत्त्रोचितक्रमम् ॥३९॥

उद्दामधीरतरलोभरतेन भीम-
सेनेन दूरमनुयातवता वनान्तम् ।
रक्तप्रजामपि निजां नगरीमुपैतुं
स प्रार्थितोऽपि न मनः शिथिलीचकार ॥४०॥

अत्र श्रेयसोविधेयस्य नोद्देश्यलिङ्गाग्रहणं दोषायेति मन्तव्यम् । शेषं तुल्यम् ॥ ३८ ॥

तदिति । अथ रामस्य वनप्रवेशानन्तरं तदा यदा दशरथोमृतस्तस्मिन् काले भरतेन मातुलालयान्मन्त्रिभिरानीतेनेति शेषः क्षत्त्राणां क्षत्त्रियाणाम् उचितः क्रमोऽनुक्रमोयत्र तद्यथा स्यात्तथा ।. अयमेव क्षत्त्रियाणामुचितोऽनुक्रमः यत् ज्येष्ठएव राज्यं गृह्णाति अभावे कनिष्ठ इति । पश्चात्कृता तुच्छीकृता नृपश्रीराज्यलक्ष्मीर्येन स तथा तेन सता आशु शीघ्रं वने तिष्ठन् कुलज्येष्ठो-रामोभेजे प्राप्तः । कर्मणि लिट् । वनवासाद्रामं निवर्तयितुं तत्समीपं गतमित्यर्थः ।

पक्षे अथ धृतराष्ट्रभर्त्सनानन्तरं शुभरतेन पाण्डवानां मङ्गलाशंसापरेण तथा पश्चात्कृता त्यक्ता नृपस्य धृतराष्ट्रस्य श्रीर्येन. स तथा तेन क्षत्त्रा भुजिष्यातनयत्वात् क्षत्तृपदवाच्येन विदुरेण । 'क्षत्ता शूद्रो क्षत्त्रियजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसो पुमान्' इति मेदिनी । उचितः क्रमः क्रमणं गमनं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा वने काम्यके तिष्ठन् कुलज्येष्ठो युधिष्ठिरस्तदा भेजे हितं कथयन् धृतराष्ट्रनिराकृतोविदुरो युधिष्ठिरमभिजगामेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

उद्दामेति । भीमा सेना यस्य स तथा तेन सदैन्येनेत्यर्थः तथा दूरं वनान्तं वनपर्य्यन्तं चित्रकूटपर्व्वतपर्यन्तमित्यर्थः अनुयातवता अनुगतवता भरतेन रक्तप्रजामपि अनुरक्तपौरामपि निजां नगरीं अयोध्याम् उपैतुं प्रत्यावर्तितुं प्रार्थितोऽपि स रामः मनः वनवासव्यवसायप्रवणं चित्तं न शिथिलीचकार न

तं राजाज्ञां दधानोऽपि विपुलां सञ्जयस्थिरम्।
बलान्निवर्तयामास कथञ्चिद्विदुरं सुधीः ॥४१॥

अथयाञ्चकार पितरं सत्यसन्धं कर्तुं राज्यं नेयेषेत्यर्थः किम्भूतः यत उद्दामा महती धीर्बुद्धिर्यस्य सः तथा अतरलोऽचञ्चलः अत्र मनसोऽशिथिलीकरणे-उद्दामादिविशेषणद्वयस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे उद्दाम उद्रिक्तो धीरतरः स्थिरतरो यो लोभः समयमुल्लङ्घ्यापि राज्य जिघृक्षा तत्र रतेन भीमसेनेन वृकोदरेण नगरीं हस्तिनाम् उपैतुं बलेन दुर्योधनादीन् विनाश्य अधिकर्त्तुं प्रार्थितोऽपि विदुरसमीपे इति शेषः स युधिष्ठिरः मनोन शिथिलीचकार समयभङ्गजनितदुर्यशःसम्भावनया भीमाभिप्रायं न चकारेत्यर्थः। अन्यत् समानं। यद्यपि वनप्रवेशात् परं भीमस्येदृक् प्रार्थनं भारते न वर्णितं तथापि तन्नासङ्गतमिति न दूषणमावहतीति ध्येयम्। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४० ॥

तमिति। राज्ञोदशरथस्य आज्ञां चतुर्दशवत्सरान् वनमधिवसेत्यनुमतिं दधानोऽपि पालयन्नेव। अपिरेवार्थे पोषणार्थोऽयं धाञ्धातुः। सुधीः सुबुद्धिः स रामः तं भरतं कथञ्चित् कथमपि बलान्निवर्तयामास हठेन नगरीं प्रत्यावर्तयत् पित्राज्ञापालनपरतन्त्रोऽहं न राज्यं करिष्यामि त्वं मत्पादुके गृहीत्वा राज्यं कुरुष्वेत्यादिना कथमपि न्यवर्तयदित्यर्थः किम्भूतं विपुलावंसौ स्कन्धौ यस्य स तथा तं तथा जये शत्रुपराजये स्थिरं तथा विदुरं विद्वांसं विपुलांसत्वेन वीरत्वं जयस्थिरत्वेन अभीरुत्वं विदुरत्वेन नीत्यनुसारित्वञ्च भरतस्य सूचितं सर्वथा राज्यलक्षणयोग्यमित्यर्थः। विदुरमिति विदिभिदिच्छिदेरुर इति उरप्रत्ययः।

पक्षे राज्ञोधृतराष्ट्रस्य विपुलां गुर्वीम् आज्ञाम् अविलम्बितमेव विदुरमानयेति अनुमतिं दधानो धारयन् सुधीः सञ्जयः तन्नामा धृतराष्ट्रस्य दूतः। दधानोऽपीत्यत्र अपिर्भिन्नक्रमः स्थिरमित्यनेनान्वेति। स्थिरमपि युधिष्ठिरसमीप एव चिरं स्थास्यामीति स्थिरप्रतिज्ञमपि विदुरं विदुरनामकं धृतराष्ट्रस्य भ्रातरं मन्त्रिणञ्च कथञ्चिद्बलान्निवर्तयामास युधिष्ठिरसकाशात् हस्तिनापुरमानिनायेत्यर्थः। 'विदुरोनागरे धीरे कौरवाणाञ्च मन्त्रिणि' इति विश्वः।

प्रभ्रंशं कथमपि लम्भितस्य दैवात्
सा भर्तुः समुपगमं समीक्षमाणा।
दायादं तदनु तदीयमेव लक्ष्मी-
र्नाकश्रीरिव नहुषं निषेवते स्म ॥४२॥

ते चित्रकूटाचलपादभाजां
मखश्रियालङ्कृतदण्डकानाम्।
क्रमेण भेजुः क्रमनाशनानि
तपस्विनामाश्रममण्डलानि ॥४३॥

सञ्जयस्थिरमित्यत्र सञ्जयात् परस्य विसर्गस्य कादियुक्ते श्वसे लुग्वेत्यनेन लोपः ॥ ४१ ॥

प्रभ्रंशमिति। कथमपि दैवाददृष्टात् प्रभ्रंशं राज्यात् च्यवनं लम्भितस्य प्रापितस्य एकत्र कैकेयीवशंवदेन पित्रा अन्यत्र कपटद्यूतमुद्भावयता दुर्योधनेनेति शेषः भर्तुः स्वामिनो रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य समुपगमं पुनः प्रत्यागमनं समीक्षमाणा प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः तदनु वनप्रवेशात्परं तदीयमेव रामसम्बन्धिनमेव पक्षे युधिष्ठिरसम्बन्धिनमेव नत्वन्यं दायादं सपिण्डभ्रातरमित्यर्थः भरतं पक्षे दुर्योधनम्। "दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेपि च" इति मेदिनी। नाकश्रीः स्वर्गलक्ष्मीर्नहुषं नृपविशेषमिव निषेवते स्म शिश्रिये यथा ब्रह्मवध्याभयप्रच्छन्नस्येन्द्रस्यागमनं प्रतीक्षमाणा स्वर्गलक्ष्मीः कञ्चित्कालं नहुषं भेजे तथेत्यर्थः। अत्रोपमया भरते दुर्योधने वा राज्यलक्ष्मीर्नचिरं स्थास्यतीति ध्वन्यते अथच लक्ष्म्यां विषयभ्रष्टस्य पत्युरागमनं प्रतीक्षमाणायास्तत्कालमपरं पुरुषं भजन्त्यानार्य्यांव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः। प्रहर्षिणीवृत्तं यदाह भट्टकेदारः। 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति' ॥ ४२ ॥

त इति। ते रामादयः चित्रकूटाचलस्य चित्रकूटनामकपर्वतस्य पादभाजां प्रत्यन्तपर्वतवासिनाम्। "पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्यमरः। तथा मखश्रिया

अवरोपितराज्येऽपि भर्त्तर्य्येकरसा यतः ।

तेन निन्ये परां शोभां तद्वधूरनसूयया ॥४४॥

क्षणेन तेषां क्षणदाचरः क्वचि-

द्विराधतामारचयन् महायुधः ।

यज्ञसम्पदा अलङ्कृतदण्डकानां शोभितदण्डकारण्यानां तपस्विनां क्रमनाशनानि शुभङ्कराणि आश्रममण्डलानि तपोवनसमूहान् क्रमेण भेजुः प्रापुः भरद्वाजोपदेशेन चित्रकूटं गत्वा अत्रिप्रभृतिमुनीनामाश्रमान् क्रमेण जग्मुरित्यर्थः ।

पक्षे ते युधिष्ठिरादयः चित्राण्यद्भुतानि कूटानि शिखराणि येषां तादृशा ये अचलाः पर्वतास्तेषां पादभाजां प्रत्यन्तपर्वतवासिनाम् । "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । तथा मखश्रिया सततयज्ञानुष्ठानेन अलङ्कृतः शोभितः सुखेन गमित इत्यर्थः दण्डःकालो यैस्ते तथा तेषाम् । "दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । सैन्ये काले मानभेदे चण्डांशोः पारिपार्श्वके" इति मेदिनी । मखश्रियं अलम् अत्यर्थं कृताविहिता दण्डकाः काम्यकर्म्माणि यैस्तेषाम् । "दण्डकोदण्डकारण्ये काम्यकर्म्मणि च स्मृत इति शब्दार्णवः" इति केचित् । तपस्विनां क्रमनाशनानि आश्रममण्डलानि क्रमेण भेजुः ॥ ४३ ॥

अवरोपितेति । तद्वधूस्तस्य रामस्य पत्नी सीता यतोयस्मात् अवरोपितराज्येऽपि त्यक्तराज्येऽपि भर्त्तरि स्वामिनि एकरसा अविच्छिन्नानुरागा अनुपाधिकप्रणयवतीत्यर्थः तेन हेतुना सा अनसूयया अत्रिमुनिपत्न्या परां शोभां निन्ये अङ्गरागादिनात्युत्कृष्टशोभां प्रापिता ।

पक्षे तद्वधूर्द्रौपदी यतोऽवरोपितराज्येऽपि भर्त्तरि युधिष्ठिरे एकरसा अत्यनुरक्ता नतु विद्वेषिणीत्यर्थः तेन हेतुना अनसूयया द्वेषराहित्येन कर्त्रा परां शोभां निन्ये सर्व्वास्वप्यवस्थासु स्त्रीणां भर्त्तनुरक्तत्वमेव परमा शोभेति भावः । अनसूययेति क्वचिदभावार्थकेनापि नञा तत्पुरुषः अत्र वादिनामविवादइत्यादिवत् ॥ ४४ ॥

क्षणेनेति । क्वचिद्वनप्रदेशे सतां साधूनां मुनीनामित्यर्थः क्षण-

अरुन्धपन्थानमरुन्तुदः सतां
पुरा ग्रहाणामिव विन्ध्यभूधरः ॥४५॥
युद्धारब्धश्चण्डदोर्दण्डघातै-
र्भिन्दन् सन्धिं द्राग्विनिक्षिप्य भूमौ।
संरम्भोद्यत्पांशुकिर्मीरमेनं
रक्षोनाथं राक्षसारिर्ममन्थ ॥४६॥

न्तुदो मर्मव्यथको भक्षक इत्यर्थः। तुदो विधुतिलाक्षष इति खश्प्रत्ययः नान्तद्विषदरुषामन्तलुक् चेति अरुष सलोपो मागमश्च। विराधेति नाम यस्य स विराधनामा क्षणदाचरो राक्षसः क्षणेन महायुधो महासंग्रामान्। युध्यतेर्भावे क्विप्। रचयन् कुर्वन् सन् पुरा पूर्वं ग्रहाणां सूर्यादीनां विन्ध्यभूधरो विन्ध्यपर्वत इव तेषां रामादीनां पन्थानम् अरुन्ध क्रुरोध।

पक्षे महदायुधमस्त्रं यस्य स क्षणदाचरः किर्मीरनामा राक्षसः क्षणेन तेषां युधिष्ठिरादीनां विराधनां विशेषेण हिंसाम् आरचयन् सन् पन्थानम् अरुन्ध। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः। उपेन्द्रवंशावृत्तम् ॥ ४५ ॥

युद्धेति। युद्धारब्धः आरब्धयुद्धः। आहिताद्विवाग्न्यादेरिति आरब्धस्य परभावः। राक्षसानामरिः शत्रूरामः राक्षसविनाशार्थमेव कृतावतार इत्यर्थः चण्डदोर्दण्डघातैः प्रचण्डबाहुदण्डप्रहारैर्न तु बाणाद्यस्त्रैः तस्याशस्त्र-वध्यत्वादिति भावः। सन्धिं तस्य अवयवसन्धानं भिन्दन् विदारयन् सन् द्राक् झटिति भूमौ निक्षिप्य अतएव संरम्भेण भूमियुद्धाडम्बरेण उद्यद्भिरुत्तिष्ठद्भिः पांशुभिर्धूलिभिः किर्मीरं कर्वुरवर्णम् एनं रक्षोनाथं राक्षसप्रधानं विराधं ममन्थ जघान हत्वा अवटे निचिक्षेपेत्यर्थः।

पक्षे राक्षसारिर्भीमः संरम्भेण उद्यन्तः पांशवो यत्र क्रियायां तद्यथा तथा एनं रक्षोनाथं किर्मीरं वकराक्षसभ्रातरं ममन्थ। शेषं समानम्। "किर्मीरो नागरङ्गे च कर्वुरे राक्षसान्तरे" इति मेदिनी। शालिनीवृत्तं "शालिन्युक्ता मतौ तगौ गोऽब्धिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

रक्षसां भयदानेन तैरलङ्कृतदण्डकैः ।
सुतीक्ष्णशरभङ्गाढ्या सहसारण्यभूरभूत् ॥४७॥
तं प्रत्यगृह्णन्नातिथ्यैर्मुनयो मनुजेश्वरम् ।
स्वकालसम्भवैः पुष्पैः कामदेवमिवर्त्तवः ॥४८॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
तृतीयः सर्गः ।

रक्षसामिति । अलङ्कृतदण्डकैः शोभितदण्डकारण्यैस्तैरामादिभिः रक्षसां भयदानेन भयोत्पादनेन हेतुना सुतीक्ष्णशरभङ्गौ मुनिविशेषौ तदाढ्या तद्युक्ता अरण्यभूर्दण्डकारण्यभूमिः सहसा हसेन हास्येन सह वर्तमाना अभूत् सानन्दा बभूव राक्षसभयदानप्रवणान् रामादीन् दृष्ट्वा सुतीक्ष्णशरभङ्गादयो मुनयस्तुतुषुरित्यर्थः । तैरिति भयदानक्रियापेक्षया कर्त्तरि तृतीया क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न षष्ठी ।

पक्षे भयदानेन किर्मीरं विनाश्य इतरदुष्टराक्षसादीनां भयोत्पादनेन अलङ्कृतः शोभितो दण्डोदमनकर्मयैस्ते तथा तैः दुष्टं सभयप्रदानं हि राजदण्डस्यालङ्कार इति भावः । तैर्युधिष्ठिरादिभिः अरण्यभूः काम्यकवनभूमिः सहसा हठात् रक्षसां सुतीक्ष्णैः शरैर्वाणैर्यो भङ्गः पराजयस्तदाढ्याभूत् निरुपद्रवा बभूवेत्यर्थः । अत्रापि भङ्गक्रियापेक्षया तैरिति कर्तरि तृतीया ॥ ४७ ॥

तमिति । मुनयस्तद्वनस्था ऋषयस्तं मनुजेश्वरं राजानं रामं पक्षे युधिष्ठिरम् आतिथ्यैरतिथिप्रयोज्यसंत्कारैः करणैः प्रत्यगृह्णन् पूजयामासुः । अत्रोपमिनोति स्वकालसम्भवैः स्वसमयोत्पन्नैः पुष्पैः कामदेवं कन्दर्पं एतत्काव्यकारणप्रयोजकं कामदेवरूपं वा ऋतवो वसन्तादय इव ॥ ४८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्यविरचितायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथारिवर्गं नरदेवसम्भवो
निराकरिष्यन् परमास्त्रतेजसा ।
उदग्रधन्वा गुरुकार्यमुद्वहन्
वनान्तरं प्राप शिवोपलब्धये ॥१॥

वराहवाधिरोपेण तपोभिर्भावितः पुरः ।
तेनागस्तिरयन् दृष्टो वनेचरवपुः प्रभुः ॥२॥

अथेति। विराधवधानन्तरम् उदग्रं महत् धनुर्यस्य सः। धनुषः सलोपश्चेति बहुव्रीहावन् सलोपश्च। तथा गुरु महत् कार्यं राक्षसवधरूपं प्रयोजनम् उद्वहन् सम्पादयन् नरदेवसम्भवो राजतनयो रामः परमास्त्रतेजसा महास्त्रप्रभावेण अरिवर्गं खरादिरूपशत्रुसमूहं निराकरिष्यन् निराकर्तुं। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतौ शतृ। तथा शिवोपलब्धये राक्षसविनाशेन वनवासिनां मङ्गललाभाय वनान्तरम् अन्यद्वनं प्राप जगाम।

पक्षे अथ किर्मीरवधानन्तरं गुरोर्युधिष्ठिरस्य कार्यं 'शत्रुक्षयरूपम् उद्वहन् नरोनरावतारोदेवसम्भव इन्द्रपुत्रश्चेति कर्मधारयः नरदेवसम्भवोऽर्जुनः परमास्त्राणां तपःसन्तोषितशिवादिभ्यः प्राप्स्यमानपाशुपतादिदिव्यास्त्राणां तेजसा अरिवर्गं कौरवसैन्यसमूहं निराकरिष्यन् निराकर्तुं तस्यास्त्रान्तरेणासाध्यत्वादिति भावः उदग्रधन्वा गाण्डीवसहित एव शिवोपलब्धये प्रथमं महादेवस्य साक्षात्काराय वनान्तरम् इन्द्रकीलाद्रिवनमध्यं प्राप तपश्चरितुमिति शेषः। शिवं भद्रमिति शिवः शूलीति चामरः॥ १ ॥

वराहेति। वरः श्रेष्ठो य आहवो युद्धं तत्र अधिरोपोऽवष्टम्भो यस्य स तथा तेन युद्धवीरेणेत्यर्थः तेन रामेण तपोभिर्भावितस्तपोयुक्तः तथा वनेचरवपुर्वन-प्रस्थाश्रमाचारवान् प्रभुः प्रभावशाली पुरोऽग्रे अयन् गच्छन् शिष्यसुखाद्रामाया-

निबद्धतूणः कवची धनुष्मान्
महर्षिभिस्तां समितिं प्रविष्टः।
असौ मृगव्याधवपुर्धरेण
हरेण तुल्यो मुनिभिर्व्यलोकि ॥३॥

गमनं श्रुत्वा अग्निशरणादागच्छन्नित्यर्थः अगस्तिः अगस्त्योमुनिर्दृष्टः। अयन्निति ईंगताविलस्य भौवादिकस्य रूपम्। "अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्" इति मेदिनी।

पक्षे वराहं वराहरूपधारिणं दानवविशेषं बाधत इति वराहबाधौ रोपोवाणो यस्य तथा तेन। "पत्नीरोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः। तेनार्जुनेन तपोभिः स्वस्य तपस्याभिः पुरोऽग्रे भावितः प्रादुर्भावितः वनेचरः किरातस्तस्येव वपुर्यस्य सः किरातमूर्त्तिं धारयन्नित्यर्थः तथा आगोऽर्ज्जुनस्यापराधम्। गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इत्याद्युक्त-प्रकारं तिरयन् आच्छादयन् अगणयिष्यन्नित्यर्थः प्रभुरीश्वरः शिवोदृष्टः। अर्जुनजिघांसुर्वराहमूर्तिधारी कश्चिद्दानवोऽर्जुनेन किरातमूर्तिना शिवेन च युगपद्बाणेन विद्धः तदर्थञ्च विवदमानयोस्तयोर्महद्युद्धं वृत्तमिति भारती भारती ॥ २ ॥

निबद्धेति। महर्षिभिः शस्यां श्लाघ्यां समितिम् अगस्त्यस्य सभां प्रविष्टो-ऽसौ रामः मुनिभिस्तत्रत्यैर्ऋषिभिः मृगव्याधवपुर्धरेण दक्षयज्ञभङ्गकाले मृग-रूपधारिणोब्रह्मणस्तद्रूपस्वकन्यागमननिवारणकाले वा मृगव्याधशरीर-धारिणा हरेण शिवेन तुल्योव्यलोकि दृष्टः किम्भूतः यतोनिबद्धतूणः गृहीत-शरधिः तथा कवची आमुक्तवर्मा तथा धनुष्मान् गृहीतचापः सबाणश्चेत्यपि बोध्यं मृगव्याधवपुर्धारी हरोऽपि तदानीं तूणादिकं गृहीतवान्।

पक्षे महर्षिभिस्तद्दर्शनार्थमागतैः शस्यां प्रशंसनीयां समितिं युद्धं प्रविष्टोऽसौ अर्जुनः। "समितिः सम्पराये स्यात् सभायां सङ्गमेऽपि च" इति मेदिनी। मुनिभिः मृगव्याधवपुर्धरेण किरातमूर्तिना हरेण तुल्यो नतु न्यूनोव्यलोकि शिवोऽर्जुनश्च समं युध्यन् दृष्ट इत्यर्थः अन्यत्समानम् ॥ ३ ॥

तमग्रतोदर्शितविग्रहं प्रभुं
कृतप्रसादं प्रणिपत्य मौलिना।
स कुम्भजन्मानमवाप्य शङ्करा-
त्ततोधनुर्वेदमयं समाददे ॥४॥

इति सविबुधविद्विड्घस्मराद्ब्रह्मयोने-
रधिगतपरमास्त्रोद्भासितूणीकृपाणः।

तमिति। स रामः अग्रतोदर्शितोविग्रहः शरीरं येन स तथा तं तथा प्रभुं निग्रहानुग्रहसमर्थं तथा कृतप्रसादं प्रसन्नं तं कुम्भजन्मानम् अगस्त्यम् अवाप्य। 'अगस्त्यः कुम्भसम्भवः' इत्यमरः। मौलिना शिरसा प्रणिपत्य प्रणम्य शङ्करात् कल्याणकरात् प्रसन्नादित्यर्थः ततोऽगस्त्यात् वेदमयं वेदोक्तरहस्यसहितं धनुः समाददे जग्राह अगस्त्यः प्रसन्नः सन् पूर्वमिन्द्रेण स्थापितं वैष्णवं धनुरादिकं रामाय ददावित्यर्थः। धनुरिति बाणखड्गाक्षयतूणवस्त्रकुण्डलानामुपलक्षणम्। "दत्त्वा धनुश्चैव शरांश्च विप्रः खड्गञ्च तूणौ च पृषत्कपूर्णौ। वस्त्रोत्तमञ्चैव ददौ महात्मा शक्रेण दत्तेऽपि च कुण्डले स" इत्यारण्यकाण्डं।

पक्षे सोऽयमर्जुनः अग्रतः प्रथमं दर्शितोविग्रहोयुद्धं येन स तथा तं ततः कृतप्रसादं प्रसन्नोऽस्मि ते तपसा वीरत्वेन च वरं वृणीष्वेति ब्रुवन्तमित्यर्थः तं प्रभुमीश्वरम् अवाप्य ईश्वरोऽयं न किराताधिपतिरिति मत्वेत्यर्थः मौलिना कुं पृथ्वीं भजन् सन् प्रणिपत्य। "गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी" इत्यमरः। ततः शङ्करात्मानं साधुधन्योऽसि वत्सेत्यादिरूपं सम्मानम् अवाप्य धनुर्वेदं धनुर्वेदोक्त-पाशुपतास्त्रीयरहस्यं समाददे प्राप ॥ ४ ॥

इतीति। इत्येवं विबुधानां देवानां विद्विट् शत्रुर्वातापिराक्षसस्तस्य घस्मरात् भक्षकात् ब्रह्मयोनेर्ब्राह्मणादगस्त्यात् अधिगतौ प्राप्तौ परमास्त्रै-रुद्भासिनौ तूणी शरधिश्च कृपाणः खड्गश्च तौ येन सः तथा नाकधाम्नां देवानां निकायैः सङ्घैरभिलषिता जयश्रीर्यस्य तादृशः स रामः वनभुवि वनभूम्यां पञ्च-वट्यामित्यर्थः कृतवासः सन् स्वस्थतां स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः। स्थोऽपि

अभिलषितजयश्रीर्नाकधाम्नां निकायै-
र्वनभुवि कृतवासः स्वस्थतां संप्रपेदे ॥५॥

अर्जुनेन यशसानुलिम्पता
तच्चरित्रजनितेन दिक्तटीः ।
अध्यरोहि बलविद्विषः सभा
विह्वलीकृतसुरारियोषिता ॥६॥

करणाव्ययाभ्यामित्यादिना कर्तर्यङ् तस्य भावः स्वस्थता तां सुखित्वमित्यर्थः संप्रपेदे प्राप अगस्त्यवचनात् पञ्चवटीं गत्वा तत्र कृतवसतिः सन् सुखी बभूवेत्यर्थः ।

पक्षे वनभुवि इन्द्रकीलवनभूम्यां तपस्यार्थं कृतवासः सोऽर्जुनः इत्येवं विबुधविद्विषोऽन्धकादयस्तेषां चक्रमराचक्रमं शक्रात् ब्रह्मयोनेः शिवात् अधिगतेन परमास्त्रेण पाशुपतादिना उद्गामिनी या तूणी तद्युक्तः कृपाणोयस्य सः तथा नाकधाम्नामिन्द्रादीनां निकायैरभिलषिता जयश्रीः निवातकवचकालकेयपराजयलक्ष्मीर्यस्य तादृशश्च सन् स्वस्थतां संप्रपेदे देवानामजेयस्य निवातकवचस्य नाशनाय इन्द्रायभ्यर्थितः स्वर्गं गत्वा तत्र कियन्तं कालमुवासेत्यर्थः । ब्रह्मयोनेरिति ब्रह्मणोवेदस्य प्रजापतेर्वा योनिः कारणात् कल्पभेदे ब्रह्मा शिवाज्जात इति पौराणिकी कथा यद्वा ब्रह्म परमात्मतत्त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य तस्मात् मतु प्राकृतिकादित्यर्थः । "वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" इत्यमरः । ब्रह्मयोनेरित्युपलक्षणम् इन्द्रादयोऽप्यागत्य स्वानि स्वान्यस्त्राणि ददुरिति भारतस्वरसात्तेभ्योऽप्यस्त्राण्यधिगतानीति ध्येयम् । अस्मिन् पक्षे स्वस्थतामित्यत्र कादियुक्ते शषसे लुग्वेत्यनेन स्वःशब्दोत्तरस्य विसर्गस्य लोपः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अर्जुनेनेति । तस्य रामस्य यच्चरितं राक्षसवधमुनिगणरक्षणादिरूपं तेन जनितेन सम्पादितेन तथा अर्जुनेन धवलेन निर्मलेनेत्यर्थः । "धवलोऽर्जुन" इत्यमरः । तथा दिक्तटीः दिगवकाशान् अनुलिम्पता अनुलिप्ता धवलाः कुर्वता तथा विह्वलीकृता काममुग्धीकृता सुरारियोषित् सुन्दासुरपत्नी

तस्मिन् दुरापे वसतः प्रदेशे
लब्धास्त्रजातस्य मनोभवान्धा ।
तस्योर्वशीतुल्यविलासवेशा
क्षपाचरी सन्निधिमाजगाम ॥ ७॥

सूर्पणखा राक्षसी येन तत्तथा तेन यशसा रामस्य कीर्त्या बलविद्विषो बला-
रातेरिन्द्रस्य सभा अध्यरोहि आरूढा रामस्य यशो दिगन्तानभिव्याप्य क्रमेण
इन्द्रलोकपर्यन्तं जगाम यच्छ्रुत्वा सूर्पणखापि रामे सकामा जातेत्यर्थः ।

पक्षे तत्तादृशं शिवसहितयुद्धादिरूपं यच्चरितं तेन जनितेन यशसा
कारणभूतेन दिक्तटीरनुलिम्पता अर्जुनेन पार्थेन बलविद्विषः इन्द्रस्य सभा
सभास्थमिन्द्रस्यासनमित्यर्थः अध्यरोहि इन्द्रोऽर्जुनमागतं दृष्ट्वा हर्षेण निजासने
निवेशयामासेत्यर्थः किम्भूतेनार्जुनेन विह्वलीकृता भयव्याकुलीकृताः सुरारि-
योषितः असुरपत्न्यो येन सः तथा तेन अर्जुनमागतं श्रुत्वा अवश्यम्भावि-
पतिमरणं सम्भाव्य निवातकवचयोषितो भयव्याकुला बभूवुरित्यर्थः । रथो-
द्धतावृत्तं "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति । दुरापे दुर्गम्ये तस्मिन् प्रदेशे पञ्चवट्यां वसतः कृताश्रमस्य
तथा लब्धम् अगस्त्यात् प्राप्तम् अस्त्रजातम् अस्त्रसमूहो येन स तथा तादृशस्य
तस्य रामस्य सन्निधिं समीपं मनोभवान्धा कामलुब्धा क्षपाचरी सूर्पणखा
राक्षसी आजगाम किम्भूता उर्वशी स्वर्वेश्यातिशेषस्तया तुल्यौ विलासः
कामिजनदर्शनजनितयानस्थानादिवैलक्षण्यं स च वेशश्च तौ यस्याः सा ।
"यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्ट-
सन्दर्शनादिना" इति साहित्यदर्पणः ।

पक्षे दुरापे अन्यैर्दुष्प्राप्ये तस्मिन् प्रदेशे इन्द्रलोके वसतः तथा लब्धं शिवा-
दिभ्यः प्राप्तम् अस्त्रजातं येन तादृशस्य तस्यार्जुनस्य सन्निधिम् उर्वशी तन्नाम्नी
स्वर्वेश्या आजगाम किम्भूता मनोभवान्धा इन्द्रप्रेरितचित्रसेनवचनेन काम-
व्याकुला तथा तुल्यौ परस्परं सदृशौ विलासवेशौ यस्याः सा तथा क्षपाचरी
रात्रिसञ्चारिणी रात्रौ कृताभिसारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकामं चकमे सा तं तरुणं ज्यायसी सती।
वैषम्येण हि पुंनार्य्योर्घटना मृतजीविका ॥८॥
चुकोप सा भृशं तस्मै प्रातिकूल्यान्निराकृता।
कर्णनासापनोदोऽयं स्त्रीणां यदवमानना ॥९॥

अकाममिति। सा सूर्पणखा ज्यायसी वृद्धापि सती भवन्ती अकामं जितेन्द्रियत्वात् स्वविषयकाभिलाषशून्यमपि तरुणं युवानं तं रामं चकमे सम्भोगायाचकाङ्क्ष एतदनुचितमेवेत्यर्थान्तरन्यासेन द्रढ़यति वैषम्येणेति हि यतः पुंनार्य्योः पुरुषकामिन्योर्वैषम्येण घटना वयःकृतेन कामाकामकृतेन च वैपरीत्येन संयोगः मृतजीविका मृतं मरणमेव जीवोजीवनं यत्र सा तथाविधयोर्जीवनं मरणमेव नतु सुखदमित्यर्थः यद्वा मृतस्य मरणस्य जीविका उपायः "प्राणहानिकरी वृद्धा" इति कामशास्त्रात्।

पक्षे ज्यायसी वयोऽधिका स्ववंशवीजस्य पुरूरवसः परिग्रहत्वान्मातृवन्मान्या च सती सा उर्वशी शेषं समानम् ॥ ८ ॥

चुकोपेति। सा सूर्पणखा प्रातिकूल्यात् प्रतिकूलाचरणान्निराकृता निरस्ता सती तस्मै रामाय भृशं चुकोप चुक्रोध। तस्मै इति क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। प्रातिकूल्यञ्च कृतदारोऽस्मि भवति भार्य्येयं दयिता ममेत्यादिना सा रामेण लक्ष्मणसमीपं प्रेषिता तेनापि प्रत्युक्ता पुनश्च रामसमीपमागत्य सीतां भक्षयितुमुद्यता ततश्च लक्ष्मणमाकार्य्य तद्द्वारा तस्याः कर्णनासापनोदनं कृतमिति। ननु वधार्हायास्तस्याः कथं वधो न कृतस्तत्राह यद्यस्मात् अयं कर्णनासापनोदः कर्णनासाच्छेदनमेव स्त्रीणाम् अवमानना वधः नतु प्राणवियोगफलकव्यापारः "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" इति स्मृतेस्तस्य निषिद्धत्वात् ताड़कावधस्तु गुरुवचसा कृतत्वान्न दूषणमावहतीति ध्येयम्।

पक्षे सा उर्वशी प्रातिकूल्यात् स्वानङ्गीकाररूपाप्रियाचरणान्निराकृता सती तस्मै अर्जुनाय भृशमत्यन्तं चुकोप नन्वनङ्गीकारः कथमत्यन्तकोपे कारणमित्यत्राह स्त्रीणां यदवमानना अनङ्गीकारेणावमाननाकरणम् अयं कर्णनासापनोदः

सा सर्वलोकैरपि दुष्प्रधर्षा
विलक्षतां प्राप्य तदातदर्हा।
तत्पौरुषस्य प्रतिरोधकानि
व्याहृत्य वाक्यानि विनिर्जगाम ॥१०॥

कृतवैरास्ततस्तेन खरदूषणसङ्गताः।
निवातकवचास्तूर्णं प्रययुः शक्रविद्विषः ॥११॥

कर्णनासाच्छेदवत्यपमानजनिकेत्यर्थः न कामपि परिहरेदिति श्रुतेः सकामानस्त्रीकारस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

सेति। सर्वलोकैरपि दुष्प्रधर्षा खरादिभगिनीत्वात् प्रधर्षयितुमशक्या तथा अतदर्हा तथाविधकर्णनासापनोदरूपावमाननानर्हा सा सूर्पणखा तदा तस्मिन् समये विलक्षतां कर्णनासापनोदनेन लज्जां प्राप्य तस्य रामस्य यत्पौरुषं वीर्यं तस्य प्रतिरोधकानि प्रतिकूलानि तिष्ठ मद्भ्रातरस्ते पौरुषं शमयिष्यन्तीत्यादिरूपाणि वाक्यानि व्याहृत्य विनिर्जगाम तत्प्रदेशान्निःसृत्य खरादिसमीपं ययौ।

पक्षे सर्वलोकैरपि दुष्प्रधर्षा नाभिभवनीया अतदर्हा तथाविधोपेक्षानर्हा सा उर्वशी तदा विलक्षतां अर्जुनस्योपेक्षया सलज्जतां प्राप्य तस्यार्जुनस्य यत् पौरुषं पुंस्त्वं तस्य प्रतिरोधकानि प्रतिबन्धकानि। यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम्। तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः। अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसीति शापरूपाणि वाक्यानि व्याहृत्य विनिर्जगाम ॥१०॥

कृतेति। ततः सूर्पणखाकर्णनासापनोदाद्धेतोस्तेन रामेण कृतं वैरं विरोधो येषां ते तथा खरदूषणौ नाम सूर्पणखाभ्रातरौ राक्षससेनान्यौ ताभ्यां सङ्गता अधिष्ठिताः तथा निवाता दृढपिनद्धाः कवचाः सन्नाहा येषां ते। "निवातो दृढसन्नाहे वातशून्येऽपि चाश्रये" इति विश्वः। तादृशाः शक्रविद्विषो राक्षसास्तूर्णं प्रययुः युद्धार्थं राम-समीपमाजग्मुः।

जनस्थानं विसृज्याथ ते चास्थाने कृतोद्यमाः ।
रणस्थानं समाजग्मुर्यमस्थानोपकण्ठगाः ॥१२॥

सान्द्रस्यन्दनवंशसिन्धुरघटागन्धर्ववृन्दोज्ज्वले
खड्गव्यग्रकराग्रपत्तिपृतनासम्पत्तिविस्तारिणि ।
तं वीरं प्रतियाति वैरिनिकरे कल्पान्तकादम्बिनी
गम्भीरैरुदजृम्भि भीरुभयदैः संग्रामभेरीरवैः ॥१३॥

पक्षे ततोऽस्त्राभ्यासानन्तरं खरमुत्कटं यद्दूषणं लोकापकारादि तत्सहिताः शक्रस्येन्द्रस्य विद्विषः शत्रवः अतएव तेनेन्द्रपुत्रेणार्जुनेन कृतवैराः निवातकवचाः तन्नामकसमुद्रतीरवासिनो दैत्यास्तूर्णं प्रययुः मातलिरथारूढमर्जुनमागतं श्रुत्वा। युद्धार्थं स्वपुरान्निर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमेव प्रकारान्तरेणाह। जनस्थानमिति। अथानन्तरम् अस्थाने अनुचितकालादपदे कृतोद्यमाः कृतयत्नाः अतएव यमस्थानस्य यमालयस्य उपकण्ठगाः समीपं गन्तारः आसन्नमरणा इत्यर्थः ते च खरदूषणादयः जनस्थानं स्वनिवासभूतं दण्डकारण्यप्रदेशं विसृज्य त्यक्त्वा रणस्थानं युद्धभूमिं समाजग्मुः।

पक्षे ते च निवातकवचाः अथ मातलिरथघोषश्रवणानन्तरं जनस्थानं बहुजनावासं नगरमित्यर्थः विसृज्य रणस्थानं समाजग्मुः। शेषं तुल्यम् ॥१२॥

इतःपरं विंशतिश्लोकै राक्षसदैत्यानां सपरिकरं युद्धं वर्णयति। सान्द्रेति। वैरिनिकरे शत्रुसमूहे राक्षसबले पक्षे दैत्यबले चेत्यर्थः तं वीरं रामं पक्षे अर्जुनं प्रतियति अभिगच्छति सति संग्रामभेरीरवैः समरदुन्दुभिध्वानैरुदजृम्भि उत्थितमित्यन्वयः। भावे लुङ्। किम्भूते वैरिनिकरे सान्द्राणामविरलानां स्यन्दनानां रथानां वंशाः केतवः सिन्धुराणां हस्तिनां घटा समूहः गन्धर्वाणाम् अश्वानां वृन्दं ते च सा च तच्चेति द्वन्द्वः तैरुज्ज्वले शोभमाने। "हस्ती मतङ्गजः पीलुः सिन्धुरो दीर्घमारुत" इति त्रिकाण्डशेषः। "वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय" इत्यमरः। तथा खड्गव्यग्राणि खड्गव्यापृतानि कराग्राणि यासां तथाविधाः पत्तयः पदातयो यासु तादृश्यो याः पृतनाः सेनास्तासां सम्पत्तिभिः समृद्धिभिर्विस्तारिणि विस्तृते। खड्गेति बाणाद्युपलक्षणं विशेषण-

समन्तात्कृण्वन्त्यः समरपटहध्वानमचिरा-
दथासन्नाः कल्पद्रुमविरचनाविभ्रमभृतः ।
नभोगर्भे चेरुर्मृधनिहतयोधग्रहपराः
कपोलोद्यत्स्वेदप्रसरकणिका दिव्यगणिकाः ॥१४॥

जवनपवनपातैर्दिक्षु विस्तारितायां
बहलसमरधूलीवागुरायां निमग्नः ।

इयेन चतुरङ्गसेनासद्भावः सूचितः तथा चामरः "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इति । किम्भूतैर्भैरवैः कल्पान्ते प्रलयप्रारम्भे या कादम्बिनी मेघमाला तद्गर्जिते लक्षणा तद्वद्गम्भीरैर्मन्द्रैः तथा भीरूणां भयदैः । वृत्त्यनुप्रासालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

समन्तादिति । अथानन्तरं दिव्यगणिकाः स्वर्वेश्या अप्सरसः मृधे युद्धे निहतानां सम्मुखयुद्धविनाशितानां योधानां ग्रहपराः ग्रहणतत्पराः सत्यः पतित्वेन तान् ग्रहीतुमित्यर्थः नभोगर्भे आकाशमध्ये चेरुर्भ्रमन्तिस्म किम्भूताः समन्तात् सर्वतः समरपटहानां ध्वानं शृण्वन्त्यः अतएव अचिरात् तत्क्षणमेव आसन्नाः युद्धसमीपमागत्य स्थिताः तथा कल्पद्रुमैः कल्पवृक्षजातपुष्पादिभिर्या विरचना वेशस्तया विभ्रमं विलासं बिभ्रतीति तादृश्यः तथा सत्त्वोदयात् कपोलयोर्गण्डयोरुद्यन्त्यो विलसन्त्यः स्वेदप्रसरस्य निःसृतस्वेदजलस्य कणिका यासां ताः । रथामन्नाकल्पद्रुतविरचनेति पाठस्तु न मनोरमः । अपराङ्मुखतया धर्मयुद्धेन युध्यन्तोहताः स्वर्गं गच्छन्ति तएव स्वर्वेश्यादिभिः क्रीडन्तीत्येतन्मूलमेव दिव्यगणिकानां युद्धसमीपागमनवर्णनमिति तेनात्रासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारश्छेकानुप्रासश्चेति सङ्करः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

जवनेति । जवनो वेगवान् यः पवनो वायुस्तस्य पातैर्गमनैर्दिक्षु विस्तारितायां प्रसारितायां बहुला याः समरधूल्यः युद्धस्थानोत्थितरजांसि ता एव वागुरा मृगबन्धनी-जालविशेष इत्यर्थः तस्यां निमग्नः प्रच्छन्नमण्डलः अथच पतितः अतएव परिमलिनितम् अतिम्लानतां प्राप्तं वक्त्रं मुखं सांमुख्यमित्यर्थः

परिमलिनितवक्त्रः शोचनीयामवस्था-

मभजत परितूर्णं बद्धपादः पतङ्गः ॥१५॥

अथोच्चलत्कलकलघोषभीषणं

तदागतं बलमवलोक्य विद्विषाम्।

उपाददे नरपतिनन्दनो धनु-

र्घनाघनः कुलिशवरायुधं यथा ॥१६॥

अथच वदनं यस्य सः तथा बद्धाः रुद्धाः पादारश्मयः अथच चरणा यस्य सः पतङ्गः सूर्यः अथच शलभः पक्षी वा शोचनीयां शोकार्हामवस्थां दशां परितूर्णम् अतिशीघ्रम् अभजत प्राप। “पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः” इत्यमरः “पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः” इति मेदिनी। अन्योऽपि पतङ्गः पक्षी वागुरानिपतितो रुद्धचरणो मलिनमुखः सन् शोच्यां दशां प्राप्नोति। नेयं समासोक्तिर्विशेष्यपदस्यापि पतङ्गस्य श्लिष्टत्वात्, नापि श्लेषः द्वितीयार्थस्याप्रस्तुतत्वात् तत्र समकक्षतयार्थद्वयस्फुरणस्यौचित्यात्, तस्मादभिधया प्रकरणेन सूर्येऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनया द्वितीयार्थस्तद्घटितोपमा वा व्यज्यते इति शब्दशक्त्युत्थो ध्वनिः। तेन च युद्धस्यौत्कट्यं व्यज्यत इति ध्येयम्। मालिनीवृत्तम् ॥ १५ ॥

अथोच्चलदिति। अथानन्तरं नरपतिनन्दनो रामः पक्षेऽर्जुनश्च उच्चलता उत्तिष्ठता कलकलघोषेण कोलाहलरूपवीररथगजतुरग-तूर्यशब्देन भीषणं भयदम् आगतम् उपस्थितम् विद्विषां खरादीनां पक्षे निवातकवचानां तद्बलं सैन्यम् अवलोक्य धनुरुपाददे जग्राह युद्धाय सज्जो बभूवेत्यर्थः उपमयास्य शत्रुहन्तृत्वं ख्यापयति घनाघन इन्द्रः कुलिशवरायुधं यथा कुलिशं वज्रं तद्रूपं वरं श्रेष्ठम् आयुधं शस्त्रमिव। “घनाघनो निरन्तरे। वासवे घातुके मत्तगजे वर्षुकवारिदे” इति हेमचन्द्रः। कुलिशधरायुधमिति पाठे घनाघनो-वर्षुकाब्दः कुलिशधरस्य इन्द्रस्य आयुधं धनुरिवेत्यर्थः। उपमेयं श्लोके रुचिरावृत्तम्। “चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा” इति लक्षणात्। इदञ्च वृत्तं रौद्रवीररसयोरत्यनुकूलमित्यमुनैव प्रायेण कवयो युद्धं वर्णयन्ति ॥ १६ ॥

विसारिणीमपि जगतीन्द्रनन्दनो-
महारथाक्रमणसमग्रविक्रमः ।
रुरोध तां विबुधविरोधिवाहिनीं
महोदधेर्मलय इवोर्मिसन्ततिम् ॥१७॥

तरस्विनां द्विरदरथाश्वचारिणां
सिसृक्षतां प्रहरणपङ्क्तिमुज्ज्वलाम् ।
विरोधिनामधिरणमेकलक्षतां
चिरं दधौ नृपसुत एक एव सः ॥१८॥

विसारिणीमिति। महारथानाम्। "रथेनैकेन शत्रून् यः साहङ्कारो प्रजत्यलम्। महारथः स विज्ञेयो युद्धशास्त्रविशारदः" इत्युक्त-लक्षणानां वीराणाम् आक्रमणे समग्रं पर्याप्तो विक्रमः पराक्रमो यस्य सः जगतीन्द्रस्य राज्ञो दशरथस्य नन्दनो रामः विसारिणीमपि आक्रमणाय समन्ततः प्रसृतामपि तां विबुधविरोधिनां देवविद्वेषिणां राक्षसानां वाहिनीं सेनां मलयो मलयनामा पर्वतः महोदधेः समुद्रस्य ऊर्मिसन्ततिं कल्लोलपरम्परामिव रुरोध आवृणोत्। उपमालङ्कारः।

पक्षे इन्द्रनन्दनोऽर्जुनः जगति पृथिव्यां विसारिणीमपि विबुधविरोधिनाम् असुराणां वाहिनीं रुरोध। शेषं तुल्यम् ॥ १७ ॥

तरस्विनामिति। एक एव स नृपसुतो रामः पक्षेऽर्जुनः अधिरणं रणे। सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः। तरस्विनां बलवतां तथा द्विरदैर्हस्तिभिः रथैः अश्वैश्च चरन्तीति ते तथा तेषां द्विरदरथाश्वचारिणां तथा उज्ज्वलाम् उद्दीप्तां प्रहरण-पङ्क्तिम् अस्त्रसमूहं सिसृक्षतां त्यक्तुमिच्छतां विरोधिनां शत्रूणां खरादीनां पक्षे निवातकवचानां एकलक्षताम् अद्वितीयवेध्यताम् अथच एकः सन्नपि लक्षसंख्यकत्वं चिरं दधौ स्वीचकार एकः सन्नपि बहुभिः सार्धं योद्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः। एतेनास्य महावीरत्वं ध्वनितम् ॥ १८ ॥

नियन्तृभिर्युधि पुरतः प्रधाविता
रथाः पुरःपवनपराङ्मुखीकृतैः ।
व्यदर्शयन् दिशमिव केतनांशुकैः
पराजये झटिति पलायनोचिताम् ॥१९॥

अथापतन्नृपतनयस्य दूतिकाः
पतिष्यतः शरनिकरस्य सर्वतः ।
अनादरादरिपृतनासु दृष्टयः
सरोजिनीष्विव रजनीपतेस्त्विषः ॥२०॥

नियन्तृभिरिति। युधि युद्धे नियन्तृभिः सारथिभिः पुरतः अग्रतः जेतव्याभिमुख्येनेत्यर्थः प्रधाविताः प्रचालिता रिपूणां रथाः पुरःपवनेन सम्मुखागतवायुना प्रतिकूलपवनेनेत्यर्थः पराङ्मुखीकृतैः पश्चात्कृतैः केतनांशुकैर्ध्वजपटैः करणैः पराजये अवश्यम्भाविनि भङ्गे झटिति पलायनोचितां पलायनयोग्यां दिशमिव व्यदर्शयन् विशेषेण दर्शितवन्तः प्रतिकूलपवनेन रथानां केतनांशुकानि पराङ्मुखतया न केवलं कम्पन्तेस्म किन्तु पराजयस्यावश्यम्भावितया पलायनयोग्यां दिशमिव दर्शयन्तिस्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

अथेति। अथानन्तरं सर्वतः समन्तात् पतिष्यतः शरनिकरस्य रिपूणां बाणसमूहस्य अनादरात् अवज्ञानात् तदर्थमित्यर्थः नृपतनयस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य दृष्टयो दूतिका दूत्य इव अरिपृतनासु शत्रुसेनासु रजनीपतेश्चन्द्रस्य त्विषः कान्तयः सरोजिनीष्विव अपतन् नृपतनयः सावज्ञमरिपृतनाः ददर्शेत्यर्थः यथा चन्द्रकिरणपतनेन पद्मिन्यः सङ्कोचं प्राप्नुवन्ति तथा तद्दृष्टिपातेन अरिसेनाः सङ्कोचं प्राप्ता इत्युपमया ध्वन्यते दृष्टिषु दूतीत्वारोपेण च अरिपृतनासु वशीभविष्यन्नायिकात्वारोपो व्यज्यते॰ तेनात्र एकदेशविवर्ति रूपकं अन्योऽपि वश्यत्वाय नायिकासु दूतीं प्रेरयति तेनात्र एकदेशविवर्तिरूपकोपमयोर्निरपेक्षतयावस्थानात् संसृष्टिः। केचित्तु पतिष्यतः शरनिकरस्य नृप-

उदञ्चयन् ध्वजमिव विक्रमश्रियो
विजृम्भयन् फणमिव रोषभोगिनः ।
प्ररोहयन् विजयतरोरिवाङ्कुरं
व्यभाव्यत भ्रुकुटिमता मुखेन सः ॥२१॥

भुजेन तद्भुजगनिभेन भूभृत-
स्तरस्विना विहितविधूननं धनुः ।
अबूबुधच्छरधिगुहान्तशायिनः
स्वनिस्वनैरिव समराय सायकान् ॥२२॥

तनयप्रमोच्यमाणस्य बाणसमूहस्य दूतिका दूत्य इव नृपतनयस्य दृष्टयः अरिपृतनास्वपतन्नित्यन्वयं कुर्वन्ति ॥ २० ॥

उदञ्चयन्निति। स रामः पक्षेऽर्जुनः भ्रुवोः कुटिः सङ्कोचो भ्रुकुटिः। भ्रूकुंशादीनां ह्रस्वाताविति भ्रुवो ह्रस्वः। तद्वता भ्रुकुटियुक्तेन मुखेन कर्त्रा विक्रमश्रियो विक्रमलक्ष्म्या ध्वजमिव केतुमिव उदञ्चयन् उत्तोलयन् व्यभाव्यत प्रकाशितः तथा रोषभोगिनः क्रोधरूपसर्पस्य फणमिव विजृम्भयन् व्यभाव्यत तथा विजयतरोर्विजयरूपवृक्षस्य अङ्कुरमिव प्ररोहयन् प्रादुर्भावयन् व्यभाव्यत तस्य भ्रुकुटिमन्मुखं विक्रमातिरेकं रोषातिशयं विजयावश्यम्भावञ्च सूचयामासेत्यर्थः रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षासंसृष्टिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

भुजेनेति। भूभृतो राज्ञो रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य अथ च पर्वतस्य भुजगनिभेन दीर्घत्वादजगरसदृशेन तरस्विना बलवता भुजेन विहितं कृतं विधूननं कम्पनं यस्य तादृशं धनुश्चापः अथच पियालवृक्षः। "धनुः पियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने" इति मेदिनी। स्वस्य निस्वनैः शब्दैः शरधिस्तूणो गुहा दरीव शरधिगुहा तस्या अन्ते एकदेशे शेरत इति शरधिगुहान्तशायिनः तान् सायकान् बाणान् अथच स्यन्ति नाशयन्तीति सायकाः सिंहास्तान् समराय युद्धं कर्तुम्। तुंगर्भाश्चतुर्थी। अबूबुधदिव अजागरयदिव। अन्यस्यापि भूभृतो भुजगेन कम्पितः पियालवृक्षः स्वशब्देन गुहान्तशायिनः सिंहान्

विधीयतां किमधिमृधं विरोधिनां
परासुता किमु परिभाव एव वा ।
इतीव तं विभुमनुयोक्तुमुद्यता
शरावलिः श्रवणसमीपमाश्रयत् ॥२३॥
अथ स्फुरद्गुरुगुणनादमेदुरा-
च्छरासनादुपहितमण्डलाकृतेः ।
विनिर्ययुर्निशितमुखाः शिलीमुखाः
क्षयार्णवादिव वडवाग्निहेतयः ॥२४॥

आगरयति । स धनुः सज्यं कृत्वा युद्धार्थं तूणाच्छरान् ग्रहीतुमुपचक्रमे इति भावः । अत्र श्लेषानुप्राणितोपमासङ्कीर्णोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २२ ॥

विधीयतामिति । अधिमृधम् अधियुद्धम् । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । विरोधिनां शत्रूणां परासुता प्राणशून्यता किं विधीयतां मयेति शेषः । किमु वा परिभाव एव जीवतामेव तेषां पराभव एव विधीयताम् इति इदं तं विभुं रामं पक्षेऽर्जुनम् अनुयोक्तुमिव प्रष्टुमिव । "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः । उद्यता उद्युक्ता शरावलिः बाणश्रेणी तस्य श्रवणसमीपं कर्णान्तिकम् आश्रयत् प्राप तेन मोक्षणाय बाणा आकर्णान्तमाकृष्टा इति भावः । अत्र शरावलेस्तादृशानुयोगासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकल्पनादतिशयोक्तिस्तया चाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णोत्प्रेक्षेति केचित् वस्तुतस्तूत्प्रेक्षैवेयं सम्भावनयैवानुयोगस्य सम्भवात् ॥ २३ ॥

अथेति । अथाकर्षणानन्तरं स्फुरन्नुत्तिष्ठन् गुरुर्भयदो यो गुणस्य ज्याया नादष्टङ्कारस्तेन मेदुरादुत्कटात् तथा उपहिता ज्याकर्षणेन रचिता मण्डलाकृतिर्मण्डलवदाकारो यस्य तत्तथा तस्मात् शरासनाद्धनुषः सकाशात् निशितमुखास्तीक्ष्णाग्राः शिलीमुखा बाणाः क्षयार्णवात् प्रलयकालीनसमुद्रात् वडवाग्नेर्हेतयः शिखा इव विनिर्ययुर्निश्चक्रमुः यथा जगद्दिधक्षया वाडवाग्निशिखाः प्रलयसमुद्रान्निःसरन्ति तथा रिपुदिधक्षया बाणा धनुषो निःसृता

शरोरगाः सुररिपुसैन्यसागरं
जगाहिरे नृपसुतचापनोदिताः ।
विघट्टनस्फुटिततनुत्रनिष्पतत्
स्फुलिङ्गकप्रसरविषाकुलाननाः ॥२५॥
परोज्झिताः प्रहरणपङ्क्तयोऽपतन्
नृपात्मजे हिमततिवह्निनाश्च ताः ।
अनेकधा विससृपुरस्य ते ततो
रवेरिव प्रतिदिशमंशवः शराः ॥२६॥

इत्यर्थः यथार्थोऽपि गुरुनादेनोद्भटो भवति । ‘अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्’ इत्यमरः । उपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

शरोरगा इति । नृपसुतस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य चापेन नोदिताः प्रेरिताः शरा उरगाः सर्पा इव शरोरगाः । व्याघ्रादित्वादुपमितिसमासः एवमग्रेऽपि । सुररिपूणां राक्षसानां पक्षे दैत्यानां सैन्यं सागरइव तं जगाहिरे विलोडयामासुः किम्भूताः विघट्टनेन दृढसंयोगेन स्फुटितानि यानि तनुत्राणि सैन्यानां वर्माणि तेभ्यो निष्पतन्तो ये स्फुलिङ्गा एव स्फुलिङ्गका वह्निकणाः । स्वार्थे कः । तेषां प्रसरः समूहो विषमिव तत्तथा तेनाकुलं व्याप्तम् आननं मुखं येषां ते । अन्येऽपि उरगाः सागरं गाहन्ते विषाकुलाननाश्च भवन्ति । अत्र नृपसुतचापनोदितत्वधर्मस्य केवलमुपमेयान्वितत्वेन उपमासाधकत्वादौपम्यवाचकलोपे लुप्तोपमा, न रूपकमिति ध्येयम् ॥ २५ ॥

परोज्झिता इति । परैः शत्रुभिः खरादिभिर्निवातकवचैश्च उज्झिताः क्षिप्ताः प्रहरणपङ्क्तयः अस्त्रश्रेणयः हिमततिवत् नीहारपरम्परा इव अव्यथादायिन्य इत्यर्थः नृपात्मजे रामेऽर्जुने च अपतन् पतिताः ततोऽनन्तरम् अस्य रामस्यार्जुनस्य च ते प्रसिद्धाः शराः रवेरंशव इव ताः प्रहरणपङ्क्तीर्विनाश्य प्रतिदिशं समन्तात् । शरदादेरव्ययीभावे इत्यसमासान्तः । अनेकधा बहुधा

रणोद्यतं प्रथममुदायुधालिकं
व्यलोकयत त्रिदशजनैर्द्विषां बलम्।
अनन्तरं कलितकबन्धबन्धुरं
ततः क्षणात् क्षितितलसंस्तरायितम् ॥२७॥

कबन्धभावात् पिशिताशनानां
प्रनृत्यतां कुक्षिमनुप्रविष्टाः।
विनिर्ययुः कण्ठपथेन तेषां
मूर्त्ता इव प्राणगणाः खगेन्द्राः ॥२८॥

विसस्रुः पेतुः। यथा रवेरंशवो हिमततीर्विनाश्य प्रतिदिशं विसर्पन्ति तथास्य शराः परेषां प्रचरणपङ्क्तीर्विनाश्य प्रतिदिशं विसस्रुरित्युपमा ॥ २६ ॥

रणोद्यतमिति। त्रिदशजनैर्देवलोकैः युद्धकौतुकदर्शनार्थमागतैरित्यर्थः द्विषां शत्रूणां बलं सैन्यं प्रथमं रणोद्यतं युद्धाय कृतोद्योगं सत् उत् उत्तोलिता आयुधानाम् आलिः श्रेणिर्येन तादृशं व्यलोकयत विलोकितम् अनन्तरं कलितैः लेन कृतैः कबन्धैर्मस्तकशून्ययोधकलेवरैर्बन्धुरम् उन्नतानतं व्यलोकयत। "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः, बन्धुरम्न्नतानतमिति च। ततस्तस्मात् क्षणात् तत्परमित्यर्थः। दिग्देशकालार्थः पूर्वादिरिति आरादित्वात् गम्यमानपरशब्दयोगेऽपि पञ्चमी। क्षितितले यः संस्तरः शयनीयकटः स इवाचरतीति कर्तुः क्यङ् इत्यादिना क्यङ्: ततः कर्तरि क्तः। तादृशं व्यलोकयत। सर्वत्र त्रिदशजनैरित्येव कर्ता ॥ २७ ॥

कबन्धेति। कुक्षिमुदरम् अनुप्रविष्टाः युद्धसमये उदरं निर्भिद्य कृतप्रवेशाः खगेन्द्राः वायसश्रेष्ठाः। "खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे" इति विश्वः। कबन्धभावात् अशिरस्कत्वभावं प्राप्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। प्रनृत्यतां वैतालाधिष्ठानेन प्रकर्षेण नृत्यं कुर्वतां तेषां पिशितानि मांसान्यश्नन्तीति ते तथा तेषां राक्षसानां पक्षेऽसुराणाञ्च मूर्ता मूर्तिमन्तः प्राणगणा इव कण्ठपथेन मस्तकापगमादनावरणेन गलनालमार्गेण विनिर्ययुः निश्चक्रमुः कण्ठ-

उत्कृत्ता अपि विशिखैः सजीवशेषाः
मूर्द्धानः सितदशनोत्कटाः परेषाम् ।
संस्कारादभिनरवीरमापतन्तः
खे गृध्रैः कलितकचैरवाक्रियन्त ॥२९॥

शिरांसि तद्विशिखमुखार्पितान्यलं
निषादिनां नभसि निगृह्य चञ्चुभिः ।
पतत्त्रिणः चणकृतमण्डलभ्रमाः
पदं दधुः परबलकेतुमूर्द्धसु ॥३०॥

वेगेनेति भावः पूर्वं प्राणनिर्गमने जातेऽपि न्तत्यवेगेन निर्गच्छत्सु बाणेषु तथा-विधप्राणगणत्वसम्भावनया जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २८ ॥

उत्कृत्ता इति। परेषां शत्रुणाम् आपतन्तः कायात् भूम्यां पतन्तः न तु पतिताः मूर्द्धानः शिरांसि कलिताग्टहीताः कचाः केशा ये स्ते तथा तैर्गृध्रैः पक्षिभेदैः खे आकाशे अवाक्रियन्त हृता इत्यन्वयः किम्भूताः सजीवशेषाः जीवस्य जीवनस्य शेषेण सह वर्तमानाः किञ्चिज्जीवनवन्तः इत्यर्थः तथा विशिखैर्बाणैः उत्कृत्ता अपि तेन छिन्ना अपि नरेषु वीरो नरवीरो रामः पक्षे नरावतारोऽर्जुनस्तं अभिलक्षीकृत्य संस्कारात् पूर्वजातवैरित्वज्ञानजन्यभावनातः सितैः शुभ्रैर्दशनैर्दन्तैरुत्कटा भयङ्कराः क्रोधवशेन सितदन्तान् प्रकाश्य तं प्रति भङ्गीं कुर्वन्त इत्यर्थः अभिनरवीरं संस्कारादापतन्त इति योजनात्तु न कथिरा उत्कृत्तमूर्ध्नामाभिमुख्येनापतनासम्भवात् संस्कारजनितापतनस्यागमनरूपतयैव पर्यवसानस्यौचित्यादिति ध्येयम्। प्रहर्षिणीवृत्तम्। 'त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

शिरांसीति। नभसि आकाशे क्षणं व्याप्य कृतः क्षणेन उत्सवेन कृतोवा मण्डलभ्रमो मण्डलाकारेण भ्रमणं यैस्ते शिरोहरणार्थमिति शेषः पतत्त्रिणः गृध्रादिपक्षिणः तस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य विशिखमुखेन बाणमुखेनार्पितानि छित्वा तेभ्योदत्तानि निषादिनां हस्त्यारूढ़सैन्यानां शिरांसि। 'हस्त्यारोहानि-

रणक्षितौ परकरिणां शरक्षतै-
श्चिरं करैरभिलुलुठे भयङ्करैः।
द्रुतोत्पतत्खगपतितुण्डखण्डित-
भ्रमन्महाविषधरभोगभङ्गिभिः ॥३१॥

शरावलीविदलितकुम्भिकुम्भजा
विरेजिरे रणभुवि मौक्तिकोत्कराः।
प्रवर्त्तिताः प्रतिमुखमस्य सम्मदा-
ज्जयश्रिया स्वयमिह लाजवृष्टयः ॥३२॥

शादिन' इत्यमरः। पत्रुभिर्निगृह्य दृढं गृहीत्वा परबलस्य शत्रुसैन्यस्य केतूनां ध्वजानां मूर्द्धसु उपरिभागेषु पदं दधुः स्थानं चक्रुः। अत्र नभसि भ्रमद्भिः पतत्त्रिभ्यस्तद्विशिखसुखकर्तृकशत्रुशिरोदानस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः। पूर्वोक्तलक्षणं, रुचिरावृत्तम् ॥ ३० ॥

रणेति। रणक्षितौ युद्धभूमौ शरक्षतैः रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य वाणच्छिन्नैः परकरिणां शत्रुसम्बन्धिहस्तिनां करैः शुण्डैः भयङ्करैर्भयजनकैः सद्भिश्चिरम् अभिलुलुठे अतितरां लुठितम्। भावे लिट्। किम्भूतैः द्रुतं सवेगं यथा तथा उत्पततः खगपतेर्गरुड़स्य तुण्डेन मुखेन खण्डितश्छिन्नः अतएव भ्रमन्विलुठन् यो महाविषधरस्य वृहत्सर्पस्य भोगः शरीरं तद्वद्भङ्गिश्चेष्टा येषां तैः। भोगः सुखे धने चाहेः शरीर-फणयोरपीति मेदिनी। वृत्त्यनुप्रासः उत्तरार्द्धे लुप्तोपमा च तदनयोरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ॥ ३१ ॥

शरावलीति। रणभुवि युद्धभूम्यां शरावल्या रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य वाणपरम्परया विदलिताः खण्डिता ये कुम्भिनां हस्तिनां कुम्भा मस्तकोर्द्धांशास्तेभ्यो-जाता इति शरावलीविदलितकुम्भिकुम्भजा मौक्तिकप्रकरा मुक्तासमूहा विरेजिरे शुशुभिरे। अत्रोत्प्रेक्षते जयश्रिया जयलक्ष्म्या संमदाद्धर्षात् स्वयं नत्वन्यद्वारा अस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य प्रतिमुखं सम्मुखं प्रवर्त्तिताः प्रयोजिता लाजवृष्टय इव शुद्धमिश्रितभावत्वात् शुभ्रमाणलाजा इव अन्या अपि जयिपुरुषं

हृतं शरैः प्रजविभिरुष्णवारणं
दिवि भ्रमत्पवनवशादशोभत ।
मनस्विनां मन इव विक्रमोर्जितं
सविभ्रमं भुवनपरिभ्रमोद्यतम् ॥३३॥

तमीक्षितुं प्रतिमुखमाहितोद्यमा
विरोधिनो हृतशिरसः क्षणाच्छरैः ।
नभोगताः सपदि सुराङ्गनासखा
व्यलोकयन् मुखमनिमेषदृष्टयः ॥३४॥

प्रति लाजाविक्षेपेण मङ्गलमाचरन्ति । अत्र पूर्वार्द्धे तादृशमौक्तिकोत्कराणा-मसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरुत्तरार्द्धगतयोत्प्रेक्षयाङ्गाङ्गित्वेन सङ्कीर्यते ॥ ३२ ॥

हृतमिति । प्रजविभिरतिवेगवद्भिः शरैः रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य बाणैः हृतं छिन्नं उष्णमातपं वारयतीति उष्णवारणं शत्रूणां छत्रं पवनवशात् दिवि आकाशे भ्रमत् सत् अशोभत । उपमिनोति विक्रमोर्जितं विक्रमैकरसं तथा भुवनस्य लोकस्य परिभ्रमे परिक्रमणे दिग्विजये इत्यर्थः उद्यतमुद्युक्तम् अतएव सविभ्रमं विभ्रान्त्या सहितं चञ्चलमित्यर्थः मनस्विनां प्रशस्तमनस्कानां वीराणां मन इव यथा दिग्विजयार्थं जातोद्यमस्य वीरस्य मनः बहुव्यापाराकुलिततया विभ्रान्तं भवति तथाच्छिन्नमुष्णवारणमित्युपमा यद्वा भुवनानां सम्मुखयुद्धमरणसम्पत्स्यमानस्वर्गलोकानां परिभ्रमे गमने उद्यतं मनस्विनां मानिनां शत्रुवीराणां मन इव । नेदं छिन्नमुष्णवारणम् आकाशे भ्रमति किन्तु युद्धमरणेन लोकान् प्रयास्यतां शत्रूणां मन इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

तमिति । तं रामं पक्षेऽर्जुनं प्रतिमुखं सम्मुखम् ईक्षितुं कीदृग्वीरोऽय-मिति द्रष्टुम् आहितोद्यमाः कृतयत्नाः नतु दृष्टवन्तः दर्शनात् प्रागित्यर्थः शरैस्तस्य बाणैः क्षणात् तत्क्षणमेव हृतशिरसश्छिन्नमस्तका विरोधिनः शत्रवः सपदि तत्क्षणात् नभोगताः सम्मुखयुद्धमरणपुण्येन दिव्यशरीरं प्राप्य स्वर्ग-

दृष्टा विशन्तश्च विनिर्गताश्च
विपाटयन्तो बलमप्रकाशाः।
सतोयदे व्योमनि दृष्टनष्टा-
श्चेरुर्महोल्का इव तस्य बाणाः ॥३५॥

एकेषुणा येऽस्य परे विभिन्ना
न ते द्वितीयस्य शरव्यमासन्।
भिन्दन्ति भानोः प्रथमे तमांसि
शेषाः करा लोकविभूषणाय ॥३६॥

मारोदुम् आकाशगताः तथा सुराङ्गनानाम् अप्सरसां सखायः सुराङ्गनासखाः सन्तः। राजादित्वात् समासान्तः। यतोऽनिमेषा दिव्यमूर्तित्वान्निमेषरहिता दृष्टिश्चक्षुर्येषां ते अतः सुखमविघ्नं यथा तथा तं व्यलोकयन् ददृशुः। अत्र सुखेन दर्शनेऽनिमेषदृष्टित्वस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेन चाङ्गेन असम्बन्धस्य तथाविधविलोकनस्य सम्बन्धकथनरूपातिशयोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ ३४ ॥

दृष्टा इति। विशन्तश्च रिपुकायं प्रविशन्तश्च तथा विनिर्गताश्च रिपुकायात् निःसृताश्च दृष्टाः जनानां प्रत्यक्षतां गताः तथा बलं रिपुसैन्यं विपाटयन्तो भिन्दन्तः अप्रकाशा अदृष्टाः प्रवेशनिर्गमकालयोर्दृष्टा भेदनकाले अदृष्टा इत्यर्थः तस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य बाणाः सतोयदे मेघसहिते व्योमनि आकाशे दृष्टनष्टाः तोयदप्रवेशनिर्गमकाले दृष्टाः तोयदाभ्यन्तरस्थितिकाले नष्टा अदृष्टाश्च महोल्का इव चेरुर्भ्रमन्ति स्म। उल्का आकाशात्पतंस्तेजोविशेषः, सा च बहुविधा। यदाह काश्यपः। "ह्रस्वच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला। पौरुषेयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" इति। उपमालङ्कारः ॥ ३५ ॥

एकेषुणेति। अस्य रामस्य पक्षेऽर्जुनस्य एकेषुणा एकेन बाणेन ये परे शत्रवो विभिन्नास्ताडितास्ते द्वितीयस्य बाणस्य शरव्यं लक्ष्यं नासन् न बभूवुः

च्युतानकप्रकटितमानडम्बरा
समन्ततो भृतबहुरत्नभूषणा ।
असुच्चयक्षणिककृतान्तकल्पिता
रणावनिर्विपणिरिव व्यभाव्यत ॥३७॥
दानाम्भोभिः कुम्भिनां पङ्किलान्ता
धावद्रथ्यानेमिसीमन्तदुर्गा

एकबाणेनैव कार्यनिर्वाहात् द्वितीयप्रक्षेपेण क्षत इत्यर्थः। लक्षं लक्ष्यं शरव्यश्चेत्यमरः। अत्र शरव्यशब्दस्याजहल्लिङ्गवचनत्वात् क्लीबत्वमेकत्वञ्च। एतदेव दृढ़यति भानोः सूर्यस्य प्रथमे कराः किरणास्तमांसि भिन्दन्ति नाशयन्ति तर्हि अन्येषां किं प्रयोजनमित्यत्राह शेषाः करा लोकानां भुवनानां विभूषणाय अलङ्करणाय। अत्र शरव्यीभवनस्य भेदनस्य च वस्तुत एकरूपत्वात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

च्युतेति। रणावनिः सा युद्धभूमिर्विपणिरिव पण्यवीथिकेव व्यभाव्यत अदृश्यत किम्भूता च्युतैः पतितैः आनकैः पटहैः रणवाद्यविशेषैः प्रकटितो व्यञ्जितो मानस्य परिमाणपात्रविशेषस्य डम्बरो विस्तारो यत्र सा विपणौ च मानपात्राणि तिष्ठन्ति। तथा समन्ततः सर्वतः भृतानि धृतानि मृतदेहात् पतित्वा राशीभूतानीत्यर्थः बहूनि रत्नभूषणानि रत्ननिर्मिताभरणानि यत्र सा पक्षे समन्ततोभृतानि स्थापितानि बहूनि रत्नानि हीरकादीनि भूषणानि च यत्र सा तथा असुच्चयः प्राणवियोगः क्षणिकः क्षणेन निष्पाद्योयस्मात् तादृशो यः कृतान्तो यमस्तेन कल्पिता प्रादुर्भाविता पक्षे असूनां लोकप्राणानां क्षयो-निवासः रक्षणमित्यर्थः। क्षि निवासगत्योरित्यस्य रूपं। विपणिक्रीतद्रव्योपयोगे-नैव लोकाः प्राणान् धारयन्तीति भावः। तत्र क्षणिकः उत्सवान्वितः सोत्साह इत्यर्थः असुक्षयक्षणिकः। 'क्षणः कालविशेषे स्यात् पर्वण्यवसरे महे' इति हेमचन्द्रः। तेन कृता तथा अन्ते नगरस्य ग्रामस्य वा प्रान्तभागे कल्पिता स्थापिता विपणिर्हि पौरजनोपमर्दपरिहाराय प्रायेण प्रान्तभागे स्थाप्यते। अत्र श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता उपमा ॥ ३७ ॥

पादातानां सा जघानाजिभूमि-
र्जङ्घालत्वं रक्तजम्बालसादा ॥३८॥
समधिकतरमाजौ राजसूनुर्विरेजे
त्रुटितसुभटकण्ठग्रन्थियन्त्रप्रणुन्नैः।
रुधिरघुसृणधाराचक्रवालैर्वितन्व-
न्नभिनवजलकेलीविभ्रमं दिग्वधूभ्यः ॥३९॥
सुरद्विषां तुङ्गतरैः कबन्धैः
पतद्भिरुर्वी सुचिरं चकम्पे।

दानेति। कुम्भिनां हस्तिनां दानाम्भोभिर्मदजलैः पङ्किलं पङ्कयुक्तम् अन्तं स्वरूपं यस्याः सा। 'अन्तं स्वरूपे नाशे न' इति मेदिनी। तथा धावन्तौ या रथ्या रथसमूहस्तस्यानेमिभिश्चक्रधाराभिः कृतो यः सीमन्तः सीमन्ताकाररेखा तेन दुर्गा दुःसञ्चारा। सुदुरोधिकरणे इति अधिकरणे ड.। तथा रक्त-जम्बालेन रुधिरकृतपङ्केन सादो गच्छतामवसादो यत्र सा तथाभूता आजिभूमि-र्युद्धस्थली पादातानां पदातिवृन्दानां जङ्घालत्वम् अतिजवेन गन्तृत्वं जघान अनाशयत्। 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः। अत्र जङ्घालत्वनाशं प्रति विशेषणत्रयस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। शालिनीवृत्तम् ॥ ३८ ॥

समधिकेति। राजसूनूरामः पक्षेऽर्जुनः आजौ युद्धे त्रुटितास्छिन्ना ये सुभटानां कण्ठग्रन्थयः कण्ठबन्धास्त एव यन्त्राणि शृङ्काणि तैः प्रणुन्नैः प्रक्षिप्तैः रुधिरमेव घुसृणं कुङ्कुमं कुङ्कुमाक्तजलमित्यर्थः तस्य धाराचक्रवालैः धारासमूहैः कृत्वा। 'रक्तसंज्ञन्तु कुङ्कुमं जागुड़ं दीपनं घसं सौरभं घुसृणञ्च तत्' इति त्रिकाण्डशेषः। दिश एव वध्वस्ताभ्यः दिग्वधूरुद्दिश्येत्यर्थः। यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। अभिनवा मनोज्ञा या जलकेली-जलक्रीड़ा तस्या विभ्रमं विलासं वितन्वन् विस्तारयन् सन् समधिकतरमति-तरां विरेजे शुशुभे। अन्योऽपि राजसूनुर्वधूभिः सह शृङ्गोत्क्षिप्तकुङ्कुमजलेन क्रीड़ति। साङ्गरूपकम्। मालिनीवृत्तम् ॥ ३९ ॥

प्राक्खण्डिताग्रैरनुकृत्तमूलै-

र्महाद्रुमाणामिव मध्यकाण्डैः ॥४०॥

बाणव्रातव्रणितवपुषां पेतुषां कुञ्जराणा-

मङ्गादग्र्यात् कुलिशदलितोत्तुङ्गभूभृन्निभानाम् ।

सद्यः प्रोहुः प्रतिदिशमसृक्सिन्धवो मेरुमूल-

भ्रश्यज्जम्बूफलरससरित्पूरसौभाग्यभाजः ॥४१॥

सुरेति। सुरद्विषां राक्षसानां पक्षे निवातकवचानां पतद्भिः रथादिभ्य इतिशेषः तुङ्गतरैरुच्चैः कबन्धैरपमूर्द्धकलेवरैः बाहुभिर्वा उर्वी पृथ्वी सुचिरं चकम्पे कम्पिता। "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्द्धकलेवरे। क्लीबं जले पुंस्युदरे बाहुरक्षोविशेषयोः" इति मेदिनी।• उपमिनोति प्राक् प्रथमं खण्डितं छिन्नमग्रं येषां तैः तथा अनु पश्चात्कृत्तं छिन्नं मूलं येषां तैः महाद्रुमाणां वृहद्वृक्षाणां पतद्भिर्मध्यकाण्डैः मध्यप्रकाण्डैरिव तैर्यथा उर्वी कम्पते तथेत्यर्थः। अत्रोपमानविशेषणद्वयं पतनसौकर्यार्थं नतु सादृश्यद्योतनार्थं उपमेये तथानुपादानात् ॥ ४० ॥

बाणेति। बाणानां व्रातेन समूहेन व्रणितानि छिन्नानि वपूंषि येषां ते तथा तेषां तथा कुलिशेन वज्रेण दलिता विदारिता ये उत्तुङ्गभूभृतोच्चत्पर्वतावयवास्तेषां निभा सादृश्यं यत्र ते तथा तेषां पेतुषां पतितवताम्। पतेर्वस्वन्तात् षष्ठीबहुवचनम्। कुञ्जराणां हस्तिनां अग्र्यात् अग्रभवात् अङ्गात् कण्ठादित्यर्थः। जात्याश्रयणादेकवचनम्। असृक्सिन्धवः रक्तनद्यः प्रतिदिशं दिशिदिशि सद्यः प्रोहुः प्रकर्षेण वहन्तिस्म किम्भूताः मेरुमूले सुमेरुपादे भ्रश्यन्ति जम्बूवृक्षात्पतन्ति यानि जम्बूफलानि तेषां रसेन रसस्य वा या सरित् जम्बूनदी तस्याः पूरस्य प्रवाहस्य सौभाग्यं सौन्दर्यं भजन्त इति ताः। अत्रान्यसौभाग्यस्यान्यकर्तृकभजनासम्भवात् विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवसानान्निदर्शनालङ्कारः भूभृन्निभानामित्युपमया सङ्कीर्णः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४१ ॥

नीहारसंक्षिप्तमिवाब्जषण्डं
कल्पानलालीढमिवार्णवाम्भः।
शरन्मरुन्नुन्नमिवाभ्रवृन्दं
बलं कथाशेषमभूत् परेषाम् ॥४२॥

इति स सुभटदर्शं विद्विषां सम्भ्रमाधा-
द्विरचितगुरुगुप्तिर्भूर्भुवःस्वस्त्रयस्य।
विबुधमुनिनुतश्रीर्वर्द्धयन् धर्मधाराः
कृतसुरपतितोषः सोदराभ्यर्णमागात् ॥४३॥

सोऽथ तीव्रविरहव्यथाहरैः
शृण्वतां श्रवणमार्गपावनैः।

नीहारेति। नीहारेण हिमेन संक्षिप्तं निःशेषितम् अब्जषण्डमिव पद्मकदम्बमिव। "अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियां" इत्यमरः। तथा कल्पानलेन प्रलयाग्निना आलीढं शोषितम् अर्णवाम्भः समुद्रजलमिव तथा शरन्मरुता शरत्कालसम्बन्धिवायुना नुन्नं विक्षिप्तम् अभ्रवृन्दं मेघसमूह इव परेषां शत्रूणां बलं सैन्यं कथाशेषं कथैव शेषो येषां तादृशम् अभूत् नाशं प्रापेत्यर्थः। अत्र एकस्य बलस्य बहुभिरुपमीयमानत्वात् मालोपमा ॥ ४२ ॥

इतीति। इत्येवं सुभटदर्शं सुभटान् दृष्ट्वा। साकल्ये दृशविद इति णमुल्। विद्विषां शत्रूणां संभ्रमाधात् सम्यक् नाशनात् भूर्भुवःस्वस्त्रयस्य भूरादिलोकत्रयस्य विरचिता विहिता गुरुर्महती गुप्ती रक्षा येन सः तथा विबुधैर्देवैर्मुनिभिश्च नुता स्तुता श्रीर्जयलक्ष्मीर्यस्य सः तथा धर्मस्य धर्मकर्मणो धाराः परम्पराः वर्द्धयन् बाहुल्येन प्रवर्तयन् अतएव कृतः सुरपतेरिन्द्रस्य तोषो येन तादृशः स रामः पक्षेऽर्जुनः सोदरस्य भ्रातुर्लक्ष्मणस्य पक्षे सोदराणां सहोदराणां युधिष्ठिरादीनाम् अभ्यर्णं समीपम् आगात् आगतवान्। रामायणपक्षे लक्ष्मणस्य सुमित्रापुत्रत्वेन सोदरत्वाभावात् सोदरपदस्य भ्रातरि लक्षणा। सम्भ्रमाधादिति हेतुर्विशेषणचतुष्टयेऽन्वेति। मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

आत्मवृत्तकथनैः समादधे
दारसोदरमनःप्रहर्षणम् ॥४४॥
सोत्कण्ठया तीव्रवियोगखेदा-
द्भुजोपपीडं प्रिययोपगूढ़ः ।
नरेन्द्रसूनुः सुतरां विरेजे
रत्येव युक्तो भुवि कामदेवः ॥४५॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

स इति। अथानन्तरं स रामः पक्षेऽर्जुनः तीव्रा दुःसहा या विरहव्यथा वियोगजनितपीड़ा तां हरन्तीति तैः। पक्षे तीव्रोबहुकालीनोयोविरहस्तज्जनितव्यथापहारकैः तथा श्रृण्वतां तेषां श्रवणमार्गपावनैः कर्णविवरपावित्र्यजनकैः अत्यद्भुतत्वात् श्रृण्वद्भिः साभिनिवेशं श्रूयमाणैरित्यर्थः आत्मनो यद्वृत्तं राक्षससैन्यवधरूपं पक्षे पाशुपताद्यस्त्रप्राप्तिपूर्वकनिवातकवचवधपर्यन्तं चरित्रं तस्य कथनैः। कथ्यमानस्य बाहुल्याद्बहुवचनम्। दाराणां सीतायाः पक्षे द्रौपद्याः सोदरस्य भ्रातुर्लक्ष्मणस्य च। पूर्ववल्लक्षणा। पक्षे सोदराणां युधिष्ठिरादीनां मनसः प्रहर्षणं सन्तोषणं समादधे चकार। रथोद्धतावृत्तम्। "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

स इति। स नरेन्द्रसूनू रामः पक्षेऽर्जुनः तीव्रवियोगखेदात् दुःसहविरहखेदात् सोत्कण्ठया उत्सुकया प्रियया सीतया पक्षे द्रौपद्या भुजोपपीड़ं भुजाभ्यामुपपीड्य। कर्षतिवद्योपपीड़ इति ण्मुल्। उपगूढ़ आलिङ्गितः सन् भुवि भूम्यां सम्बरारिरिव इत्यर्थः तदानीमेव रत्या विरहखेदोत्कण्ठया कामदेवालिङ्गनसम्भवात्। रत्या स्वभार्यया युक्त उपगूढ़ः कामदेव इव कन्दर्प इव रत्या प्रीत्या युक्तः कामदेव एतत्काव्यप्रवर्त्तकनृप इवेति वा सुतरामतितरां विरेजे। उपमेयं श्रौती ॥ ४५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां चतुर्थः सर्गः।

पञ्चमः सर्गः ।

तीर्थानामभिगमनादघं नुदन्तः
शृण्वन्तो मुनिगदिताः कथाश्च दिव्याः ।
पश्यन्तो नगवननिम्नगाश्च कालं
द्राघिष्ठं दिनमिव ते सुखेन निन्युः ॥१॥

स्वाध्यायैरतिथिजनार्चनैः सहोमै-
र्भूतानां बलिहरणैः स्वधाभरैश्च ।
संवासेष्वथ महतां च सत्कथाभि-
स्ते नैकं दिनमपि वन्ध्यतामनैषुः ॥२॥

तीर्थानामिति। ते रामादयः पक्षे युधिष्ठिरादयः तीर्थानाम् अभिगमनात् अघं पापं दुःखं वा नुदन्तः नाशयन्तः। "अघन्तु व्यसने दुःखे दुरिते च नपुंसकम्" इति मेदिनी। तथा मुनिभिर्गदिता दिव्यामनोज्ञाः कथा इतिहासांश्च शृण्वन्तः तथा नगाः पर्वताः वनानि काननानि निम्नगा नद्यश्च ताः पश्यन्तश्च सन्तः सुखेन तत्तद्व्यापारजनितानन्देन हेतुना द्राघिष्ठम् अतिदीर्घं कालं दिनमिव एकाहमिव निन्युर्यापयामासुः सुखेन वनवासदुःखं न गणयामासुरिति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। प्रहर्षिणीवृत्तम्। "त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

स्वाध्यायैरिति। ते रामादयः पक्षे युधिष्ठिरादयः स्वाध्यायैर्वेदपाठैः तथा अतिथिजनानाम् अर्चनैः पूजनैः तथा सहोमैरग्निहोत्रीयहोमसहितै-र्भूतानां बलिहरणैर्बलिकर्मभिः तथा स्वधाभरैर्नित्यश्राद्धतर्पणैश्च अथ किञ्च महतां मुनीनां संवासेषु वसतिषु सत्कथाभिर्धर्मप्रधानालापैश्च एकं दिनमपि वन्ध्यताम् अफलतां न अनैषुः प्रापयामासुः अपितु वनवासकर्षिता अपि सर्वाण्यपि दिनानि पञ्चयज्ञसत्कथादिभिः सफलानि चक्रुरित्यर्थः। "पाठो-

महाजगरसन्नद्धभीमसेनाभयङ्करात्।
राज्ञः प्रभावाद्दधिरे रोमहर्षं महर्षयः ॥३॥

स रक्षसां क्रोधवशेन सद्यो-
गणेन युद्धे यमसात्कृतेन।
श्रुतिं प्रयातेन पुलस्त्यनप्तु-
र्दुर्मानसं क्षोभयतिस्म भीमः ॥४॥

होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः। एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादि-नामका" इत्यमरः ॥ २ ॥

महेति। महर्षयो मुनयः महता जगरेण कवचेन। "उरश्छदः कङ्कटकोजगरः कवचोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। सन्नद्धा वर्मिता या भीमाः भयजनिकाः सेना राक्षसबलानि तासामपि भयङ्करात् राज्ञो रामस्य प्रभावात् प्रतापात् रोमहर्षं रोमाञ्चं दधिरे धारयामासुः रामस्य तादृशं प्रभावं दृष्ट्वा मुनयो विस्मिता बभूवुरित्यर्थः।

पक्षे महता अतिदीर्घकायेन अजगरेण अगस्त्यशापादजगरसर्पतां प्राप्तेन नहुषराजेन सन्नद्धस्य वेष्टितस्य भीमसेनस्य अभयङ्करात् ततो मोचनेनाभयप्रदायकात् राज्ञो युधिष्ठिरस्य प्रभावात् महर्षयो रोमहर्षं दधिरे। धन्योऽयं राजा यत्प्रभावात् नहुषाजगरबन्धनादपि भीमोमुक्त इति विस्मयं प्रापुरित्यर्थः। पुराकिल नहुषराजोदेवैरिन्द्रत्वं प्रापितः कालेनैश्वर्यमदगर्वितो मान्यानवजानन्नगस्त्येन स्वाराज्यात् च्यावयित्वाजगरतां नीतोवने तिष्ठन् यदृच्छया मृगयार्थे पर्यटन्तं भीमसेनं वेष्टितवान् ततश्च युधिष्ठिरेणागत्य प्रश्नोत्तरप्रदानसम्भाषणैस्तस्माद्भीम स च शापान्मोचित इति भारतीया भारती। "रोमहर्षं महर्षय" इति छेकानुप्रासः ॥ ३ ॥

स इति। भीमोराक्षसानां भयङ्करः स रामः युद्धे सद्यो यमसात्कृतेन यमाय दत्तेन विनाशितेनेत्यर्थः पुलस्त्यनप्तूरावणस्य श्रुतिं प्रयातेन सूर्पणखया श्रवणविषयतां नीतेनेत्यर्थः क्रोधवशेन क्रोधयुक्तेन रक्षसां खरादीनां गणेन समूहेन हेतुना पुलस्त्यनप्तुर्दुर्मानसं निन्दितं मनः क्षोभयतिस्म क्षोभयामास राम-

वनेऽपि सा सङ्गतसत्यभामा
सम्भाव्यमाना मुनिदारवर्गैः।
पुष्पैरपूर्वैर्दयितोपनीतैः
कृतावतंसा विरराज राज्ञी ॥५॥

निहतान् खरादीन् शूर्पणखामुखात् श्रुत्वा रावणस्य मनसि क्षोभोजात इत्यर्थः। पुलस्त्यनप्तुरिति काकाक्षिन्यायादुभयत्रान्वेति।

पक्षे स भीमो भीमसेनः युद्धे सद्यो यमसात्कृतेन तथा श्रुतिं प्रयातेन श्रुतेन क्रोधवशेन क्रोधवशसंज्ञितेन। एकेन निहताः संख्ये रणे क्रोधवशागणा इति भारतोक्तेः। रक्षसां गणेन मणिमत्प्रधानेन समूहेन हेतुना पुलस्त्यनप्तुः कुबेरस्य दुर्मानसं देवस्यात् सदा प्रसन्नमपि तदानीमागन्तुकक्रोधोदयात् विकृतं चित्तं क्षोभयतिस्म दुर्निन्दितं यथा तथेति क्रियाविशेषणं वा। सौगन्धिकाहरणार्थं द्रौपद्या प्रोत्साहितो भीमोगन्धमादनशिखरमारुह्य मणिमत्प्रभृतिकुबेरानुचरक्रोधवशसंज्ञितराक्षसगणवधं कृतवान् तच्छ्रुत्वा कुबेरः किञ्चिज्जातकोपइव तत्रागत्य अगस्त्यशापमनुस्मृत्य पाण्डवान् प्रति तुतोषेति भारतम्। यद्यपि आजगरोपाख्यानात् पूर्वमेव यक्षयुद्धं भारते वर्णितं तथापि रामायणपक्षानुरोधात् श्लेषसौकर्यसम्पादनायात्र कविना वर्णितं नात्यन्तदूषणमावहतीति ध्येयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥४॥

वन इति। सा राज्ञी सीता दयितेन पत्या रामेण दयितेन स्निग्धेन लक्ष्मणेन वा उपनीतैरपूर्वैर्मनोज्ञैः पुष्पैः कृतावतंसा कृतकर्णपूरा कृतशेखरा वा सती। "अवतंसो न स्त्रियां स्यात्कर्णपूरे च शेखरे" इति मेदिनी। वनेऽपि विरराज शुशुभे। किम्भूता सङ्गतः प्राप्तः सत्यः सफलो भाम क्रोधो यया सा यद्वा सङ्गता दृष्टा सत्यः साध्व्यः अनुसूयाप्रभृतयो यया सा सङ्गतसती अतएव अभामा अक्रोधा अनुसूयोपदेशात् पतिं प्रति क्रोधशून्या इत्यर्थः। भाम इति भाम क्रोधे इत्यस्य पचिरूपम्। सङ्गताः सत्यं भा दीप्तिर्मा लक्ष्मीश्च ता यया सा इति वक्ष्वः। तथा मुनिदारवर्गैः सम्भाव्यमाना आद्रियमाणा।

पक्षे दयितेन भीमेन उपनीतैः कुबेरसरस आनीतैरपूर्वैः पूर्वमदृष्टैः पक्षवर्णैः पुष्पैः कृतावतंसा सती सा राज्ञी द्रौपदी वनेऽपि विरराज किम्भूता सङ्गता

निशाचरेषु क्षयितेषु तत्र
प्रवृत्तयज्ञोत्सवपुण्यघोषे ।
समं मुनीन्द्रैः सुखमध्युवासं
प्रहृष्टदारावरजः स राजा ॥६॥

ततो रथव्याहृतघोषयानः
सुरेन्द्रसेनाकृतरोषबन्धः ।
अजातशत्रूद्यमरक्षितात्मा
मायी रिपुस्तद्वनगोचरोऽभूत् ॥७॥

पतिवशीकरणोपायजिज्ञासार्थं सम्प्राप्ता सत्यभामा कृष्णपत्नी यां सा पाण्डवसम्भावनाय आगतेन कृष्णेन सह सत्यभामाप्यागता तया च द्रौपदी सङ्गतेत्यर्थः शेषं तुल्यम् ॥ ५ ॥

निशेति । निशाचरेषु खरादिषु क्षयितेषु नाशितेषु सत्सु अतएव प्रवृत्ता निर्विघ्नमारब्धा यज्ञा उत्सवा हर्षप्रधानव्यापाराः पुण्यघोषा वेदध्वनयश्च यस्मिन् तत्र वने स राजा रामः प्रहृष्टामुदिता दाराः सीता अवरजो लक्ष्मणश्च यस्य तादृशः सन् मुनीन्द्रैः समं सह सुखमक्लेशं यथा तथा अध्युवास अध्यतिष्ठत् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् तत्रेत्यत्राधिकरणत्वं नत्वधिवसतियोगे कर्मत्वमिति ध्येयम् ।

पक्षे स राजा युधिष्ठिरः निशाचरेषु सरोरक्षकराक्षसेषु क्षयितेषु भीमेन नाशितेषु सत्सु । तत आगत्येत्यत्राध्याहार्यम् । प्रवृत्तयज्ञोत्सवपुण्यघोषे तत्र द्वैतवने प्रहृष्टदारावरजः मुदितद्रौपदीभीमाद्यनुजः सन् मुनीन्द्रैर्मार्कण्डेयादिभिः समं सुखमध्युवास ॥ ६ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं रिपूरावणः मायी मायावान् मायया कृतभिक्षुवेश इत्यर्थः तादृशः सन् तद्वनगोचरोऽभूत् रामाश्रमोपलक्षितवनगतो बभूव सीताहरणार्थमिति शेषः किम्भूतः रथस्य व्याहृतौ निवारितौ घोषश्च क-

अथ स्फुरद्रत्निवमृगोपलब्धौ
दूरं गते सावरजे नरेन्द्रे।
तदाश्रमोपान्तमवाप लोभा-
ज्जयद्रथस्तीव्रतरादशास्यः ॥८॥

ध्वनिर्यत्र तादृशो यात्रा गमनं यस्य सः रामाभिज्ञानशङ्कया मन्दचालनया निःशब्देन रथेन कृतागमन इत्यर्थः तथा सुरेन्द्रसेनासु कृतोरोषबन्धो येन सः देवपक्षविरोधीत्यर्थः तथा अजातः शत्रुर्यस्य सोऽजातशत्रूरामस्तस्य उद्यमात् मारणोद्योगात् रक्षितो गोपित आत्मा देहो येन सः रामकर्तृकस्ववधमाशङ्का प्रच्छन्नात्मना तद्वनं प्रविष्ट इत्यर्थः।

पक्षे मायी घोषावेक्षणच्छलवान् रिपुर्दुर्योधनः रथैर्व्याहृता सम्पादिता घोषेषु द्वैतवनस्थाभीरपल्लीषु यात्रा येन स गवां प्रत्यवेक्षणार्थं वत्सानामङ्कनार्थञ्च विहितघोषयात्राच्छल इत्यर्थः; ततश्च ऐश्वर्यदर्शनया पाण्डवानां परितापनार्थं तद्वनगोचरः पाण्डवाधिष्ठितद्वैतवनगतः सन् ततश्च सुरेन्द्रसेनासु इन्द्रप्रेरितचित्रसेनप्रधानगन्धर्वसैन्येषु कृतरोषबन्धः गन्धर्वैः कृतेन आश्रमप्रवेशनिवारणेन जातक्रोधो युद्धं कुर्वन् तैः पराजित्य बद्धानीयमान इत्यर्थः यद्वा सुरेन्द्रसेनाभिः कृतोरोषिणा बन्धोयस्य सः। ततश्च अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य उद्यमेन चेष्टया रक्षितात्मा संस्थापितजीवनोऽभूदिति भारतानुरोधादन्वयः ॥७

अथेति। अथानन्तरं स्फुरन् शोभमानो यत्नितमृगः मायया अद्भुतमृगरूपधारी मारीच इत्यर्थः तस्योपलब्धौ लाभाय सावरजे सलक्ष्मणे नरेन्द्रे रामे दूरं गते सति अत्र पूर्वपश्चाद्भावेन गमनं बोध्यं, पूर्वं रामोगतः पश्चात् रामस्येव मारीचस्यार्तस्वरं श्रुत्वा अनिष्टमाशङ्कमानया सीतया प्रेरितो लक्ष्मणोऽपि गत इत्यर्थः जयन् जययुक्तोरथो यस्य सः तथा तीव्रं उत्कटं तरोवेगो यस्य सः। "रंहस्तरसी तु रयः स्यद" इत्यमरः। तादृशोदशास्यो रावणः लोभात्तेतः सीतायामिति शेषः तदाश्रमस्य रामाश्रमस्य उपान्तं समीपं अवाप।

पक्षे सावरजे भीमादिसहिते नरेन्द्रे युधिष्ठिरे चित्रा, बहुविधामृगामृगजातयस्तेषाम् उपलब्ध्यै मृगयार्थमित्यर्थः दूरं गते सति अशास्यः धनयौवनादिमदाददम्यो जयद्रथस्तन्नामा सिन्धुराजः तीव्रतरादत्युद्रिक्तात् लोभात्

स तत्र कृष्णाञ्चितमीनलोचनां
निरीक्ष्य मूर्तिं जनकान्वयश्रियः।
वशं प्रपेदे वशिभिर्विगर्हितं
स्मरस्य मृत्योरथवा दुरत्ययम् ॥८॥
अलोकसम्भाव्यमसौ विलोक्य
तदङ्गसौन्दर्यमनङ्गनुन्नः।

द्रौपद्यामिति शेषः तदाश्रमोपान्तं पाण्डवाश्रमनिकटम् अवाप विवाहार्थमन्यत्र गच्छन् यदृच्छयातिरूपवतीं द्रौपदीं दृष्ट्वा तद्धरणार्थं तदाश्रमसमीपं जगामेत्यर्थः ॥८॥

स इति। स रावणः तत्राश्रमे कृष्णेन कज्जलेन अञ्चिते भूषिते मीनवत् चपलशफरवल्लोचने यस्याः सा तथा तां जनकान्वयस्य विदेहवंशस्य श्रीः शोभा यतः सा तथा तस्याः अथवा जनके जनकवंशेऽन्वयः सम्बन्धोयस्यास्तादृशी या श्रीर्लक्ष्मीस्तस्याः सीतायामूर्तिं निरीक्ष्य वशिभिर्जितेन्द्रियैर्विगर्हितं निन्दितं स्मरस्य कामस्य वशम् अधीनत्वं प्रपेदे प्राप अथवा किम्बा दुरत्ययं दुर्निवार्यम् अवश्यभाव्यमित्यर्थः मृत्यार्यमस्य मरणस्य वा वशं प्रपेदे एतेनैवोपोद्घातेन मृत्योरवश्यम्भावादिति भावः।

पक्षे स जयद्रथः तत्र द्वैतवने जनाएव जनकास्तान् भाग्यवत्पुरुषान् अन्वेति अनुगच्छतीति जनकान्वया तेष्वन्वयोयस्याः सा इति वा तादृशी या श्रीर्लक्ष्मीस्तस्यामूर्तिं मूर्तिमिव साक्षाल्लक्ष्मीरूपामित्यर्थः जनकान्वयश्रियः सीताया मूर्तिमिवेति कश्चित्। जितीमीनीयाभ्यां ते चपलमीनादप्यतिरमणीये इत्यर्थः लोचने यस्याः सा तथा तां कृष्णां द्रौपदीं निरीक्ष्य। "कृष्णा स्यात् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति" इति मेदिनी। स्मरस्य वशं प्रपेदे अन्यत् समानम्। अत्र विरुद्धयोः स्मरवशत्वयमवशत्वप्राप्त्योर्वर्णनात् विकल्पालङ्कारः। "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुत" इति लक्षणात् ॥८॥

अलोकेति। असौ रावणः पक्षे जयद्रथः अनङ्गनुन्नः कामवशगः सन्

एवं वितर्कं मनसा चकार
सहेन्द्रियैस्तन्मयतां गतेन ॥१०॥

धाता ध्याननिमीलिताक्षिनिकरः कैश्चित्पदार्थैर्नवैः
सृष्ट्वेमां तदवस्थएव नियतं यज्ञक्षमायामधात्।
यद्युन्मीलितदृष्टिसृष्टममुना क्वाप्येतदीयं वपुः
क्व ध्यानं क्व तपः क्व चास्य नियमः क्व ब्रह्मवादेरतिः ॥११॥

अलोकसम्भाव्यं लोकेषु असम्भावनीयम् अप्राप्यमित्यर्थः तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्या अङ्गसौन्दर्यं देहसौष्ठवं विलोक्य इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः सह तन्मयतां तद्रूपतां गतेन तदाकारतया परिणतेनेत्यर्थः। यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिना निर्गत्य घटादिविषयं गत्वा घटाद्याकारेण परिणमते इति वेदान्तिनः। तादृशेन मनसा एवं वक्ष्यमाणप्रकारं वितर्कं विविधविचारं चकार। "तर्कोविचारः सन्देहादूर्ध्वशिरोऽङ्गुलिनर्तक" इति हर्षणः ॥१०॥

वितर्कमेवाह धातेति।

धाता ब्रह्मा ध्याने ध्यानाय वा निमीलिते मुद्रितेऽक्षिनिकरश्चतुर्मुखत्वादष्टौ चक्षूंषि यस्य तादृशः सन् नवैर्नूतनैर्नतु पुरातनैः पृथिव्यादिभिः कैश्चिदनिर्वचनीयैः पदार्थैरिमां सीतां पक्षे द्रौपदीं सृष्ट्वा निर्माय सृष्टिकर्ममात्रव्यापृतस्य ध्यानकालेऽपि सृष्टेरयोगादिति भावः नियतं नूनं तदवस्थएव निमीलिताक्षिनिकरः सन्नेव यज्ञक्षमायां लाङ्गलकर्षणीयजनकयज्ञभूम्यां पक्षे द्रुपदयज्ञवेद्याम् अधात् स्थापयामास। कुत एतदित्यर्थापत्त्या उपपादयति यदीति यदि अमुना धात्रा उन्मीलिता विकाशिता दृष्टयश्चक्षूंषि यत्र तद्यथा स्यात्तथा क्वापि सुखादङ्गे। पर्वते नितम्बेकुताशन इत्यादिवदवच्छेदे सप्तमी सुखाद्यवयवावच्छेदेनेत्यर्थः। एतदीयं सीतासम्बन्धि पक्षे द्रौपदीसम्बन्धि वपुः सृष्टं निर्मितं स्यादिति शेषः अनन्तरं तदेत्यध्याहार्यं तदा अस्य धातुर्ध्यानं तत्त्व-

अभियोक्तुमात्मविशिखेन शिवं
यदि रूपमेतदवलम्ब्य पुरा ।
अयतिष्यत ध्रुवमयुग्मशरो
ननु नाभविष्यदशरीर इति ॥१२॥

सकामः कामोऽस्यामपि निजवधूकोपचकितः
प्रवृत्तानां स्वैरं सकलजनचित्तप्रमथने ।

चिन्तनं क्व कुत्र तिष्ठेदिति शेषः एवं तपस्तपस्या च क्व तथा नियमः संयमश्च क्व तथा ब्रह्मवादे वेदपाठे आत्ममीमांसायाम्वा रतिरनुरागः क्व ध्यानादीनां विशुद्धसत्त्वान्तःकरणसाध्यत्वात् तस्य च उन्मीलितदृष्टिदृष्टौ तदीयवपुः-सौन्दर्यदर्शनेन मुग्धत्वात् न तत्र तेषामवकाश इति तस्मात् ध्याननिमीलिताक्षिनिकरोभूत्वा धाता इमां निर्माय तदवस्थएव यज्ञभूमौ स्थापितवानित्यनुमानालङ्कारः स च नियतशब्दस्य न्यूनार्थकत्वे उत्प्रेक्षया अतदर्थकत्वे असम्बन्धे सम्बन्धरूपयातिशयोक्त्या सङ्कीर्यते ॥११॥

अभियोक्तुमिति। अयुग्मशरः पञ्चबाणः कामः पुरा आत्मविशिखेन स्वबाणेन शिवम् अभियोक्तुं प्रहर्तुं विशिखप्रहारेण शिवं भग्नसमाधिं कर्तुमित्यर्थः यदि एतत् सीतासम्बन्धि पक्षे द्रौपदीसम्बन्धि रूपं सौन्दर्यं स्वरूपं वा अवलम्ब्य आश्रित्य सहायं कृत्वेत्यर्थः ध्रुवमिति वितर्के अयतिष्यत यत्नमकरिष्यत् ननु तर्हि अशरीर इति अनङ्ग इति नाम्ना ख्यातोनाभविष्यत्। उभयत्र क्रियाया अनिष्पत्तौ लृङ्। पुरा कामेन पार्वतीरूपमवलम्ब्य शिवे विशिखपातः कृतः तच्च रूपं नेदृशमतः शिवं नामोहयत् ततश्च कुपितः स भगवान् तं भस्मावशेषं चकार एतद्रूपावलम्बने तु न तथा स्यादिति पार्वतीरूपापेक्षयैतद्रूपस्योत्कर्षातिशय इति व्यतिरेकालङ्कारोध्वन्यते। प्रमिताक्षरावृत्तं, "प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता" इति लक्षणात् ॥१२॥

सकाम इति। कामः कन्दर्पः अस्यामपि न केवलमात्मपत्न्यां रत्यामेव किन्तु अस्यां सीतायामपि पक्षे द्रौपद्यामपि सकामः साभिलाष इत्यनुमिनो-

स्वयं लक्ष्यीभावं किल निजशराणां परिहर-
न्ननङ्गत्वं गत्वा मम हृदयदुर्गं निविशते ॥१३॥

भवतु शतमखस्य स्वर्गलोकाधिपत्यं
भवतु तदुपभोग्या नन्दनोद्यानलक्ष्मीः।
भवतु सततफुल्लं वृक्षसहस्रं तदीयं
सकलमफलमस्याः प्रेक्ष्यतां येन यातः ॥१४॥

मीति शेषः कुत एतदनुमानमित्याह यतः सः निजवधूरतिः तस्याः कोपा-च्चकितस्त्रस्तः सन् तथा सकलजनचित्तप्रमथनं स्वपरविवेकाभावेन सकामजन-मात्रहृदयोन्मादने स्वैरं स्वच्छन्दं नतु प्रयोक्तृप्रयोगसापेक्षं यथा तथा प्रवृत्तानां निजशराणां स्वयं स्वस्य लक्ष्यीभावं लक्ष्यत्वं परिहरन् अत्र चकारोबोध्यः परित्यजंश्च किलेत्युत्प्रेक्षायाम् अनङ्गत्वम् अशरीरत्वम् अथच प्रच्छन्नशरीरत्वं गत्वा मम रावणस्य पक्षे जयद्रथस्य हृदयमेव दुर्गं निविशते प्रविशति। न्याधाविशादेरित्यात्मनेपदम्। अन्योऽपि कुतश्चिद्भयेन वाणपातवारणार्थञ्च प्रच्छन्नशरीरीभूत्वा दुर्गमाश्रयति एतेनास्यामतितरां सकामोऽस्मीति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः, शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३ ॥

इमामनधिगच्छतोमहदप्यैश्वर्यं वृथेत्याह।

भवत्विति। शतमखस्य तिष्ठतु तावदन्येषां वार्ता शतमखानुष्ठानजनित-पुण्यशालिन इन्द्रस्य स्वर्गलोकाधिपत्यं स्वाराज्यं भवतु तिष्ठतु तथा तेन शत-मखेन उपभोग्या नन्दनोद्यानलक्ष्मीर्नन्दनवनसम्पत्तिर्भवतु तथा सततफुल्लं दिवत्वेन निमेषशून्यत्वात् निरन्तरविकसितम्। स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादि-वत् क्रियाविशेषणस्यापि समासोवैवक्षिकः। तदीयं शतमखसम्बन्धि दृक्-सहस्रं भवतु किन्तु तस्य सकलं स्वर्गलोकाधिपत्यादि सर्वम् अफलं निरर्थकम्। कुत इत्याह यः शतमखः अस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याः। कर्तरिषष्ठी। प्रेक्ष्यतां साभिलाषदर्शनविषयतां न यातो न गतः। प्रेक्षितामिति पाठे अस्या इति कर्मणि षष्ठी अयं पाठः सम्यक् अतएव सततफुल्लदृक्सहस्रोत्कीर्तनं

अविरतमखदीक्षाजातसंस्कारजाड्यं
स्फुटतरमरसज्ञं मन्महे नाकनाथम्।
भवति यदि स ईदृग्रूपवेशान्तरज्ञ-
श्चिरतरमकलत्रः स्यात्कथं गोतमोऽसौ ॥१५॥
अस्याः स्फुटं माल्यकदामशोभि
वेणीगुणोत्कर्षमलिम्लुचानाम्।

सञ्चरते। अत्र इमां विना इन्द्रस्य स्वाराज्यादिकं विफलमिति विनोक्त्य-लङ्कारोऽभिव्यज्यते। मालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

अविरतेति। नाकस्य स्वर्गस्य नाथम् इन्द्रम् अविरतमखदीक्षया निरन्तर-यज्ञानुष्ठानेन जातं संस्कारस्य हेयोपादेयविवेकशक्तेर्जाड्यं यस्य स तथा तं यद्वा अविरतमखदीक्षायां जातो यः संस्कारस्तेन जाड्यं जडता यस्य स तथा तम् अतएव स्फुटतरं सुव्यक्तम् अरसज्ञम् उत्कृष्टविषयेष्वरसिकं मन्महे जानीमः। मनुबोधने इत्यस्य तानादिकस्य रूपं वमयोर्वेति वैकल्पिकत्वादागमाभावः। कुत इत्याह स इन्द्रः ईदृशोः सीतासम्बन्धिनोः पक्षे द्रौपदीसम्बन्धिनोः रूप-वेशयोरन्तरं विशेषम् इतरसुन्दर्यपेक्षया वैलक्षण्यं जानातीति स तथा तादृशो-यदि भवति स्यात् तदा असौ गोतमोऽहल्यापतिर्मुनिविशेषः चिरतरं कालं व्याप्य कथम् अकलत्रः पत्नीरहितः स्यात् एतामपेक्ष्य निकृष्टामप्यहल्याम् अतिसुन्दरीं मन्यमान इन्द्रो यत्कामयतिस्म येन च जारसङ्गदूषितां तां कोपेन पाषाणतां नीत्वा गोतमश्चिरम् अपत्नीकोऽभूत् तत्तस्य संस्कारजाड्यजनित-रसज्ञत्वाभावविजृम्भितमित्यर्थः एतेनाहल्यातोऽप्युत्कृष्टेयमिति व्यतिरेको-व्यङ्ग्यः ॥ १५ ॥

अस्या इति। घनानां मेघानामन्तोयत्र स घनान्तः शरत्कालः अस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्या माल्यकानां पुष्पमालानां दाम्ना समूहेन शोभत इति तादृशो या वेणी तस्या यो गुणोत्कर्षः स्वभावतः शोभमानाया अपि वेण्या माल्यदामकृतशोभाधिक्यमित्यर्थः तस्य मलिम्लुचानां चोराणाम्। "प्रतिरोधि-परास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचा" इत्यमरः। कलापिनां मयूराणां शिखण्डभारस्य

कलापिनां कल्पयतीव दण्डं
शिखण्डभारक्षपणाद्वनान्तः ॥१६॥

ईदृग्रूपप्रचयरचनारम्भपाण्डित्ययोगा-
ज्जातोदैवाज्जगति निपुणैः श्लाघनीयोविरिञ्चिः ।
किञ्चैतस्याः प्रसवविधिना योगकोटीनिविष्टं
युक्तं भूमेर्बहु मनुमहे रत्नगर्भाभिधानम् ॥१७॥

पिच्छसमूहस्य क्षपणात् पातनात् स्फुटं व्यक्तं दण्डं शास्तिं कल्पयतीव करोतीव शरदि मयूराणां बर्हपतनं भवति तत एवेयमुत्प्रेक्षा अन्योऽपि राजा चौराणां शिखावपनादि दण्डं करोति । अत्र दण्डविधानं प्रति मल्लिक्षयान्तविशेषणस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारस्तेन चोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ततश्च एतस्या विणी मयूरकलापसदृशीत्युपमाध्वनिः ॥ १६ ॥

ईदृगिति । विरिञ्चिर्ब्रह्मा दैवात् घुणाक्षरन्यायेन नतु स्वाभाविकसृष्टि-कौशलादित्यर्थः ईदृक् अलौकिकः सीतायाः पक्षे द्रौपद्या यो रूपप्रचयः सौन्दर्यो-त्कर्षस्तस्य रचना निर्माणं तस्या आरम्भे अनुष्ठाने यत्पाण्डित्यं कौशलं तस्य योगात् सम्बन्धात् निपुणैर्विवेचकैः जगति श्लाघनीयोजातः प्रशंसनीयोऽभूत् इदानीमिति शेषः पूर्वमीदृक्सृष्टेरदर्शनात् केनापि न तस्य प्रशंसा कृता इदानीमलौकिकैतद्रूपसृष्टिपाण्डित्यदर्शनेन निपुणैरपि सा क्रियते तच्च पाण्डित्यं दैवात् घुणाक्षरन्यायसिद्धम् अन्यथा वेदाभ्यासजडस्य विषयपरा-ङ्मुखस्य कुतः स्वारसिकमित्यर्थः किञ्च अपिच एतस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याः प्रसवविधिना यज्ञवास्तुतः समुद्भावनेन योगकोटीनिविष्टं यौगिकशब्दगणमध्ये प्रविष्टम् अवयवार्थसद्भावात् यौगिकमित्यर्थः भूमेः पृथिव्या रत्नगर्भाभिधानं रत्नं गर्भोयस्या इतिव्युत्पत्त्या रत्नगर्भेति नाम युक्तं न्याय्यं बहु अत्यन्तं सादर-मित्यर्थः यथा तथा मनुमहे मन्यामहे । अत्र एतस्या इत्यनन्तरमेवकारो-बोध्यः एतस्याः स्त्रीरत्नत्वात् एतत्प्रसवविधिनैव भूमेरत्नगर्भत्वं नतु हीरकादि-प्रसविनेति भावः । अर्द्धद्वयेऽपि नान्यैतत्सदृशीति व्यतिरेकध्वनिः । मन्दा-क्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

अनुदिनमपि गर्भं गाहतामम्बुराशे-
र्मुहुरपि रविबिम्बे स्वं वपुः संचिणोतु।
अपि पुनरकलङ्कं मण्डलं प्राप्य चन्द्र-
स्तुलयितुमलमस्या नैव वक्त्रारविन्दम् ॥१८॥

वनान्तरे स्तोकविभूषणापि
पर्याप्तशोभा निजयैव कान्त्या।
दृष्टा मया भाग्यबलेन सैषा
मेघोपरुद्धेव शशाङ्कलेखा ॥१९॥

अनुदिनमिति। चन्द्रः अम्बुराशेः समुद्रस्य गर्भं मध्यम् अनुदिनमपि गाहतां विलोडयतु कलङ्कक्षालनार्थमिति भावः तथा मुहुर्वारंवारमपि प्रतिदर्शमपीत्यर्थः दर्शेष्वेव सूर्याचन्द्रमसोरेकराश्यवस्थानात् रविबिम्बे सूर्यमण्डले स्वं वपुर्मण्डलं संचिणोतु सम्यक् क्षयं नयतु वपुःक्षयेण कलङ्कक्षयार्थमिति भावः। अपीति भिन्नक्रमे अकलङ्कं मण्डलं पुनः प्राप्यापि कलङ्कस्य वज्रलेपवदनपनेयत्वे सत्यपि कथञ्चित् वारम्बारजलक्षालनतापादिना कालान्तरे निष्कलङ्कीभूत्वापीत्यर्थः अस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याः वक्त्रं मुखम् अरविन्दमिवेति पुरुषव्याघ्रवदुपमितिसमासः अत्युत्कृष्टं वक्त्रमित्यर्थः तुलयितुं सदृशीकर्तुं नैव अलं समर्थः। चन्द्रोन केवलं कलङ्कसम्पर्कादितन्मुखतुलनायामयोग्यः किन्तु निकृष्टत्वात् स्वभावतोऽपि तस्मादम्बुराशिप्रवेशादिकं निरर्थकमनुतिष्ठतीत्यर्थः। अत्रापि व्यतिरेकध्वनिः। मालिनीवृत्तम् ॥ १८ ॥

वनान्तर इति। स्तोकमल्पं विभूषणं यस्याः सापि निजयैव स्वाभाविक्यैव कान्त्या पर्याप्तशोभा प्रभूतसौन्दर्या सा पूर्ववर्णितोत्कर्षा एषा सीता पक्षे द्रौपदी मया रावणेन पक्षे जयद्रथेन मेघेन उपरुद्धा आच्छादिता शशाङ्कस्य चन्द्रस्य लेखेव वनान्तरे वनमध्ये भाग्यबलेन प्राक्तनशुभादृष्टसामर्थ्येन दृष्टा शुद्धान्तयोग्याया अप्यस्या वनान्तरे दर्शनं मेघाच्छन्नचन्द्रलेखादर्शनमिव तच्च भाग्यबलेन अभाग्यवतां कुत ईदृगभ्युदय इत्यर्थः। उपमेयं श्रौती ॥ १९ ॥

आलोकमात्रादखिलोऽपि मौग्ध्या-
न्माभूज्जनो मन्मथबाणवेध्यः ।
इतीव नूनं नगरीमपोह्य
वनान्तमेषागमिता विधात्रा ॥२०॥

न खलु जलदगर्भाद्विद्यतेऽन्यत्र विद्युत्
स्फटिकजठरलग्नो मृग्यते पद्मरागः ।
इयमपि वनभूमौ वर्त्तते हन्त बाला
नहि जगति निधानं सर्वलोकप्रकाशे ॥२१॥

अस्या वनान्तरावस्थाने हेतुं तर्कयति ।

आलोकेति । आलोकमात्रात् एतस्या दर्शनमात्रजनितात् मौग्ध्यान्मूढ़त्वाद्धेतोः अखिलोऽपि सर्वोऽपि जनः मन्मथबाणस्य वेध्यो लक्ष्यो माभूत् कामवशगो न भवतु इतीव हेतोः नूनं निश्चितं विधात्रा एषा सीता पक्षे द्रौपदी नगरीम् अपोह्य परित्याज्य वनान्तम् अन्तशब्दस्य स्वरूपवाचकत्वात् वनम् आगमिता आनीता । एतस्या जनबहुलायां नगर्यामवस्थाने बहूनां कामपारवश्यं भवेदित्यस्मादिव कारणादियं वनमानीतेति हेतूत्प्रेक्षा ॥२०॥

नखल्विति । विद्युत् सौदामिनी जलदगर्भात् मेघमध्यादन्यत्र न खलु विद्यते मेघमध्यएव तिष्ठतीत्यर्थः तथा पद्मरागो लोहितमणिविशेषः स्फटिकानां श्वेतोपलविशेषाणां जठरलग्नो मध्यनिविष्टो मृग्यते अन्विष्यते शोभाधिक्यजननात् स्फटिकमध्यएव स्थाप्यत इत्यर्थः तथा इयमपि बाला सीता पक्षे द्रौपदी हन्तेति हर्षे । वनभूमौ वर्त्तते अर्थान्तरेणेदं द्रढ़यति हि यतः जगति लोके निधानं निधीयमानं सुवर्णाद्युत्कृष्टं वस्तु सर्वलोकप्रकाशे सर्वलोकज्ञानगोचरस्थाने न स्थाप्यत इति शेषः तस्माद्वनभूमावेवास्या अवस्थानं युक्तमित्यर्थः । अत्र निधानशब्दस्य निधीयमानवस्तुमात्रवाचकत्वेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥२१॥

यावन्नरेन्द्रसुतसायकदक्षिणारुः
सारङ्गरक्तकपिशं न वनं तदासीत् ।
तामीक्षमीक्षमितितर्कपरः स राजा
तावद्बभूव मदनायुधदक्षिणेर्मा ॥२२॥

गाम्भीर्यादिव रथतोऽवतीर्य रागी
संजानन्नपि निजगाद तां तपस्वी ।
कासि त्वं करभोरु कस्य दाराः
कोवा ते कथय वनान्तवासहेतुः ॥२३॥

यावदिति। तद्वनं यावत् नरेन्द्रसुतस्य रामस्य सायकेन बाणेन दक्षिणो दक्षिणाङ्गे अरुर्व्रणो यस्य तादृशो यः सारङ्गो मायामृगो मारीचस्तस्य रक्तेन कपिशं श्यावं आसीत् तावत् स राजा रावणः तां सीतां ईक्षमीक्षं दृष्ट्वा दृष्ट्वा। आभीक्ष्ण्ये णमुल्। इति तर्कपरः पूर्वोक्तरूपं तर्कं कुर्वन् सन् मदनायुधेन कामबाणेन दक्षिणे दक्षिणाङ्गे ईर्मं व्रणो यस्य तादृशो बभूव कामपरवशोऽभवत्। "व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः" इत्यमरः। दक्षिणेर्मेति दक्षिणादीर्मात्-व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगे इत्यन्समासान्तः।

पक्षे नरेन्द्रसुतानां मृगयार्थं निर्गतानां युधिष्ठिरादीनां सायकैर्दक्षिणारुषो ये सारङ्गामृगास्तेषां रक्तेन कपिशं तद्वनं यावदासीत् यावत्ते मृगयातोऽन निववृतिरे इत्यर्थः तावत् स राजा जयद्रथस्तां द्रौपदीमीक्षमीक्षं इति तर्कपरः सन् मदनायुधदक्षिणेर्मा बभूव ॥ २२ ॥

गाम्भीर्यादिति। तपस्वी धृततपस्विवेशो रावणः पक्षे तपस्वी अनुकम्प्यः वक्ष्यमाणविनीतोदारस्वभाव इत्यर्थः जयद्रथः। "तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु" इति मेदिनी। रागी वस्तुतोऽनुरागवान् सन् रथतो रथादवतीर्य तां सीतां पक्षे द्रौपदीं संजानन्नपि रामपत्नीत्वेन पक्षे पाण्डवपत्नीत्वेन सम्यक् ज्ञातवानपि गाम्भीर्यादिव गभीराशयत्वमिव प्रकाश्य नतु चापल्यादित्यर्थः। यद्गमैत्वात्

सा तेन पृष्टा चलचेतसापि
विस्पष्टमाचष्ट यथार्थमेव।
तस्यापि हृत्स्थं दशनांशुजालैः
शान्तिं नयन्तीव तमःसमूहम् ॥२४॥
योऽसौ वितानाहितसोमकार्यः
क्षौणीभृताहं जनकेन तेन।

पञ्चमी। निजगाद वक्ष्यमाणां पप्रच्छ किं तदित्याह हे करभोरु करिशावक-शुण्डवदूरुयुग्मे त्वं कासि का भवसि तथा कस्य दाराः पत्नी तथा वनान्तवासस्य हेतुर्वा कः वने वा किमर्थं तिष्ठसि कथय एतत् सर्वं ब्रूहि। प्रहर्षिणी-वृत्तम् ॥ २३ ॥

सेति। चलचेतसापि कामलोलमनसापि तेन रावणेन पक्षे जयद्रथेन पृष्टा सा सीता पक्षे द्रौपदी अतिधिवुङ्गा विस्पष्टं सुव्यक्तं यथा तथा यथार्थमेव सत्यमेव सर्वम् आचष्ट उवाच। विस्पष्टभाषणे हेतुरुत्प्रेक्ष्यते दशनानां धवल-दन्तानाम् अंशुजालैः करणैः तस्य रावणस्य पक्षे जयद्रथस्य अपिभिन्नक्रमे हृत्स्थमपि हृदयाभ्यन्तरस्थितमपि तमःसमूहं मोहजालम् अथच अन्धकार-निकरं शान्तिं नाशं नयन्तीव। अत्र तमःसमूहशब्दस्य श्लिष्टत्वेन शाब्दं रूपकं तच्च दशने आर्थस्य चन्द्रत्वारोपस्य कारणमेवञ्च एकदेशविवर्ति-परम्परितरूपकं तथा चन्द्रस्तु वहिःस्थितमेव तमः शमयति दशनस्तु हृदयाभ्यन्तरस्थमपीति व्यतिरेकश्च एताभ्यां नयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा अङ्गाङ्गिनया सङ्कीर्यते ॥ २४ ॥

किमाचष्टेत्याह।

य इति। विताने यज्ञे आहितं कृतं सोमेन सोमरसेन कार्यं होमरूपं येन सः विहितसोमयाग इत्यर्थः तादृशो योऽसौ प्रसिद्धः तेन जनकेन जनक-वंशप्रसूतेन सीरध्वजनाम्ना क्षौणीभृता राज्ञा कर्त्री सीता लाङ्गलपद्धत्यामुत्पन्न-त्वात् सीतानाम्नी अहम् अपीति निश्चये सम्बोधने वा कलत्रे पत्न्यां तनयेव पुत्रीव कृष्णाजिनेन यज्ञाङ्गत्वात् कृष्णसारचर्मणा शोभितायां क्षितौ लाङ्गल

लब्धापि कृष्णाजिनशोभितायां
क्षितौ कलत्रे तनयेव सीता ॥२५॥
पतिर्मम क्षत्रमशेषभूभृत्-
प्रभाविरामोऽयमजातशत्रुः।
भीमश्च भीमावरजश्च जिष्णु-
र्नासत्यजाताभिरताच साहम् ॥२६॥

कृष्टयज्ञभूम्यां लब्धा प्राप्ता यथा पत्न्यां तनया लभ्यते तथा यज्ञभूम्यां जनकेनाहं लब्धेत्यर्थः जनकतनया सीतास्मीति कासीति प्रश्नस्योत्तरम्।

पक्षे वितानात्क्षितौ विस्तारं प्राप्तो यः सोमकः सोमकवंशस्तत्र आर्यः श्रेष्ठो योऽसौ प्रसिद्धः तेन क्षोणीभृता जनकेन मत्पित्रा द्रुपदेन कलत्रे तनयेव सीता गुणैर्वैदेहीसदृशी निर्मलाशयत्वात् गङ्गासदृशी वा कृष्णा तन्नाम्नी अहम् अजिनशोभितायां क्षितौ याजोपयाजविहितयागभूम्यां लब्धा प्राप्ता द्रुपदपुत्री कृष्णास्मीत्युत्तरम् ॥ २५ ॥

पतिरिति। अशेषभूभृत्सु समस्तनृपतिषु मध्ये प्रभावि प्रतापशालि क्षत्रं क्षत्रियजातिः अयम् अचिरमेवाश्रमान्निर्गतो रामः रामनामा दशरथतनयः मम पतिः स्वामी। इदं कस्य दारा इत्यस्योत्तरम्। किम्भूतः अजातः शत्रुर्यस्य सः निर्हेतुकमविरोधीत्यर्थः तर्हि किं पराक्रमशून्यः नेत्याह भीमश्च शत्रूणां भयङ्करोऽपि तथा भीमोभयदोऽवरजः कनिष्ठोलक्ष्मणो यस्य तादृशोऽपि तथा जिष्णुः शत्रुजयशीलः। श्लोकादार्ध्यार्थमाह सा सीता अहम् अतीव असत्यजाते मिथ्यावादसमूहे अभिरता अनुरक्ता सत्यमेव सर्वं कथयामीत्यर्थः।

पक्षे क्षत्रं क्षत्रियजातिः तथा अशेषभूभृतां प्रभायास्तेजसोविरामोनाशो यस्मात् सः अयम् अजातशत्रुर्युधिष्ठिरो मम पतिः। न केवलमयमेक एव किन्तु भीमश्च भीमोऽपि मम पतिः तथा भीमस्य अवरजः कनिष्ठोजिष्णुरर्जुनश्च मम पतिः तर्हि त्रयं एव किं ते पतयः नान्योऽस्ति नहि नहीत्याह सा त्वयाशामपि पत्नी अहं नासत्यजातयोरश्विनेयपुत्रयोर्नकुलसहदेवयोरभिरता च अनु-

पितुर्निकेतं श्वशुरश्रियञ्च
विहाय साहं समयप्रतीक्षा।
दायादसंक्रामितराज्यभार-
स्वभर्तृभक्त्या विपिने वसामि ॥२७॥

इयं हि पूर्वैः पदवी प्रदिष्टा
स्त्रीणां त्रिवर्गाधिगमस्य मूलम्।
सुखेषु दुःखेष्वथवा स्थितोऽयं
यदेकभावेन पतिर्निषेव्यः ॥२८॥

रक्तापि अहं तयोरपि पत्नीत्यर्थः एतेन पञ्चानां पाण्डवानामहं पत्नी न ते बलात्कृता भवामीति सूचितम् ॥ २६ ॥

पितुरिति। सा सीता अहं पितुर्जनकस्य निकेतं गृहं तथा श्वशुरस्य दशरथस्य श्रियमैश्वर्यञ्च विहाय त्यक्त्वा समयं पूर्णचतुर्दशवर्षोत्तरकालं प्रतीक्षत इति तादृशी सती दायादे ज्ञातौ भरते संक्रामितः कैकेय्या प्रापितो राज्यभारो यस्य तादृशो यः स्वभर्ता मत्स्वामी रामस्तस्मिन् भक्त्या अनुरागेण विपिने वने वसामि। इदं कीवा ते वनान्तवासहेतुरित्यस्योत्तरम्।

पक्षे सा कृष्णाहं पितुर्द्रुपदस्य निकेतं श्वशुरस्य पाण्डोः श्रियञ्च विहाय समयप्रतीक्षा पूर्णत्रयोदशवर्षोत्तरकालं प्रतीक्षमाणा सती दायादे दुर्योधने संक्रामितः शकुनिकर्णादिभिर्द्यूतच्छलेन सङ्क्रमितो राज्यभारो येषां तादृशाश्च स्वभर्तारो युधिष्ठिरादयस्तेषु भक्त्या विपिने वसामि ॥ २७ ॥

ननु भवतु नाम ते पत्युर्वने वासः तव कथमित्याशङ्क्याह।

इयमिति। हि यतः पूर्वैः प्राचीनैर्मन्वादिभिः स्त्रीणां त्रिवर्गाधिगमस्य धर्मार्थकामप्राप्तेः। धर्मफलानभिसन्धानान्मोक्षप्राप्तेरपीति बोध्यम्। मूलं कारणं इयं पदवी वर्त्म प्रदिष्टा उपदिष्टा केयं पदवीत्याह सुखेषु अथवा दुःखेषु अवस्थितोऽयं पतिर्यत् एकभावेन अव्यभिचारिण्या भक्त्या निषेव्यः नितरां सेवनीयः धर्मादिमूलं पतिसेवामुद्दिश्यैव वनमागतास्मीति भावः।

इति ब्रुवाणां स्मरबाणभिन्नः
स निःसपत्नोमनुजेन्द्रपत्नीम्।
मनोज्ञहासां कृतहासमेनां
पुनर्बभाषे प्रतिषिद्धभाषी ॥२९॥

अयं पुराविद्भिरुदीर्यमाणः
स्फुटोऽभत् संप्रति लोकवादः।
तृणे महानीलशिलेव सक्तिं
करोत्यपात्रे खलु कामिनीति ॥३०॥

"पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता। सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते" इति मनुः। "दुःशीलोदुर्भगोवृद्धो जडोरोग्यधनोऽपि वा। पतिः स्त्रीभिर्न हातव्योलोकेप्सुभिरपातकी" इति भागवतञ्च ॥२८॥

इतीति। इति ब्रुवाणां पूर्वोक्तं कथयन्तीं तथा मनोज्ञहासां साध्वीत्वाद्दुष्टहास्यरहिताम् एनां मनुजेन्द्रपत्नीं सीतां पक्षे द्रौपदीं स रावणः पक्षे जयद्रथः कृतहासम् अवज्ञया कृतहास्यं यथा तथा पुनर्बभाषे वक्ष्यमानमुवाच। स किम्भूतः स्मरबाणभिन्नः कामतरलः तथा निःसपत्नः रामलक्ष्मणयोः पक्षे युधिष्ठिरादीनामसान्निध्यान्निर्भयः अतएव प्रतिषिद्धं परस्त्रीसमक्षं यन्निषिद्धं तद्भाषत इति सः ॥२९॥

यद्बभाषे तदाह अयमिति। पुराविद्भिः प्राचीनविज्ञैरुदीर्यमाणः कथ्यमानः अयं लोकवादो जनप्रवादः संप्रति स्फुटोऽभवत् सत्योबभूव जनप्रवादस्य प्रामाण्यसन्देहेऽपि मम त्वदीयव्यवहारदृष्ट्या सत्यत्वं निश्चितमित्यर्थः कः स इत्याह तृणे तृणभक्षी निकृष्टोपले इत्यर्थः महानीलशीलेव कामिनी काममात्रपरतन्त्रा नारी खल्वप्यर्थे अपात्रेऽपि अयोग्यपुरुषेऽपि सक्तिम् आसक्तिं करोतीत्ययं लोकवादः एवं सुन्दरी त्वं कथमयोग्यभर्तरि सानुरागेति भावः ॥३०॥

इदन्तु ते भर्तृजनस्य भाग्यं
तवाथवा प्राक्तनकर्मशक्तिः।
त्वया विचारोज्झितया स एव
न मुच्यते यद्वत दुर्गतोऽपि ॥३१॥

अनात्मसम्भारसमर्थमेनं
सा त्वं विहायात्महिते यतस्व।
अप्यस्ति कार्यं तृणकाष्ठलोष्ट्रै-
र्न राज्यहीनैर्नरदेववंश्यैः ॥३२॥

भिक्षावृत्तिं हरमपि जहौ जाह्नवी सिन्धुनाथा
हित्वा नागानुपरतमदान् पङ्कजं याति भृङ्गी।

इदमिति। तु पुनरिदं वरस्त्रीप्रापकं ते तव भर्तृजनस्य भाग्यं प्राचीनशुभादृष्टम् अथवा तव प्राक्तनकर्मणः कुपतिप्रापकजन्मान्तरीणनिन्दितकृत्यस्य शक्तिः सामर्थ्यं पक्तिरिति पाठे परिपाकः यत् यस्मात् विचारोज्झितया ग्राह्याग्राह्यविवेकत्यक्तया त्वया वत कष्टं दुर्गतोऽपि राज्यभ्रंशवनवासादिना दरिद्रोऽपि सएव कथमपि पूर्वं स्वीकृतएव पतिर्नमुच्यते अद्याप्यङ्गीक्रियते सर्वथास्य न योग्यासीति भावः ॥३१॥

अनात्मेति। सा अतिसुन्दरी त्वम् अनात्मसम्भारसमर्थम् आत्मपोषणेऽप्यशक्तम् एनं पतिं विहाय आत्महिते योग्यपुरुषान्तराश्रयणरूपे यतस्व यत्नं कुरु। भवतु दुर्गतोऽपि पतिः साध्वीनामत्याज्य एवेत्याशङ्कायामाह तृणकाष्ठलोष्ट्रैरपि कार्यमस्ति अतितुच्छैस्तृणादिभिरपि कदाचित् प्रयोजनं स्यात् नतु राज्यहीनैर्नरदेववंश्यैः राजपुत्रैः कार्यमस्ति तस्मात् साध्वीभिरपि तादृशः पतिस्त्याज्य एवेति भावः। यावज्जीवेत्सुखं जीवेदिति लोकायतमतमत्र मूलमवगन्तव्यम् ॥३२॥

दृष्टान्तेन स्वोक्तं द्रढयति।

वीर्योदग्रं भजति नृपतिं प्राक्तनं प्रोह्य पृथ्वी
सारापेताः सरसिजदृशस्तूलतुल्या भवन्ति ॥३३॥

अहं युवा सुन्दरि सिन्धुराजः
कुवेरसम्पत्प्रतियोगिलक्ष्मीः।
यो रावणोविद्विषतामसाध्य-
स्तमागतं मां भज भर्तृभावात् ॥३४॥

भिक्षेति। जाह्नवी गङ्गा सिन्धौ रत्नाकरे नम्रा प्रवणा प्रविष्टेत्यर्थः अथच अनुरक्ता सती भिक्षैव वृत्तिर्जीवनोपायो यस्य स तथा तं हरमपि सर्वजन-पूज्यं शिवमपि जह्नौ तत्याज हरशिरसि न चिरं तस्थावित्यर्थः तथा भृङ्गी भ्रमरी उपरतमदान् विरतदानान् नागान् हस्तिनोहित्वा पङ्कजं मधुसमृद्धि-पूर्णं पद्मं याति तथा पृथ्वी प्राक्तनं नृपतिं निर्वीर्यं राजानं प्रोह्य त्यक्त्वा वीर्येणो-दग्रम् उद्भटम् अतिबलवन्तमित्यर्थः नृपतिं भजति आश्रयति तथा साराद्धना-दपेताः पुरुषाः सरसिजदृशः स्त्रियः तूलतुल्यास्तूलवदतितुच्छास्त्याज्या इत्यर्थः भवन्ति अतस्त्वयापि सारापेतोऽयं पतिस्त्याज्य इति भावः। "सारन्तु द्रविण-न्याय्यवारिषु" इति हेमचन्द्रः। अत्र वाक्यार्थानां परस्परबिम्बप्रतिबिम्बतया पर्यवसानात् दृष्टान्तालङ्कारः स च तत्त्यागं प्रति भिक्षावृत्तित्वादीनां विशेषणगत्या हेतुत्वात् काव्यलिङ्गसंसृष्ट्या सङ्कीर्णः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥३३॥

फलितार्थमाह।

अहमिति। हे सुन्दरि सीते योऽहं रावणो रावणनामा तथा युवा तरुणः तथा सिन्धौ समुद्रमध्ये लङ्कायामित्यर्थः राजतइति सिन्धुराजः। पचादित्वादच्। यद्वा सिन्धुरेण हस्तिना अजति गच्छतीति सिन्धुराजः तव पतिवन्नाहं पद्भ्यां वने भ्रमामीत्यर्थः। तथा कुवेरस्य सम्पदः समृद्धेः प्रति-योगिनी सदृशी लक्ष्मीर्यस्य तथा विद्विषतां शत्रूणां देवादीनाम् असाध्यः ब्रह्मवरप्राप्त्या अजेयः अतस्तम् आगतम् अन्याभिसृष्ट्या दुष्प्राप्यमपि स्वयमुप-स्थितं मां भर्तृभावात् पतित्वेन भज अङ्गीकुरु।

पक्षे हे सुन्दरि द्रौपदि योऽहं सिन्धुदेशस्य राजा जयद्रथः तथा विद्विषतां

सा त्यक्तशोका जटिलामशोकै-
रुद्यानलक्ष्मीमुपशोभयन्ती।
मत्पाणिलूनप्रसवावतंसा
साकं मया सञ्चर सिन्धुदेशान्॥३५॥
सा तेन वाक्यैरिति सान्त्विताऽपि
धाराहता विद्युदिव स्फुरन्ती।
अलं प्रलापैरपयाहि पापे-
त्युक्त्वा परावृत्तमुखी बभूव॥३६॥

रावणः रावयति युद्धे शब्दयतीति सः। नन्दादित्वाल्ल्युः। तथा अर्जुनोऽजेयः अन्यत् समानम्। अत्र भजनं प्रति यौवनादीनां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्॥३४॥

सेति। सा त्वं त्यक्तशोका सती निकृष्टपतिपरित्यागजन्यशोकं विहायेत्यर्थः मया साकं सह सिन्धुदेशान् समुद्रतीरप्रदेशान् पक्षे सिन्धुनामकदेशान् सञ्चर विहारार्थमिति शेषः किम्भूता अशोकैः पुष्पिताशोकवृक्षैर्जटिलां व्याप्ताम् उद्यानलक्ष्मीम् उपवनशोभाम् उपशोभयन्ती स्वसान्निध्येन वर्द्धयन्ती। सिन्धुदेशेऽपि अशोकवृक्षबाहुल्यमस्ति। तथा मत्पाणिना लूनाश्छिन्ना ये प्रसवाः पुष्पादीनि तैरवतंसः शिरःकर्णभूषणं यस्याः सा मत्परिग्रहे तवैतादृशं सौभाग्यं भविष्यतीति भावः। मयेत्यस्य सहार्थतृतीयान्तत्वात् तद्योगेऽपि सञ्चरेत्यत्र समस्तृतीयायुक्तादित्यनेन नात्मनेपदं करणार्थतृतीयान्तयोगेनैव तद्विधानात्॥३५॥

सेति। सा सीता पक्षे द्रौपदी तेन रावणेन पक्षे जयद्रथेन इति पूर्वोक्तैर्वाक्यैः सान्त्वितापि प्रलोभितापि धाराभिराहता विद्युदिव स्फुरन्ती कोपेन ज्वलन्ती सती। धारावर्षणसमये विद्युतस्तारल्यं भवतीति प्रसिद्धिः। क्वचित् वाताहतेति पाठः वातेनाहता तरलितेत्यर्थः। हे पाप निन्दितपुरुष प्रलापै-

यदा तया प्रार्थितयापि भूयः
शोरेवया शोण इवापविद्धः ।
विकारमासाद्य तदा स तीव्रं
बलेन तां हर्तुमियेष बालाम् ॥३७॥
पुरातिदर्पादिव दानवस्त्रयीं
विधुन्तुदः पर्वणि चन्द्रिकामिव ।
नदीरयस्तीरलतामिवोत्प्लवे
स तां जहार प्रसभेन भामिनीम् ॥३८॥
तथागतां तामवलोक्य विह्वलां
तदार्तनादप्रतिशब्दमेदुरैः ।

रनर्थकालापैरलम् अपयाहि दूरमपगच्छ इति उक्त्वा पराहत्तमुखी तस्य अनभिमुखी बभूव । पापिष्ठस्य द्रष्टुमनौचित्यादिति भावः ॥३६॥

यदेति । भूयः पुनः पुनः प्रार्थितयापि पूर्वोक्तरीत्या स्वभजनं प्रति याचितयापि तया सीतया पक्षे द्रौपद्या शोरेवया शोमत्या नर्मदया नद्या शोणो नदविशेष इव स रावणः पक्षे जयद्रथः यदा अपविद्धः निराकृतः तदा स तीव्रं क्रोधलोभसहकारेणोत्कटं विकारं कामकृतं मनसः क्षोभं रामायणपक्षे तपस्विवेशत्यागरूपञ्च आसाद्य प्राप्य तां बालां बलेन हर्तुमियेष । पूर्वार्द्धे उपमा ॥३७॥

पुरेति । स रावणः पक्षे जयद्रथः तां भामिनीं सीतां पक्षे द्रौपदीं प्रसभेन हठेन जहार । उपमाभिस्तस्या हरणायोग्यत्वमुपपादयति पुरा अतिदर्पात् दानवस्त्रयीं त्रिवेदीमिव तथा विधुन्तुदो राहुः पर्वणि पौर्णमास्यां चन्द्रिकामिव तथा नद्यारयो वेगः उत्प्लवे जलोद्रेके तीरलतामिव । मालोपमालङ्कारः ॥३८॥

तथेति । वनान्तमेदिनी वनस्थली तां सीतां पक्षे द्रौपदीं तथागतां

गुहामुखैर्निर्झरबाष्पवर्षिणी
स्वयं नु चक्रन्द वनान्तमेदिनी ॥३९॥
चलज्जटायौ वनसीम्नि तिष्ठता
विलोक्य चौर्य्ये हृतां परेण ताम्।
तदीयकेलीहरिणीगणैः समं
चिराय चुक्रोश वने द्विजावलिः ॥४०॥
आकृष्यमाणः प्रसभाद्दिवोच्चै-
स्तदार्त्तनादैर्निजया रुषा च।

तद्रूपापन्नां तथाविधमयोग्यहरणं प्राप्तामित्यर्थः अतएव विह्वलां व्याकुलाम् अवलोक्य निर्झरो निर्झरजलं स एव वाष्पम् अश्रु तद्वर्षतीति तादृशी सती तस्या आर्त्तनादस्य प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना मेदुरैः पूर्णैर्गुहा एव मुखानि तैः कृत्वा नूत्प्रेक्षायां स्वयं नु चक्रन्द अरोदीदिव। अन्यापि रुदतीं दृष्ट्वा अश्रुवर्षिणी सती हाहादिरवपूर्णमुखेन रोदिति। अत्र गुहायां मुखत्वारोपस्य निर्झरजले वाष्पत्वारोपस्य च शाब्दत्वात् वनान्तमेदिन्याम् आर्थः सखीत्वारोपोऽपेक्षणीयः तेनैकदेशविवर्त्तिरूपकमेवेदं न समासोक्तिः तदनुप्राणिता चोत्प्रेक्षेत्यनयोः सङ्करः ॥ ३९ ॥

चलदिति। चलन् उद्धारार्थं चञ्चलीभवन् जटायुस्तन्नामा पक्षी यत्र सा तथा तस्यां वनसीम्नि तिष्ठता परेण शत्रुणा रावणेन चौर्य्येण हृतां तां सीतां विलोक्य द्विजावलिः पक्षिकुलं तदीयाः सीतासम्बन्धिन्यो याः केलीहरिण्यः क्रीडामृग्यस्तासां गणैः समं सह वने चिराय चिरं कालं व्याप्य चुक्रोश क्रन्दितवती।

पक्षे यौवनसीम्नि तिष्ठता यूना परेण जयद्रथेन चौर्य्येण हृतां तां द्रौपदीं विलोक्य चलन्त्यः कोपेन शिरःकम्पनात् कम्पमाना जटा लग्नकचा यस्याः सा द्विजावलिः धौम्यादिविप्रसमूहः तदीयकेलीहरिणीगणैः समं वने चिराय चुक्रोश। "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः ॥४०॥

त्वरावतस्तस्य रुरोध मार्गं
जवेन भीमः खगराट्समानः ॥४१॥
परस्पराक्षेपविवृद्धरंहसोः
प्रहाररेखाङ्कितगात्रयोर्मिथः ।
प्रकर्षविस्मापितसिद्धचारणं
तयोरभूत् सङ्गरकर्म दारुणम् ॥४२॥
चिरप्रहारक्षतपक्षमेनं
निगृह्य कण्ठस्थितजीवशेषम् ।

आकृष्यमाण इति । उच्चैरुन्नतैः तस्याः सीताया आर्तनादैः हा राम हा लक्ष्मणेत्यादिकातरध्वनिभिः तथा निजया रुषा कोपेन च प्रसभात् आकृष्यमाण इव नीयमान इव भीमः शत्रुभयङ्करः खगराट् पक्षिश्रेष्ठोजटायुः समानः सगर्वः सन् त्वरावतः सीतामादाय सत्वरं गच्छतस्तस्य रावणस्य मार्गं पन्थानं जवेन रुरोध आवृणोत् ।

पक्षे उच्चैस्तेषां द्विजानामार्तनादैः निजया रुषा च प्रसभादाकृष्यमाण इव जवेन खगराट्समानः गरुड़तुल्यो भीमोभीमसेनः त्वरावतस्तस्य जयद्रथस्य मार्गं रुरोध ॥ ४१ ॥

परस्परेति । परस्परमाक्षेपेण निन्दावादेन विवृद्धं रंहोयुद्धवेगोययोस्तौ तथा तयोः तथामिथः परस्परं प्रहाररेखाभिः प्रहारजनितचिह्नैरङ्किते गात्रे ययोस्तौ तथा तादृशोस्तयोर्जटायुरावणयोः पक्षे भीमजयद्रथयोः प्रकर्षेण विस्मापिता विस्मयं नीताः सिद्धाश्चारणाश्च गणभेदा यत्र तत् दारुणं सङ्गरकर्म युद्धकार्यम् अभूत् ॥ ४२

चिरेति । भीमा सेना यस्य तादृशः स रावणः चिरप्रहारेण क्षता क्षयं गमिताः पक्षाः पतत्राणि यस्य स तथा तं तथा कण्ठस्थितः कण्ठलुठितो जीवस्य जीवनस्य शेषोऽवशेषो यस्य स तथा तं मृतप्रायमित्यर्थः एनं जटायुः निगृह्य पराभूय स्वस्य बलेन सामर्थ्येन तां सीतां धर्मराजो यमस्तेनाश्रिता या

स भीमसेनः स्वबलेन निन्ये
तां धर्मराजाश्रितदिङ्मुखान्तम् ॥४३॥
निशाचराणामवरोधकर्त्रा
पत्या प्रकामं कृतसान्त्वनापि।
निनाय साशोकवनेषु कालं
न मृत्युना नाप्यथ जीवितेन ॥४४॥
ततो वनेषु भ्रमते शशंस
भर्त्रे प्रजानामरणीं प्रियां स्वाम्।

दिक् दक्षिणादिक् तस्या मुखस्य साम्मुख्यस्य अन्तं दक्षिणादिङ्मुखस्यान्ते वर्तमानां लङ्कामित्यर्थः निन्ये प्रापयामास भीमसेन इति तदानीं सेनाया असम्बन्धात् उपलक्षणविषयान्वयः।

पक्षे स भीमसेनो वृकोदरः चिरप्रहारेण क्षताः पत्त्राः सैन्यादिसहाया यस्य तम् एनं जयद्रथं निगृह्य गृहीत्वा तां द्रौपदीं धर्मराजोयुधिष्ठिरः तदाश्रितदिङ्मुखान्तं निन्ये युधिष्ठिरसमीपं प्रापयामास अन्यक्षमानम् ॥ ४३ ॥

निशेति। सा सीता अशोकवनेषु अशोकवृक्षबहुलेषु। विस्तृतत्वाद्बहुवचनम् अवरोधकर्त्रा वन्दीत्वेन नियन्त्रणाकारकेण निशाचराणां पत्या प्रभुणा रावणेन प्रकाममत्यन्तं कृतसान्त्वनापि स्वभजनं प्रति कृतानुनयापि न मृत्युना नाप्यथ जीवितेन कालं निन्ये मृतप्राया दुःखेन कालं यापयामासेत्यर्थः। कृतसान्त्वनेति रम्भाशापात् बलेन हरणं परिहृतम्।

पक्षे निशाचराणां हिडिम्बादीनाम् अवरोधकर्त्रा विनाशकेन पत्या स्वामिना भीमेन प्रकामं कृतसान्त्वनापि सा द्रौपदी शोकवनेषु अतुलदुःखानुभवेन शोकबहुलेषु वनेषु न मृत्युना नाप्यथ जीवितेन अतिदुःखेनेत्यर्थः कालं निन्ये ॥४४॥

तत इति। ततोऽनन्तरं श्रमेण युद्धायासेन कण्ठगतः जीवनसंशयं प्राप्तः द्विजोत्तमः पक्षिश्रेष्ठः जटायुः वनेषु भ्रमते सीतान्वेषणार्थमितस्ततः पर्यटते

द्विजोत्तमः कृच्छ्रगतः श्रमेण
परेण विभ्यद्धरिणापनीता ॥४५॥
वने पुनस्तत्पदवीं विचिन्वन्
द्विजानुजप्राणभयोद्यतेन ।
कबन्धभूतेन परिश्रमार्तः
केनापि भूतेन ससङ्गतोऽभूत् ॥४६॥

प्रजानां भर्त्रे राज्ञे रामाय बिभ्यद्धरिरिन्द्रो यस्मात् स तथा तेन परेण शत्रुणा रावणेन अपनीतां हृतां स्वां प्रियां सीतां शशंस युद्धे मां विनिर्जित्य रावणः सीतां जहारेति कथयामासेत्यर्थः। किम्भूताम् अरणीं तव कोपाग्न्युद्दीपकत्वात् मन्थनकाष्ठमिव अन्याप्यरणी मथ्यमाना अग्निमाविर्भावयति।

पक्षे परेणाधिकेन श्रमेण हरिणानुधावनायासेन कृच्छ्रगतः प्राप्तक्लेशः द्विजोत्तमः कश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठः बिभ्यद्भीतोयो हरिणः अरण्यां शिरःकण्डूयनतत्परो मृगरूपधारी धर्मस्तेनापनीतां स्वां प्रियाम् अग्निहोत्रसम्पादनैकहेतुत्वात् स्नेहास्पदम् अरणीं मन्थनकाष्ठं वनेषु भ्रमते प्रजानां भर्त्रे युधिष्ठिराय शशंस राजन् इमामरणीं शृङ्गलग्नामादाय हरिणोऽयं पलायते तदेनं निरस्य तामानीय मह्यं देहीतिकथयामासेत्यर्थः। "अरणिस्त्वग्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि" इति मेदिनी ॥४५॥

वन इति। वने दण्डकारण्यात् क्रोशत्रयातीतेऽरण्ये तस्याः सीतायाः पदवीं पन्थानं पुनर्विचिन्वन् कया पदव्या सा रावणेन नीतेत्यन्विष्यन् अतएव परिश्रमेण भ्रमणखेदेनार्तः कातरः स रामः निजस्य स्वस्य अनुजस्य लक्ष्मणस्य च प्राणभये विनाशे इत्यर्थः उद्यतेन उद्युक्तेन कबन्धेतिनाम्ना भूतोवित्तः ख्यातः कबन्धभूतस्तेन केनापि भूतेन जन्तुना स्थूलशिरोमुनिशापेन राक्षसतां इन्द्रेण च विकृताकृतां नीतेन दनोर्मध्यमपुत्रेणेत्यर्थः सङ्गतः संप्राप्तोऽभूत्। "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबे त्रिषुचिते। प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु न" इति मेदिनी।

पक्षे वने पुनस्तस्या अरण्याः पदवीं विचिन्वन् परिश्रमार्तः वनभ्रमणश्रम-

स तेन पूर्वं कृतविग्रहोऽपि
तद्व्याहृतार्थप्रतिवाक्यदानैः।
भृशं धिनोतिस्म मनस्तदीय
न याति को नाम वशं गुणानाम् ॥४७॥
ततो वधाविष्कृतदिव्यदेहतो
हितोपदेशं प्रतिपद्य धर्मतः।

जनितपिपासया क्लान्तः स युधिष्ठिरः निजानुजानां भीमादीनां प्राणभयोद्यतेन प्रश्नापूर्वेण जलपानादिनाशकेनेत्यर्थः तथा कस्य जलस्य जलपानस्येत्यर्थः बन्धभूतेन प्रतिबन्धकरूपेण केनापि भूतेन प्रथमं बकरूपेण पश्चाद्यक्षरूपेण धर्मेणेत्यर्थः सङ्गतोऽभूत् पिपासार्तेन युधिष्ठिरेण जलानयनार्थं क्रमेण प्रेरिता नकुलादयः बकरूपिधर्मवचनमुल्लङ्घ्य जलं पीत्वा मृतास्ततस्तदनुसन्धानपरो युधिष्ठिरोऽपि तत्र गतस्तेन मिलित इत्यर्थः ॥४६॥

स इति। स कबन्धः पूर्वं तेन रामेण सह कृतविग्रहोऽपि भक्षणोद्यमात्कृतविरोधः सन्नपि तेन रामेण व्याहृतः कथितोयोऽर्थः प्रयोजनम्। "स त्वं सीतां समाचक्ष्व यत्र वा येन वा हृताम्" इत्यादिरूपस्तस्य प्रतिवाक्यदानैः। "शृणु राघव तत्त्वेन" इत्यादिरूपप्रत्युत्तरप्रदानैः करणैस्तदीयं रामसम्बन्धि मनो भृशं धिनोतिस्म अप्रीणयत्। उक्तमर्थं समर्थयति कोनाम जनः गुणानां वशं वश्यतां न याति सर्वे गुणैः सन्तोषं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।

पक्षे स युधिष्ठिरः तेन बकरूपिणा धर्मेण पूर्वं कृताविग्रहोभ्रातृवधरूपविप्रियं यस्य तादृशः सन्नपि तेन धर्मेण व्याहृतः पृष्टोयोऽर्थः। "किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चरा" इत्यादि रूपस्तस्य प्रतिवाक्यदानैः "ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चरा" इत्यादि प्रत्युत्तरप्रदानैः कृत्वा तदीयं धर्मसम्बन्धि मनो भृशं धिनोति स्म शेषं तुल्यम्। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ४७ ॥

तत इति। असौ रामः ततस्तस्मादनन्तरं वधेन तदनुमत्या तदीयराक्षसशरीरस्य दाहेन आविष्कृतः प्रकाशितोदिव्यदेहः प्राक्तनस्वर्गीयशरीरं येन स

निजानुजापत्प्रतिमोक्षणादसौ
विपत्पयोधिं मनुतेस्म गोष्पदम् ॥४८॥
ततः समुद्दीपितमत्स्यमण्डलं
समुल्लसत्कीचकवंशदुर्गमम् ।
परैरचिन्त्याचरणः समुच्चल-
न्नराधिपम्पावनमाससाद सः ॥४९॥

तथा तस्मात् तथा निजानुजयोः स्वलक्ष्मणयोरापदः तद्भक्षणरूपविपत्तेः प्रतिमोक्षणं यस्मात् स तथा तस्मात् कबन्धात् धर्मतो धर्मेण प्रत्युपकारधर्ममूलकमित्यर्थः हितोपदेशं इतः पम्पाप्रदेशं गच्छ तत्र ऋष्यमूके सुग्रीवेण सह सख्यं कृत्वा तत्सहायः सीतामुद्धरिष्यसीत्येवंरूपं प्रतिपद्य प्राप्य विपत् सीतोद्धरणक्लेशरूपविपत्तिरेवं पयोधिर्दुरधिगम्यत्वात् समुद्रस्तं गोष्पदं मनुतेस्म सुग्रीवसहायोऽचिरमेव सीतामुद्धरिष्यामीति निश्चिकायेत्यर्थः ।

पक्षे ततोऽसौ युधिष्ठिरः बधाय भीमादीनां जीवनाय आविष्कृतो दिव्यदेहो येन स तथा तस्मात् यक्षरूपमपहाय देवदेहं गृहीतवत इत्यर्थः धर्मतः प्रश्नपूरणसन्तुष्टात् स्वपितुर्धर्मात् हितोपदेशम् इतोविराटनगरं गच्छ तत्र वर्षमेकमज्ञातवासमध्युष्य युद्धे शत्रून् जेष्यसीत्येवमादेशं प्रतिपद्य अनन्तरं निजानुजानां भीमादीनाम् आपदोमरणरूपायाः प्रतिमोक्षणात् धर्मवचसा तेषां पुनः प्रत्युज्जीवनादित्यर्थः कौरवविजयरूपविपत्पयोधिं गोष्पदं मनुतेस्म अवश्यमेव कौरवान् जेष्यामीति निश्चिकायेत्यर्थः । विपत्पयोधिमिति निरङ्गरूपकम् ॥४८॥

तत इति । परैरन्यैः रावणादिशत्रुभिर्वा अचिन्त्यमप्रतर्क्यमाचरणं कर्म यस्य सः तथा समुत् कबन्धादेशेन सहर्षः स रामः ततः कबन्धोपदेशानन्तरं पम्पा नाम सरस्तस्य वनं जलं तदुपलक्षितदेशमित्यर्थः आससाद प्राप किम्भूतं समुद्दीपितं स्वच्छतया दर्शितं मत्स्यमण्डलम् अन्तःक्रीडन्मीनकुलं येन तत् तथा समुल्लसद्भिः कीचकवंशैः सशब्दवेणुभिः कीचकैश्चविशेषैः वंशैश्चेति वा दुर्गमम् अन्यैर्गन्तुमशक्यं तथा चलन्नपगच्छन् नराणामाधिर्मानसव्यथा यत्र तत्

मातङ्गतेजः क्षपितारिशक्तौ
स वानरेन्द्रं विषये वसन्तम्।
समीरपुत्रेण कृतानुकूल्यः
संप्राप राजाविदितः सखायम् ॥५०॥

यद्वा नराणां विरञ्चिमनुष्याणामाधिर्यस्मात्तत् विरञ्चोद्दीपकमित्यर्थः अस्मिन् पक्षे चलचिति कर्तृविशेषणम्।

पक्षे ततो धर्मवचनानन्तरं परैर्दुर्योधनादिभिरविम्लाचरणोऽलक्षितप्रचारः समुच्चलन् अज्ञातवासाय तस्माद्देशाद्गच्छन् स युधिष्ठिरः पावनं दोषवर्जितं नराधिपं विराटनृपतिम् आससाद किम्भूतं समुद्दीपितं प्रजारञ्जनादिना उल्लासितं मत्स्यमण्डलं तन्नामकराष्ट्रं येन स तथा तं तथा समुल्लसन् यः कीचकः विराटसेनापतिर्दैत्यविशेषस्तस्य वंशैर्गोत्रैर्दुर्गमं शत्रुभिरनाक्रमणीयम्। "कीचको ध्वनिमद्वंशे दैत्यभेदे द्रुमान्तरे" इत्युभयत्रापि हेमचन्द्रः॥ ४९ ॥

मातङ्गेति। स राजा रामः समीरपुत्रेण वायुतनयेन हनुमता कृतमानुकूल्यं सुग्रीवसमीपनयनरूपोपकारो यस्य सः तथा विदितः हनुमद्वचसा दाशरथित्वेन ज्ञातः सन् मतङ्गस्य मुनेरिदं मातङ्गं यत्तेजस्तपःप्रभावस्तेन क्षपिता कुण्ठिता अरेः सुग्रीवशत्रोर्वालिनः शक्तिः पराक्रमो यत्र स तथा तस्मिन् विषये ऋष्यमूकप्रदेशे वसन्तं चतुर्भिः सहायैः सह निर्भयेन कृतवसतिं वानरेन्द्रं कपिमुख्यं सुग्रीवं सखायं मित्रं संप्राप। मृतदुन्दुभिदानवदेहोत्क्षेपेण रक्तबिन्दुपातनात् क्रुद्धेन मतङ्गमुनिना अत्रागतामरिष्यसीति शापेदत्ते वालिना ऋष्यमूकप्रदेशः परिहृतः।

पक्षे समीरपुत्रेण भीमेन कृतानुकूल्यः कृतरक्षणः सदा। वाशब्दस्त्वर्थे। स च राजा युधिष्ठिरः अविदितः कैरपि दुर्योधनादिभिरज्ञातः सन्। अज्ञातवासस्यापेक्षितत्वादिति भावः। मातङ्गानां हस्तिसैन्यानां तेजसा क्षपिता अरीणां शक्तिर्यत्र तादृशे विषये मत्स्यप्रदेशे वसन्तं नरेन्द्रं राजानं विराटं सखायं संप्राप मत्स्यदेशं गत्वा विराटस्य सखा बभूवेत्यर्थः॥ ५० ॥

सोऽध्वरन्धनसङ्गीतहरिगोत्रावलम्बनैः।
तत्कर्मभिः स्वं कृतिनं विभावस्वन्वयोऽस्मरत् ॥५१॥

स व्यञ्जयन्नात्मभुजस्य तेजः
संघृष्टविद्विड्बललोपिमल्लान्।
बलेन भीमो रघुवीरवर्य-
स्तालान् वने वायुरिवोन्ममाथ ॥५२॥

स इति। विभावसोः सूर्यस्य अन्वयो वंशः पुत्र इत्यर्थः स सुग्रीवः तस्य रामस्य कर्मभिः दुन्दुभिशरीरक्षेपादिभिः कार्यैः अध्वरन् अचलन् स्वाभिप्रेत-वालिवधे किञ्चित् कृतविश्वास इत्यर्थः धनसङ्गिनं राजत्वात् धनिनं वालिनं इतानि प्राप्तानि यानि हरिगोत्राणि वानरकुलानि तेषाम् अवलम्बनैः आश्र-यणैः रामेण वालिनं विनाश्य तदनुगतवानरकुलग्रहणैरित्यर्थः स्वम् आत्मानं कृतिनं रामकार्यसीतोद्धरणसम्पादनात् कृतार्थम् अस्मरत् निश्चिकाय रामो यदि वालिवधरूपं ममोपकारं कुर्यात् तदाहमपि वालिराज्यं प्राप्य तदनुगतवानर-सैन्यावलम्बनेन सीतोद्धाररूपं रामस्य प्रत्युपकारं करिष्यामीति निश्चितवा-नित्यर्थः।

पक्षे विभा कान्तिर्वसूनि धनानि च तेषामन्वयः सम्बन्धो यत्र तादृशः सं विराटः सूर्यवंश इति वा अध्वः पाशकस्तत्क्रीडेत्यर्थः रन्धनं पाकः सङ्गीतं गानं हरयोऽश्वाः गोत्रा गोसमूहः। “गोत्रास्याद्गोसमूहेऽपि” इति विश्वः। तासाम् अवलम्बनैः तद्रूपैः तेषां युधिष्ठिरादीनां कर्मभिः क्रमेण पञ्चभिः कार्यैः आत्मा स्वं कृतिनम् अस्मरत् धन्योऽहं यस्य अक्षक्रीडादिषु एते योग्यजना नियुक्ता इति मन्यतेस्म। तत्र युधिष्ठिरस्य कर्म अक्षक्रीडा भीमस्य रन्धनम् अर्जुनस्य अन्तःपुरे सङ्गीतं नकुलस्याश्वरक्षा सहदेवस्य गोकुलरक्षणमिति ॥५१॥

स इति। बलेन भीमः शत्रूणां भयङ्करः स रघुवीरवर्यो रामः आत्मभुजस्य तेजो बलं व्यञ्जयन् प्रकाशयितुम्। हेतौ शतृप्रत्ययः। वने वायुरिव तालान् समतालवृक्षान् शालानिति च क्वचित् पाठः शालान् वृक्षान् उन्ममाथ चिच्छेद सुग्रीवप्रत्ययदार्ढ्यार्थमिति शेषः किम्भूतान् संघृष्टः अर्हीणान् यो विद्विट् शत्रु-

दारोपरोधेन कृतापराधं
रणोद्यतं भ्रातृजनेन सार्द्धम् ।
मूर्च्छद्यशोदुन्दुभिशत्रुमेनं
स कीचकं दाव इव व्यमथ्नात् ॥ ५३ ॥

वांशी तस्य बललोपिनश्च ते मल्ला बलीयांसश्चेति ते तथा तान् पूर्वं वाली सप्त तालान् युगपद्भेत्स्यामीति स्पर्द्धया प्रतिज्ञाय त्रीन् बिभेद न तु सप्त अतस्तस्य बललोपे ते मल्ला इव जाता इत्यर्थः अन्येऽपि मल्लाः स्पर्द्धावतां बलं लुम्पन्ति ।

पक्षे वीरवर्य्यो वीरश्रेष्ठः स भीमः संहृष्टानां विद्विषां बलं लोप्तुं शीलं यस्य तादृशम् आत्मभुजस्य तेजो व्यञ्जयन् व्यञ्जयितुं वने तालान् वायुरिव रघु लघु यथा स्यात्तथा मल्लान् बलीयसो जनान् बलेन उन्ममाथ क्षोभयामास विराटतोषणार्थेति शेषः रघुवीरो रामस्तद्वर्य्यः श्रेष्ठ इति वा ॥५२॥

दारोपरोधेनेति । स रामः दाराणां सुग्रीवपत्न्या उपरोधेन हरणेन कृतापराधं कृतदारापहारकिल्बिषं तथा भ्रातृजनेन सुग्रीवेण सार्द्धं सह रणोद्यतं युद्धासक्तम् एनं दुन्दुभिशत्रुं दुन्दुभिदानवरिपुं वालिनं मूर्च्छन्ति अपराधिनो योग्यदण्डविधानेन वर्धमानानि यशांसि यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा कीचकं वेणुविशेषं दावो वनाग्निरिव व्यमथ्नात् जघान ।

पक्षे स भीमः दावइव वनाग्निरिव ज्वलत्कोपानल इत्यर्थः दाराणां द्रौपद्या उपरोधेन जिहीर्षया कृतापराधं तथा रणोद्यतं नेयमभिसारिका सैरिन्ध्री कश्चिद्वीरोऽयमिति मत्वा युद्धाय कृतयत्नम् एनं कीचकं कीचकनामानं विराटश्यालं भ्रातृजनेन सार्द्धं कीचकभ्रातृभिः सह मूर्च्छन् यशोदुन्दुभिरिव समन्तात् प्रसृतत्वाद्वाद्यविशेष इव यत्र तद्यथा स्यात्तथा व्यमथ्नात् हस्तपादाद्यास्फोटनेन व्यनाशयत् । अत्र विमथनं प्रति दारोपरोधेन कृतापराधत्वस्य विशेषणगत्या हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । ततः समुद्दीपितमत्स्यमण्डलमिति श्लोके कीचकस्योपादानात् अत्र च पुनः कथनात् सति कथितानुकथने एवमिति प्रयोगः साधुः ॥५३॥

भावान्तरं प्राप्य सुरेन्द्रसूनौ
स्वस्थानमासेदुषि वीरवर्ये ।
राजानमुज्जृम्भितमत्स्यकेतुं
सुग्रीवमृद्धाङ्गदमाप लक्ष्मीः ॥ ५४ ॥
महीभृतो माल्यवतस्तदा तं
बृहन्नलाढ्ये कटके वसन्तम् ।

भावान्तरमिति । वीरवर्ये सुरेन्द्रसूनौ शक्रतनये वालिनि भावान्तरम् अवस्थाविशेषं मरणमित्यर्थः प्राप्य स्वस्थानं स्वर्गरूपं स्थानम् आसेदुषि प्राप्ते सति लक्ष्मीः राज्यश्री उज्जृम्भितः चिरात् प्रियालाभेन उद्दीप्तो मत्स्यकेतुः कामोयस्य स तथा तं तथा ऋद्धः समृद्धिमान् यौवराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थः अङ्गदो वालिपुत्रो यस्मात् स तथा तं सुग्रीवं राजानम् आप ।

पक्षे वीरवर्ये सुरेन्द्रसूनौ अर्जुने बृहन्नलानामनीति शेषः भावान्तरम् उर्वशीशापात् नपुंसकत्वं प्राप्य स्वस्थानं स्वयोग्यस्थानम् अन्तःपुरमित्यर्थः आसेदुषि नारीणां सङ्गीतादिशिक्षणार्थं प्राप्ते सति लक्ष्मीः शोभा राजानं विराटम् आप महापुरुषस्यार्जुनस्यान्तःपुराधिष्ठानेन विराटः पूर्वापेक्षया अतितरां शुशुभे इत्यर्थः किम्भूतम् उज्जृम्भितस्य समृद्धस्य मत्स्यस्य तन्नामकस्वदेशस्य केतुम् अत्युन्नतत्वात् पताकामिव तथा सुग्रीवं शोभनकन्धरं तथा ऋद्धं हीरकादिखचितत्वात् महार्घम् अङ्गदं केयूरम् यस्य स तथा तम् ॥५४॥

महीभृत इति । तदा सुग्रीवराज्यप्राप्तेः परं माल्यवतो माल्यवन्नामकस्य महीभृतः पर्वतस्य बृहद्भिर्नलैः तृणविशेषैराढ्ये युक्ते कटके नितम्बे सानौ वा वसन्तं तं रामं सा अतिदुःसहा परेण रावणेन प्रणीता जनिता स्वकलत्रपीडा स्वपत्नीसीताविषयकविरहव्यथा कं कम् आर्त्तियोगं पीडासम्बन्धं न अलम्भयत् न प्रापयामास अपितु सर्वाएव अङ्गासौष्ठवतापाद्यवस्था अलम्भयदित्यर्थः ताश्च यथा "अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः। अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः। मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह" इति । तमिति लभिरुपसर्जनीभूतगत्यर्थत्वात् प्रयोज्यकर्म ।

परप्रणीता स्वकलत्रपीडा
कङ्कं न सालम्भयदार्तियोगम् ॥ ५५ ॥

अथ घननिकुरम्बैरम्बुसम्भारनम्रै:
स्थगितगगनगर्भा विद्युदुद्योतहृद्या ।
नृपकुलजययात्राकेलिदीर्घान्तराय:
पथिकमिथुनमृत्यु: प्रावृडुज्जृम्भते स्म ॥५६॥

शीकरच्चरणशीतमारुता-
श्चातकप्रकरकौतुकावहा: ।

पक्षे तदा कीचकेन द्रौपद्युपरोधात् परं माल्यवतोऽपृतमाल्यस्य निश्चिन्ततया स्रगाद्युपभोगिन इत्यर्थ: मद्दीभृतो राज्ञो विराटस्य बृहन्नलाख्ये बृहन्नलानाम-कार्जुनयुक्ते कटके राजधान्यां वसन्तं कङ्कं गोपनार्थं कङ्केति नामधारिणं तं युधिष्ठिरं सा परप्रणीता कीचकेन जनिता स्वकलत्रस्य द्रौपद्या: पीडा उपरोध: आर्तियोगं न अलम्भयत् भीमेन कीचकस्य विनाशादिति भाव: न अलम्भयत् अपितु अलम्भयदिति केचित्। "कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयो:" इति विश्व: ॥ ५५ ॥

अथ षोडशभि: श्लोकैर्वर्षर्तुं वर्णयति अथेति। अथ रामस्य माल्यमत्पर्वत-प्रवेशानन्तरं पक्षे कीचकवधानन्तरं प्रावृट् वर्षर्तु: उज्जृम्भते स्म उदियाय किम्भूता अम्बुसम्भारेण जलभरेण नम्रैर्लम्बमानैर्घननिकुरम्बैर्मेघसमूहै: स्थगित: पिहितो गगनस्य गर्भो मध्यं यत्र सा तथा विद्युताम् उद्योतेन प्रकाशेन हृद्या मनोज्ञा तथा नृपकुलस्य राजवृन्दस्य जयार्थं या यात्रा प्रयाणं तद्रूपा या केलि: क्रीड़ा तस्या दीर्घान्तराय: अतिविघ्नं प्रावृषि यात्राभावात् तथा पथिकमिथुनानां प्रोषितद्वन्द्वानां मृत्यु: कामोद्दीपकत्वात् यम इव अतिदु:ख-देत्यर्थ:। अत्र प्रावृट्स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कार: उत्तरार्द्धे च रूप-कमित्यनयोरनपेक्षितत्वेनावस्थानात् संसृष्टि:। मालिनीवृत्तम् ॥५६॥

शीकरेति। शीकराणां नि:सृताम्बुकणानां चरणेन शीतो हिमो मारुतो-

बभ्रमुः कृतवियोगिदिग्भ्रमा

वारिवाहनिवहा विहायसि ॥ ५७ ॥

द्राक्तडित्कनककोणताडिते

दध्वने घनघटामहानकैः ।

ताण्डवं तदनुवृत्तिपेषलं

मण्डलेन विदधे शिखण्डिनाम् ॥५८॥

याचितेन बहुचातकद्विजै-

रम्बुदेन जलदानपूर्वकम् ।

वायुर्येभ्यस्ते तथा चातकप्रकरस्य चातकसमूहस्य कौतुकं हर्षम् आवहन्ति जलदानेन जनयन्तीति ते तथा कृतोवियोगिनां विरहिणां दिग्भ्रमोदिङ्मो-हो यैस्ते ईदृशा वारिवाहनिवहा मेघसमूहाः विहायसि आकाशे बभ्रमुः गतागतं चक्रुः । स्वभावोक्तिः । रथोद्धतावृत्तम् ॥५७॥

द्रागिति । घनानां मेघानां घटाः समूहाएव महानकाः बृहत्-पटहास्तैः तडिदेव कनककोणः स्वर्णमयवादनदण्डस्तेन ताडितैर्वादितैरिव तादृशैः सद्भि-द्राक् झटिति दध्वने शब्दितम् । भावे लिट् । तथा शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलेन समूहेन तेषां घनानाम् अनुवृत्तौ उपासनायां पेषलं मनोज्ञं यथा भवति तथा । यद्वा तदनुवृत्त्या घनध्वनितानुसारेण पेषलं ताण्डवं नृत्यं विदधे कृतम् । कर्मणि लिट् । अन्येपि वाद्यानुसारेण नृत्यन्ति । "कोणो वीणादिवादनम्" इति "आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्" इति "ताण्डवं नटनं नाट्यम्" इति चामरः । अत्र पूर्वार्द्धे रूपकप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोः सङ्करः उत्तरार्द्धे च शिखण्डिषु वाद्यानुसारिनटनकर्तृव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिः ॥५८॥

याचितेनेति । बहवश्चातकाएव द्विजा पक्षिणः अथच ब्राह्मणा इवेति तैर्याचितेन देहि देहीति प्रार्थितेन । बहु यथास्यात्तथेति वा । अम्बुदेन मेघेन कर्त्रा जलदानपूर्वकं जलवर्षणपूर्वकम् अथच "मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत्" इत्यादिशास्त्रात् जलप्रक्षेपपूर्वकं दूरमीरिता दूरे प्रक्षिप्ता

हेममुष्टिरिव दूरमोरिता
सञ्चचार रुचिराचिरप्रभा ॥५९॥

प्रावृषा जलदपङ्क्तिबाहुना
चण्डधाम्नि विहितोपगूहने ।
केलिभिन्नमिव रत्नकञ्चुकं
खण्डमिन्द्रधनुषः स्म शोभते ॥६०॥

केकिनां कलितकेकमुच्चकै-
र्बर्हभारमवतत्य नृत्यताम् ।
चन्द्रकैर्विचकसेऽभ्रमण्डलं
द्रष्टुमक्षिनिकरैरिवोर्द्धगैः ॥६१॥

हेममुष्टिरिव रुचिरा अचिरप्रभा विद्युत् सञ्चचार विललास अन्येऽपि द्विजैः प्रार्थिता वदान्याः जलप्रक्षेपपूर्वकं सुवर्णमुष्टिं प्रक्षिपन्ति । अत्र हेममुष्टिरिवेति वाच्योपमा अम्बुदे वदान्योपमामार्थीमपेक्षत इति एकदेशविवर्तिन्युपमा सा च द्विजेति जलदानपूर्वकेति च श्लिष्टमिति श्लेषमूलातिशयोक्त्या अङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते चतुर्थपादे च वृत्त्यनुप्रासः ॥ ५९ ॥

प्रावृषेति । चण्डधाम्नि सूर्ये नायक इवेति शेषः प्रावृषा कर्त्री नायिकयेवेति शेषः जलदपङ्क्तिर्बाहुरिवेति तेन कृत्वा विहितोपगूहने कृताच्छादने अथच कृतालिङ्गने सति केलिभिः सुरतक्रीड़ाभिर्भिन्नं भग्नं रत्नकञ्चुकमिव इन्द्रधनुषः खण्डं शोभते स्म अत्रापि पूर्ववदेकदेशविवर्तिन्युपमा औपम्यगर्भसमासोक्तिरिति केचित् ॥ ६० ॥

केकिनामिति । बर्हभारं पिच्छसमूहम् उच्चकैरवतत्य प्रसार्य कलिता हर्षकोलाहरिता केका तद्रूपा वाणी यत्र तद्यथा स्यात्तथा नृत्यतां नृत्यं कुर्वतां केकिनां मयूराणाम् अभ्रमण्डलं मेघवृन्दं द्रष्टुम् ऊर्द्धगैरक्षिनिकरैरिव चक्षुःसमूहैरिव चन्द्रकैर्मेचकैर्विचकसे विकसितम् । भावे लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥६१॥

व्योम्नि खेलदचिरांशुनर्तकी
हारयष्टिनिभयाम्बुधारया ।
पर्यसारि निपतद्घनोपल-
व्याजनायकमणिप्रकीर्णया ॥ ६२ ॥
लोकमुन्मदयितुं प्रसाधिता
चूर्णमुष्टिरिव मीनकेतुना ।
दिङ्मुखेषु नवनीपजं रजो
वार्षिकेण मरुता विचिक्षिपे ॥ ६३ ॥
स्पर्शसौख्यमनिलेन लम्भिताः
कामिनेव वनराजियोषितः ।

व्योम्नीति । व्योम्नि आकाशाङ्गने खेलन्ती नृत्यन्ती अचिरांशुर्विद्युत् नर्तकीव नटीव तस्या हारयष्टिनिभया मुक्तामयहारगुच्छतुल्यया तथा निपतन्तो ये घनोपलाः करकास्त एव व्याजेन छलेन नायकमणयः हारमध्यगतमणिविशेषास्तैः प्रकीर्णया युक्तया अम्बुधारया पर्यसारि परिसृतं भूमौ पतितमित्यर्थः । भावे लुङ् । अत्र घनोपलत्वनिषेधेन नायकमणित्वस्थापनात् अपह्नुतिः पूर्वार्द्धे चोपमा इत्यनयोः सङ्करः ॥ ६२ ॥.

लोकमिति । वार्षिकेण वर्षाकालोत्पन्नेन मरुता कामसाहाय्यकारिणा वायुना लोकं जनं विरहिणमित्यर्थः उन्मदयितुम् उन्मत्तं कर्तुं मीनकेतुना कामेन प्रसाधिता मन्त्रतन्त्रादिना संपादिता चूर्णमुष्टिरिव चूर्णमुष्टिमितं सिद्धचूर्णमिवेत्युत्प्रेक्षा नवनीपजं नवीनकदम्बपुष्पजातं रजः परागः दिङ्मुखेषु दिक्प्रान्तेषु विचिक्षिपे विक्षिप्तम् । अन्योऽपि लोकोन्मादाय केनापि साधितं सिद्धचूर्णं दिक्षु विक्षिपति । अत्रोत्प्रेक्षया कदम्बपरागसंपृक्तवार्षिकवातस्यात्यन्तमुद्दीपकत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६३ ॥

स्पर्शेति । कामिनेव कामुकेनेव अनिलेन वायुना कर्त्रा स्पर्शसौख्यम् अङ्गस्पर्शजनितसुखं लम्भिताः नीताः तथा उच्छसन्तः उद्गच्छन्तो नवकदम्बानां

उच्छ्वसन्नवकदम्बकेशरा
रेजिरे सपुलकोद्गमा इव॥ ६४ ॥
मारुतेन निजवाहनोचितं
नूनमिन्दुहरिणं जिघृक्षता।
आततैर्जलदवागुराशतैः
ऋक्षमण्डलमपि न्यरुध्यत ॥ ६५ ॥
शाड्वलेषु रचिताः परिस्फुर-
द्वारिविन्दुषु सुरेन्द्रगोपकाः

केशराः किञ्जल्का यासु ताः वनराजयोऽरण्यश्रेणयो योषितः कामिन्य इव वनराजियोषितः। पुरुषव्याघ्रवत् कर्मधारयः। सपुलकोद्गमा इव सरोमाञ्चा इवेत्युत्प्रेक्षा रेजिरे शुशुभिरे। अन्या अपि कामिन्यः कामिनालिङ्गिताः स्पर्शसुखेन पुलकं धारयन्ति। अत्र पूर्वार्द्धे श्रौतीलुप्तोपमयोः सङ्करस्तेन च कदम्बकेशरेषु वनराजिपुलकत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षा अङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ॥६४॥

मारुतेनेति। नूनमुत्प्रेक्षायां निजवाहनोचितं स्ववाहनयोग्यम्। "पवनो-मृगवाहनः" इति पौराणिकोक्तेरिति भावः। इन्दुहरिणं चन्द्रमण्डलस्थमृगं जिघृक्षता नूनं ग्रहीतुमिच्छतेवेत्युत्प्रेक्षा मारुतेन वार्षिकवातेन आततैर्गगना-रण्यभूम्यां प्रसारितैः जलदा मेघा एव वागुरा मृगबन्धन्यस्तासां शतैः बन्धा मेघानां मारुतवश्यत्वादित्यर्थः ऋक्षमण्डलमपि नक्षत्रसमूहोऽपि अथच भल्लूक-समूहोऽपि न्यरुध्यत पिहितम् अथच निरुध्य गृहीतम्। "ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान्। कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी। हरिणग्रहणार्थं यतमानस्य ऋक्षनिरोधः प्रासङ्गिक इत्यर्थः। अत्र जलदे वागुरारोपं प्रति ऋक्षमण्डले ऋक्षमण्डलारोपस्य हेतुत्वात् श्लिष्टपरम्परित रूपकं तच्च पूर्वार्द्धगतयोत्प्रेक्षयाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णम् ॥ ६५ ॥

शाड्वलेष्विति। परिस्फुरन्तो वारिविन्दवो यत्र ते तथा तेषु शाड्वलेषु घास-

मौक्तिकव्यतिकरातिसुन्दरैः
पद्मरागमणिभिः समं बभुः ॥६६॥
उत्तरीयमिव केतकावलिः
केशरौघमनिले विधुन्वति ।
भृङ्गलोलसुमनोदलच्छलात्
प्राहिणोदिव कटाक्षमायतम् ॥६७॥
चञ्चुचुम्बितमनोज्ञमालती
कुड्मलाः प्रतिपदं मधुव्रताः ।
दध्रिरे रजतसूचिकोटिभिः
सीव्यमानहरिनीलविभ्रमम् ॥६८॥

हरितप्रदेशेषु । "शाद्वलः शादहरिते" इत्यमरः । रचिता निवेशिता वर्षर्तुनेति शेषः सुरेन्द्रगोपकाः रक्तवर्णकीटभेदा मौक्तिकानां व्यतिकरेण सम्पर्केण अति-सुन्दरैः पद्मरागमणिभिः समं सदृशं यथा तथा बभुः शुशुभिरे । आर्थीय-मुपमा ॥ ६६ ॥

उत्तरीयमिति । अनिले वार्षिकपवने हठकामुक इवेति शेषः उत्तरीय-मिव उत्तरासङ्गवस्त्रमिव केशरौघं किञ्जल्कसमूहं विधुन्वति चालयति सति केतकावलिः केतकश्रेणी कामिनीवेति शेषः भृङ्गेण लोलं चञ्चलं यत्सुमनोदलं पुष्पपत्रं तस्य छलात् आयतं दीर्घं कटाक्षमिव प्राहिणोत् चिक्षेप तं प्रतीति शेषः । अन्यापि हठादुत्तरीयं चालयन्तं कामुकं प्रति कटाक्षं विक्षिपति । अत्र पूर्वार्द्धे एकदेशविवर्तिन्युपमा तथा च उत्तरार्द्धगता अपह्नुत्यनुप्राणि-तोत्प्रेक्षाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्णा ॥६७॥

चञ्च्विति । मधुव्रता भ्रमराः प्रतिपदं प्रतिस्थलं चञ्चुभिश्चुम्बिताः मनोज्ञाः सुन्दराः मालतीनां जातीनां कुड्मलाः कोरका यैस्तादृशाः सन्तः रजतसूचीनां रौप्यनिर्मितशलाकाभेदानां कोटिभिरग्रैः सीव्यमानाः संग्रथ्यमाना ये हरि-

अप्रकाशितनिशाकरानना-
मेघनीलवसनावगुण्ठनाः ।
रागिणां रजनयोवितेनिरे
चित्ततोषमभिसारिका इव ॥६९॥

उल्लसत्कुटजगुच्छपाण्डरा
भृङ्गसङ्गतशिलीन्ध्रबन्धुराः ।
कन्दलीदलसुवाससो बभुः
प्रावृषेव ककुभः प्रसाधिताः ॥७०॥

नीला इन्द्रनीलमणयस्तेषां विभ्रमं विलासं दध्रिरे जगृहुः । अत्रान्यविभ्रमस्यान्यकर्तृकधारणमसम्भवत् मालतीकुड्मलचुम्बिमधुव्रतरजतसूचीस्यूतहरिनीलयोर्बिम्बप्रतिबिम्बतां बोधयतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धना निदर्शना ॥६८॥

अप्रकाशितेति । अप्रकाशितं मेघावृतत्वादलक्षितं पक्षे अभिज्ञानभीत्या वस्त्राञ्चलेनावृतं निशाकरश्चन्द्र आननमिव तत् यासु पक्षे निशाकरवदाह्लादकमाननं यासां ताः तथा मेघा नीलवसनानीव मेघनीलवसनानि पक्षे मेघवन्नीलवसनानि तैरवगुण्ठनं यासां तादृश्यो रजनयो रात्रयः अभिसारिका इव नायकमभिसरन्त्यः कामिन्य इव । अत्र नीलवसनावगुण्ठनत्वप्रतिपादनात् कृष्णाभिसारो बोध्यः । रागिणाम् अनुरक्तजनानां चित्ततोषं मनःप्रमोदं वितेनिरे चक्रुः अभिसारिका हि रागिपुरुषांस्तोषयन्तीत्युपमा । "अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयंवाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" इति दर्पणः ॥६९॥

उल्लसदिति । उल्लसद्भिः कुटजगुच्छैर्गिरिमल्लिकास्तबकैः पाण्डरा धवलाः तथा भृङ्गसङ्गतैः शिलीन्ध्रैः कन्दलीपुष्पैर्बन्धुरा उन्नतानता दन्तुरा इत्यर्थः तथा कन्दलीदलानि कन्दलीतृणपल्लवा एव सुवासांसि सुष्ठुवस्त्राणि यासां ताः ककुभो दिशः प्रावृषेव वर्षाभिरेव प्रसाधिता अलङ्कृताः सत्यो बभुः शुशुभिरे वर्षास्वेव कुटजगुच्छादीनामाविर्भावात् । "शिलीन्ध्रं कन्दलीपुष्पे कवकलि-

ततस्तडिच्चञ्चलसम्पदस्ते
वियोगिरामाशयदत्तशोकाः
दशाविशेषा इव शात्रवाणां
क्रमेण वर्षादिवसाः प्रशेमुः ॥७१॥

अथोडुमालोज्ज्वलतारहारा
ज्योत्स्नास्मितोल्लासिशशाङ्कवक्त्रा।
उदूढफुल्लाम्बुरुहा शरच्छ्रीः
प्रावृट्पयोधेरुदियाय रम्या ॥७२॥

पुटाख्ययोः" इति हेमचन्द्रः। कन्दलीदलेत्यनेन कन्दलीदलपल्लवबोधनात् शिलीन्ध्रशब्देन च कन्दलीपुष्पबोधनान्न पौनरुक्त्यम्। अत्र प्रावृषि प्रसाधिकायाः ककुभु प्रसाध्यमाननायिकायाश्च व्यवहारसमारोपात्, समासोक्तिः सा च तृतीयपादगतेन रूपकेणाङ्गाङ्गितया सङ्कीर्यते ॥ ७० ॥

तत इति। ततोऽनन्तरं शात्रवाणां विजिगीषुपराभूतरिपूणां दशाविशेषा अवस्थाभेदा इव ते वर्षादिवसाः क्रमेण प्रशेमुः निवृत्ताः यथा पराभूतशात्रवाणां दुर्दशाः क्रमेण विजिगीषुकारुण्योदयात् निवर्तन्ते तथेत्यर्थः किम्भूताः तडिताम् चञ्चला सम्पत्समृद्धिर्येषु ते पक्षे तडिदिव चञ्चला अस्थिरा सम्पत् श्रीर्येषु ते तथा वियोगिन्यो विरहिण्यो रामाः कामिन्यस्तासाम् आशयेषु मनःसु दत्तो जनितः शोको यैस्ते उभयत्र तुल्यं रामायणपक्षे वियोगिनो रामस्येति वा। उपमेयं श्रौती ॥ ७१ ॥

अथ सर्गसमाप्तिपर्यन्तं त्रयोदशभिः श्लोकैः शरदं वर्णयति।

अथेति। अथ वर्षापगमानन्तरं शरच्छ्रीः शरदेव लक्ष्मीः प्रावृट् वर्षर्तुरेव पयोधिर्दुग्धाम्बुधिस्तस्मादुदियाय उदगच्छत् शरदः प्रावृडवयवत्वादिति भावः श्रीरपि पयोधेरुदिता। किम्भूता उडुमाला नक्षत्रपरम्परैव उज्ज्वला उद्दीप्तस्तारो विशुद्धमुक्तानिर्मितो हारो यस्याः सा। "तारोवानरभिन्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमौक्तिक" इति मेदिनी। तथा ज्योत्स्ना चन्द्रिकैव स्मितमीषद्धा-

पद्मेषु हंसानसनेषु भृङ्गान्
मनःसु रागं मृगलोचनानाम्।
प्रायुङ्क्त पाथःसु च सुप्रसादं
संप्रत्यनेकेषु गुणान् घनान्तः ॥७३॥
कुवेरगुप्तात् सरसं सरस्तः
सरोजरेणूत्करगौरपक्षाः।
गताम्बुवाहं गगनान्तरालं
जगाहिरे राजमरालमालाः ॥७४॥

हस्तेन कक्षासि शोभमानं शशाङ्कश्चन्द्र एव वक्त्रं यस्याः सा तथा उद्धृतं गृहीतं विकाशितमित्यर्थः पद्मे हस्तेन धृतं फुल्लम् अम्बुरुहं पद्मं यया सा अतएव रम्या मनोज्ञा। अत्र साङ्गस्याङ्गिनोरूपणात् साङ्गरूपकम् ॥ ७२ ॥

पद्मेष्विति। संप्रति घनस्य घनकालस्यान्तः शरत् अनेकेषु वस्तुषु गुणान् उत्कर्षजनकधर्मान् प्रायुङ्क्त अर्पितवान्। कुत्र कानित्याह पद्मेषु हंसान् प्रायुङ्क्त शरदि हंसानां पद्मवनेषु भ्रमणादिति भावः तथा असनेषु जीवकद्रुम-कुसुमेषु भृङ्गान् भ्रमरान् तथा मृगलोचनानां कामिनीनां मनःसु रागम् अनुरागं तथा पाथःसु जलेषु सुप्रसादं स्वच्छताम्। अत्र पद्मादिमनोज्ञवस्तुषु तद्योग्यहंसादिसम्बन्धवर्णनेन वैचित्र्याधिक्यात् समालङ्कारः। "समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुन" इतिलक्षणात् ॥ ७३ ॥

कुवेरेति। राजमरालमालाः राजहंसपङ्क्तयः सरोजानां मानसविकसितपद्मानां रेणूत्करैः परागसमूहैर्गौराः पीताः पक्षा येषां तादृशाः सन्तः कुवेरगुप्तात् कुवेरेण पालितात् तद्दिगधिष्ठितत्वादिति भावः सरस्तो मानसात् सरसः गता अम्बुवाहा मेघा यस्मात् तादृशं गगनान्तरालं सरसं वर्षापगमेन सानुरागं यथा तथा जगाहिरे भेजिरे। हंसाहि प्रावृषि मानसं यान्ति शरदि च तत आगच्छन्तीति कविसमयः। द्वितीयपादे हंसानां स्वभावस्व-

निरस्य धाराधरशैवलौघं
सलीलमालम्बितरश्मिसूत्रम् ।
भूषामणिं भ्रष्टमिवार्कबिम्बं
प्रावृट्सरस्तः शरदुज्जहार ॥७५॥

प्रबोधभाजः परमस्य पुंसो
विलोचने द्वे किल मुक्तनिद्रे ।
व्यपेतपाथोधरपक्ष्मरोधे
व्यराजतां व्योमनि पुष्पवन्तौ ॥७६॥

परित्यागेन पद्मपरागाणां पीतिमग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः उत्तरार्द्धे च काव्यलिङ्गमित्यनयोः संसृष्टिः ॥ ७४ ॥

निरस्येति । शरत् कर्त्री प्रावृट् सर इव तस्मात् । पञ्चम्याः सार्वविभक्तिकस्तसिः । धाराधरा मेघाः शैवला इव ते तथा तेषाम् ओघं परम्परां निरस्य दूरतो निक्षिप्य आलम्बितं रश्मयः किरणाः सूत्रं बन्धनगुण इव तत् येन तं भ्रष्टं पूर्वं कस्या अपि जलविहारिण्याः अङ्गात् च्युतं भूषामणिमिव अलङ्काररत्नमिव अर्कबिम्बं सूर्यमण्डलं सलीलं सहेलं झटित्येवेत्यर्थः यथा तथा उज्जहार उद्धृतवती । शरदि मेघापगमेन सूर्यबिम्बस्य प्रकाशनादिति भावः । अन्यापि सरसि भ्रष्टं भूषामणिं शैवलापसारणेन झटित्युद्धरति । अत्र मेघादिषु शैवलादिसाम्यं शाब्दं शरदि कस्याश्चिद्वारिकाया आर्थं साम्यमपेक्षत इत्येकदेशविवर्त्युपमा । वस्तुतस्तु उपमावाचकस्येवशब्दस्य उपमानोत्तरत्वनियमादत्र तदभावादुत्प्रेक्षैवेयम् ॥ ७५ ॥

प्रबोधेति । पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ । "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" इत्यमरः । व्योमनि आकाशे व्यराजतां मेघापगमेन अशोभेताम् । अत्रोत्प्रेक्षते प्रबोधभाजः वर्षापगमात् प्रबुद्धस्य परमस्य पुंसो नारायणस्य मुक्तनिद्रे परित्यक्तनिद्राजाड्ये अतएव व्यपेतोऽपगतः पाथोधरैर्मेघरूपैः पक्ष्मभिः परस्परश्लिष्टैर्नयनलोमभिः कृत्वा रोध आवरणं ययोस्ते द्वे विलोचने

मौनं मयूरीषु नदीषु कार्श्यं
विपाण्डरत्वञ्च बलाहकेषु ।
शरद्यभीष्टागमनिर्वृताभि-
र्न्यासीकृतानीव वियोगिनीभिः ॥७७॥

आसाद्य वर्षारजनीविरामं
प्रबोधहेतोर्मकरध्वजस्य ।
पठद्भिरुच्चैरिव मङ्गलानि
कुलैः शुकानामुदकूजि हृद्यम् ॥७८॥

क्षिप्ते नयने इव किलोत्प्रेक्षायाम्। सूर्याचन्द्रमसौ हि परमार्थतः परमपुरुषस्य नयने तथापि आकाशदृश्यमानयोस्तयोस्तथात्वाप्रतीतेरुत्प्रेक्षा सा च पाथोधरपक्ष्मेति रूपकोज्जीविता ॥ ७६ ॥

मौनमिति। वियोगिनीभिः पूर्वं प्रियप्रवासजनितविरहिणीभिः संप्रति शरदि अभीष्टानां प्रोषितप्रियाणाम् आगमेन गृहागमनेन निर्वृताभिर्विरहापगमेन सुखिनीभिः सतीभिः एतानि विरहचिह्नानि न्यासीकृतानीव न्यस्तानीव। किं किं कुत्र कुत्र न्यस्तमित्याह मयूरीषु मौनं मूकत्वं न्यासीकृतं शरदि मयूराणां मूकत्वात्। तथा नदीषु कार्श्यं कृशत्वं तदा नदीनां क्षीणजलत्वात्। तथा बलाहकेषु मेघेषु। वारिवाहकस्य बलाहकनिपातः। विपाण्डरत्वं पाण्डुत्वञ्च न्यासीकृतं तदा मेघानां जलापगमेन पाण्डुत्वात्। न्यासीकृतानीत्यनेन शरदपगमे पुनरपि विरहसद्भावः सूचितः। क्रियोत्प्रेक्षेयम् ॥ ७७ ॥

आसाद्येति। वर्षा एव रजन्यः देवानां शयनकालत्वाद्रात्रयः तासां विरामम् अवसानम् आसाद्य प्राप्य मकरध्वजस्य देवत्वान्निद्रितस्य कामस्य प्रबोधहेतोर्जागरणार्थं मङ्गलानि मङ्गलालापान् उच्चैः पठद्भिरिव शुकानां कुलैः हृद्यं मनोज्ञं यथा तथा उदकूजि उच्चैः शब्दितम्। भावे लुङ्। शरदि शुकालापाः कामोद्दीपका इति भावः। उत्प्रेक्षा ॥ ७८ ॥

विशीर्णसंक्रन्दनचापलेश-
च्छवीनि कीर्णानि तरुस्थलीषु ।
सलीलमादाय मयूरवर्हा-
ण्युत्तंसयन्तिस्म किरातनार्यः ॥७९॥

पयोदकालेन समुद्रगाणां
सम्भोगमुत्पाद्य समुज्झितानाम् ।
नवा नखाङ्का इव रेजुरुच्चां
शृङ्गाग्ररेखास्तटसीम्नि लग्नाः ॥८०॥

विशीर्णेति। किरातनार्यः शवर्यः विशीर्णाः संपूर्णमेघाभावेन जर्जर-प्रायो यः संक्रन्दनचापः इन्द्रधनुस्तस्य लेशः खण्डं तद्वत् छविर्दीप्तिर्येषां तानि। "संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहन" इत्यमरः। तथा तरूणां स्थलीषु वनेषु कीर्णानि पतितानि। शरदि मयूराणां वर्हपतनादिति भावः। मयूराणां वर्हाणि पिच्छानि आदाय सलीलं सविलासं यथा तथा उत्तंसयन्तिस्म कर्णालङ्कारान् शिरोऽलङ्कारान् वा अकुर्वन्। अयं किरातीनां स्वभावः प्रथमपादगतोपमया संसृष्टः ॥ ७९ ॥

पयोदेति। पयोदकालेन वार्षिकसमयेन पुंसेवेति शेषः नखाङ्का-इवेति लिङ्गात्। सम्भोगम् आभोगं विस्तारमित्यर्थः अथच सुरतम् उत्पाद्य कृत्वा समुज्झितानां परित्यक्तानां एकत्र वर्षापगमात् अन्यत्र समुद्रगत्वेन परकीयत्वात् सुरतविरामाद्वा। समुद्रगाणां नदीनां नायिकानामिवेति शेषः तटसीम्नि तीरभुवि अन्यत्र स्तनतटे लग्ना नवाः प्रत्यग्रा नखाङ्का इव नखक्षतानीव उक्षणां वृषाणां शृङ्गाग्ररेखाः विषाणाग्रकृतोत्खातचिह्नानि रेजुः शुशुभिरे। अत्र शृङ्गाग्ररेखासु नखाङ्कसाम्यस्य वाच्यत्वात् पयोदकाले नायकसाम्यस्य नदीषु च नायिकासाम्यस्यार्थत्वादेकदेशविवर्तिन्युपमा सा च सम्भोगादिश्लेषमूलातिशयोक्त्युज्जीविता। औपम्यगर्भसमासोक्तिरियमिति केचित् ॥ ८० ॥

समुद्रपानोत्थितवक्त्रजाड्य-
निवृत्तये कुम्भभवेन सद्यः।
उच्छृङ्खला पीतजला इवाच्छाः
पत्न्यः पयोधेः कृशतामवापुः ॥८१॥

व्यपेतनृत्याः परिमन्दनादा-
निरस्तवर्हाः शिखिनो न रेजुः।
लयं गते लास्यगुरौ पयोदे
तत्कालदीक्षामिव धारयन्तः ॥८२॥

विनिद्रनीलोत्पललोचनानि
प्रफुल्लबन्धूकललामभाञ्जि।

समुद्रेति। अच्छाः स्वच्छजलाः पयोधेः समुद्रस्य पत्न्यो नद्यः उच्छृङ्खला शरदुदितेन कुम्भभवेनागस्त्येन कर्त्रा समुद्रपानेन उत्थितं जातं यद्वक्त्रस्य मुखस्य जाड्यं वैरस्यं तस्य निवृत्तये नाशाय पीतं जलं यासां तादृश्य इवेत्युत्प्रेक्षा कृशतां क्षीणतामवापुः प्रापुः। अन्योऽपि विरसक्वाथादिपानकृतवक्त्र-वैरस्यनाशाय स्वच्छजलं पिबति ॥ ८१ ॥

व्यपेतेति। व्यपेतं विगतं नृत्यं येषां ते तथा परिमन्दनादाः कर्कशकेकाः तथा निरस्तवर्हा गलितपुच्छाः ईदृशाः शिखिनो मयूराः लास्यगुरौ नृत्यो-पदेष्टरि पयोदे मेघे लयं गते वर्षाविगमात् विलीने अथच मृते सति तत्काल-दीक्षाम् आचार्यवियोगसमयविहितनियमं धारयन्त इव पालयन्त इव न रेजुः शुशुभिरे। गुरुवियोगे हर्षाभावात् नृत्यादयो न कर्तुमुचिता इति भावः। अत्र शरत्स्वभावकृतनृत्यादिविगमे पयोदगुरुलयकृतदीक्षाधारण-जन्यत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

विनिद्रेति। विनिद्राणि विकचानि यानि नीलोत्पलानि तानि लोचना-नीव येषां तानि तथा प्रफुल्लानि बन्धूकानि बन्धूजीवकपुष्पाणि ललामानीव

मुखानि रम्याणि दिगङ्गनानां
भान्ति स्म हासैरिव हंसयूथैः ॥८३॥
निशा निशीथिनीकान्तकान्तिसन्ततिसन्तताः।
विरेजुः कामदेवस्य यशोभिरिव शोभिताः ॥८४॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये
पञ्चमः सर्गः।

रक्तत्वात् सैन्दूरभूषणानीव तानि भजन्ते इति तानि। "भूषाराजप्रचारेषु ललामञ्च ललाम च" इति शाश्वतः। अतएव रम्याणि मनोज्ञानि दिगङ्गना इव दिगङ्गनास्तासां मुखानि साम्मुख्यानि आभोगा इत्यर्थः अथच अङ्गनानां हासैर्हास्यैरिव हंसयूथैः राजहंसमण्डलैर्भान्ति स्म शुशुभिरे। मुखहास्योपमानात् सङ्करः मुखानीति श्लेषमूलातिशयोक्त्युज्जीवितः॥ ८३॥

निशा इति। निशाः शरद्रात्रयः निशीथिनीकान्तस्य चन्द्रस्य कान्तिसन्ततिभिः करजालैः सन्तताव्याप्ताः सत्यः कामदेवस्य शरद्रजनीविजृम्भमाणस्य वशीकृतसकलभुवनस्य कन्दर्पस्य अथच एतत्काव्यकारयितुः कामदेवनृपतेः यशोभिः शोभिता धवलिता इव विरेजुः। अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षयोः शब्दार्थालङ्कारयोरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः॥८४॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां राघवपाण्डवीय-
महाकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां पञ्चमः सर्गः।

षष्ठः सर्गः ।

समग्रवैकर्तनशक्तिरग्रे
प्रोद्यत्सुशर्माथ स धार्तराष्ट्रः ।
तदा शरत्काल इवेत्य राज्ञो
विनिष्पतज्जीवधनं रुरोध ॥१॥

समग्रेति । अथ प्रयाणप्रतिबन्धकवर्षापगमानन्तरं शरत्कालः एत्यागत्य राज्ञो रामस्य तदा विनिष्पतत् सीतावियोगवेदनां सोढुमशक्ततया बहिर्गन्तुमिच्छत् जीवोजीवनमेव धनं तत् रुरोधेव आरुणोदिवेत्युत्प्रेक्षा शरदः प्रयाणयोग्यत्वात् प्रयाणेन च रावणमाक्रम्य सीतालाभस्य सम्भाव्यमानत्वात् रामस्य जीवनं किञ्चित् स्थिरं जातमिति भावः । किम्भूतः अग्रे प्रथमतः समग्रा मेघापगमेन संपूर्णा वैकर्तनो विकर्तनः सूर्यस्तत्सम्बन्धिनो शक्तिस्तेजोयत्र सः समग्रसुग्रीवशक्तिरिति वा तस्यापि सूर्यपुत्रत्वात् । तथा प्रोद्यत् जिगीषुणां जायमानं सुशोभनं शर्म सुखं यस्मात् सः तथा सधार्तराष्ट्रः राजहंसविशेषैः सहितः । अत्र इवेत्युत्प्रेक्षायां रुरोधेति क्रियया तस्य सम्बन्धः उत्प्रेक्षावाचकस्यास्य व्यवहितयोजना न दोषायेति ध्येयम् ।

पक्षे अथ कीचकवधप्रोत्साहितस्य पूर्वपराजितस्य सुशर्मन्नृपतेः प्रेरणानन्तरं स प्रसिद्धो धार्तराष्ट्रो दुर्योधनः तदा युधिष्ठिरादीनां विराटपुरवासकाले शरत्काल इव एत्यागत्य राज्ञोविराटस्य विनिष्पतत् गोष्ठान्निर्गच्छदेव जीवाः प्राणिनः सामान्यशब्दस्य विशेषलक्षणाया गाव इत्यर्थः तद्रूपं धनं विराटस्य गोधनानां बाहुल्यादिति भावः रुरोध जग्राह किम्भूतः समग्रा उद्रिक्ता वैकर्तनेन विकर्तनपुत्रेण कर्णेन शक्तिः प्रभावजादिसामर्थ्यं यस्य सः तथा अग्रे प्रोद्यन् दक्षिणगोग्रहार्थं प्रथमं गच्छन् सुशर्मा तन्नामनृपतिर्यस्य यस्माद्वा सः शरत्कालोऽपि पूर्वोक्तव्याख्यानुसारेण पूर्वोक्तविशेषणत्रयवान् भवति ।

द्विषा तदा गोग्रहणे निबद्धे
राज्ञा प्रतीकारपरेण नुन्नम् ।
सद्यः प्रसर्पद्धरिसैन्यमुद्यद्-
गजप्रचारोज्ज्वलमुच्चचाल ॥२॥
गतेषु सैन्येषु सुशर्महेतोः
स लब्धचिह्नः सुनयोत्तरश्रीः ।

"धार्तराष्ट्रः कौरवेऽहौ कृष्णास्याङ्घ्रिसितच्छदे" इत्युभयत्रापि हेमचन्द्रः । अत्रेव-शब्दस्य सादृश्यवाचकत्वादुपमालङ्कारः ॥१॥

द्विषेति । द्विषा शत्रुणा रावणेन तस्मिन् रामे आगसोऽपराधस्य पत्नी-हरणरूपस्य ग्रहणं धातूनां स्वतोऽनेकार्थत्वात् करणमित्यर्थः तस्मिन् निबद्धे निश्चिते सति सीताहरणे रावणकृतत्वेन सुग्रीवेण निश्चिते सतीत्यर्थः प्रतीकारो वैरनिर्यातनम् । प्रादेर्घञि बहुलमिति दीर्घः । तत्परेण तदर्थमुद्युक्तेन राज्ञा सुग्रीवेण नुन्नं सीतान्वेषणाय प्रेरितं सद्यस्तत्क्षणमेव प्रसर्पत् उत्तिष्ठत् तथा उद्यत् वर्द्धमानं सोत्साहमित्यर्थः तथा गजस्य तन्नामकवानरविशेषस्य प्रचारेण उज्ज्वलं हरिसैन्यं वानरसैन्यम् उच्चचाल सीतान्वेषणार्थं समन्तात् प्रतस्थे ।

पक्षे तदा द्विषा सुशर्मणा गवां ग्रहणे हरणे निबद्धे कृते सति दक्षिणस्यां दिशीति शेषः प्रतीकारपरेण राज्ञा विराटेन सद्यस्तत्क्षणात् नुन्नं सैन्यम् उच्चचाल किम्भूतं प्रसर्पन्तौ हरयोऽश्वा यत्र तत् तथा उद्यत् रथैः शोभमानं तथा गजानां हस्तिसैन्यानां प्रचारेण उज्ज्वलम् उत्कटं हस्त्यश्वरथपादातात्मकं चतुरङ्गसैन्यं जगामेत्यर्थः । "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहि-कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यमरः ॥ २ ॥

गतेष्विति । सैन्येषु वानरबलेषु सुशर्महेतोः सीतावार्तानयनेन रामस्य अतिसुखार्थं गतेषु तासु तासु दिक्षु प्रयातेषु सत्सु स प्रसिद्धबलवान् हरेर्वायो-स्तनूजः पुत्रो हनूमान् लब्धचिह्नः गृहीतरामाङ्गुलीयकरूपाभिज्ञानः अतएव

हरेस्तनूजः प्रतिपन्नकालं
नृपप्रियान्वेषणतत्परोऽभूत् ॥३॥
समग्रतेजाः सगृहीतशक्तिः
शमीं समासाद्य यथा कृशानुः ।
नरेन्द्रसूनोरवधूय शङ्कां
कुर्वन् प्रतस्थे विजयप्रतीतिम् ॥४॥

सुबन्धोत्तरा सुनीतिप्रधाना श्रीर्मतिर्यस्य सः साभिज्ञानप्रस्थानस्य सुनीतिमूल-कार्यत्वादिति भावः । "श्रीर्लक्ष्म्यां सरलद्रुमे । वेशोपकरणे वेशरचनायां मतौ गिरि" इति हेमचन्द्रः । तादृशश्च सन् प्रतिपन्नकालं प्राप्तकालं यथा स्यात् भर्तुरुपकारकालोऽयमिति मत्वेत्यर्थः नृपस्य रामस्य प्रियायाः सीताया अन्वेषणे तत्परोऽभूत् उद्युक्तोबभूव ।

पक्षे सुशर्मविजेतोः सुशर्मनृपतेः प्रतीकाराय सैन्येषु विराटभीमादिसहितेष्विति शेषः गतेषु दक्षिणगोग्रहस्थानं प्रयातेषु सत्सु स हरेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनः समग्रचिह्नः गृहीतगाण्डीवादिचिह्नः तथा सुनयः सुनीतिमान् य उत्तरः विराटतनयस्तेन श्रीः शोभा यस्य सः उत्तरसहित इत्यर्थः तादृशः सन् प्रतिपन्नो निश्चितः कालस्त्रयोदशवर्षाधिकसमयो यत्र तद्यथा तथा द्वादशवर्षान् वने वासः एकश्च वर्षमज्ञातवासः पूर्वं प्रतिज्ञातस्तदधिकोऽयं कालो नाऽस्माकं प्रकाशे हानिरिति निश्चित्येत्यर्थः नृपस्य विराटस्य यत्प्रियम् उत्तरगोग्रहस्थाने दुर्योधनादीन् निर्जित्य गवामानयनरूपं तस्य अन्वेषणे साधने तत्परोऽभूत् उत्तरगोग्रहस्थानं जगामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

समग्रेति । स हनूमान् नरेन्द्रसूनोरामस्य विजयस्य प्रतीतिं निश्चयं कुर्वन् अतिबलवानयं रामोऽवश्यमेव सीतापहारकं विजेष्यत इति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः अतएव शङ्काम् अवधूय व्यर्थमस्माकं श्रमः आनीतायामपि सीतावार्तायां रामोऽपहारकस्य प्रतिकर्तुं शक्ष्यति नवेति वितर्कं परित्यज्येत्यर्थः प्रतस्थे जगाम दक्षिणां दिशमिति शेषः किम्भूतः शमीं शमीवृक्षं समासाद्य

गच्छन् विलङ्घ्य नगरोपवनान्तराणि
सम्पातिपत्त्ररथसूचितकार्यसिद्धिः ।
वीरो ददर्श करिनक्रकरालमग्रे
घोषोद्धतं सलिलराशिमिवारिसैन्यम् ॥५॥

प्राप्य गृहीतहेतिः प्राप्तज्वालः शम्यां वह्निप्रादुर्भावस्य प्रसिद्धेरिति भावः कृशानुर्यथा वह्निरिव समृद्धं संवृद्धं तेजोबलं यस्य सः ।

पक्षे सोऽर्जुनः शमीं पूर्वसंस्थापितबाणाद्यस्त्रकं श्मशानप्रदेशस्थं शमीवृक्षं समासाद्य गृहीतहेतिर्गृहीतबाणाद्यस्त्रः । "हेतिः स्यादायुधज्वालासूर्यतेजः-सूर्योषिति" इति मेदिनी । अतएव कृशानुर्यथा वह्निरिव समृद्धतेजाः सन् नरेन्द्रसूनोर्विराटपुत्रस्योत्तरस्य विजयप्रतीतिं तत्तत्परिचयेन सत्यं विजयोऽर्जुनोऽयमिति निश्चयं कुर्वन् कृत्वा । "विजयोऽर्ये पार्थे विमाने" इति हेमचन्द्रः । शङ्कां त्रासम् अवधूय निराकृत्य प्रतस्थे कौरवसैन्यं प्रति जगाम । पूर्वार्द्धे उपमा ॥४॥

गच्छन्निति । नगराणि उपवनानि अन्तराणि प्रान्तराणि च विलङ्घ्यातिक्रम्य गच्छन् वीरः शूरः । धीर इति पाठे धैर्ययुक्तो हनूमान् सम्पातिनामा यः पत्त्ररथः पक्षी जटायुभ्राता तेन सूचिता व्यक्तीकृता कार्यस्य सीतानुसन्धानस्य सिद्धिर्यस्य तादृशः सन् । सीतामनुपलभ्य प्रायोपवेशेन मरणोद्यतेषु वानरेषु सम्पातिनागत्य वृत्तान्तमवगत्य सीता रावणेन लङ्कामानीता यूयं तत्र गच्छतेत्यादि कथितमिति रामायणस्वरसः । करिभिर्जलकुञ्जरैर्नक्रैः कुम्भीरैश्च करालं भयङ्करं तथा घोषैस्तरङ्गशब्दैरुद्धतमुत्कटम् अरिसैन्यमिव साक्षात् शत्रुबलमिवेत्युत्प्रेक्षा अग्रे सम्मुखे वर्तमानं प्रथमं वा सलिलराशिं समुद्रं ददर्श । अत्र इवशब्दस्योपमानोत्तरत्वाभावान्नोपमा किन्तूत्प्रेक्षैवेति ध्येयम् ।

पक्षे नगरस्य विराटपुरस्य उपवनानाम् अन्तराणि अवकाशान् बहिःप्रदेशान् वा । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च" इत्यमरः । विलङ्घ्य गच्छन् तथा सम्पातीनि सम्यग्गमनवन्ति पत्त्राणि वाहनानि । "पत्त्रन्तु वाहने पर्णे" इति मेदिनी ।

पुरा समाक्रान्तमहेन्द्रभूभृत्
ससिन्धुराजं गुरुभीष्मदुर्गम्।
व्यलङ्घयत्तं मनसा समान-
प्रवृत्तिरश्रान्तगतिः परौघम् ॥६॥
शैलेऽप्यसावस्खलितप्रवृत्ति-
र्गच्छन्नदीनोत्प्लवनप्रगल्भः।

अग्रा इत्यर्थः यत्र तादृशो यो रथस्तेन सूचिता कार्यस्य विजयस्य सिद्धिर्यस्य सः। प्रयाणकाले हि वाहनस्याविक्लवगत्या कार्यसिद्धिः सूच्यते। सम्पातिभिरुड्डयमानैः पतरथैः शुभशकुनैः सूचितकार्यसिद्धिरिति वा तादृशो वीरोऽर्जुनः करिणो नक्रा इव तैः पक्षे करिसदृशैर्नक्रैः करालं तथा घोषैः सिंहनादादिभिः पक्षे तरङ्गशब्दैरुन्नतं सलिलराशिमिव अरिसैन्यं कौरवबलम् अग्रे ददर्श के कोऽत्रागता इति प्रथमं दृष्टवान्। उपमा ॥ ५ ॥

पुरेति। मनसा समाना प्रवृत्तिर्गमनयत्नो यस्य सः अतिवेगवानित्यर्थः तथा अश्रान्तगतिः सुरसादिभिरप्यव्याहतगमनः सः हनुमान् पुरा प्रथमं समाक्रान्त आरूढो महेन्द्रभूभृत् महेन्द्रपर्वतो येन तादृशः सन् गुरुर्महान् शतयोजनविस्तीर्ण इत्यर्थः तथा भीष्मस्तरङ्गादिभिर्भयङ्करः अतएव दुःखेन गच्छत्यस्मिन् दुर्गः। सुदुरोऽधिकरणे इत्यधिकरणे डः। सच सच सचेति परस्य विशेष्यत्वकल्पनया कर्मधारयः। तादृशं तथा परौघं प्रबलजलवेगं तं लङ्कोत्तरदिग्वर्तिनं सिन्धूनां नदीनां राजा प्रभुः पतिरित्यर्थः। "राजा प्रभौ च नृपतौ" इति मेदिनी। तं समुद्रं व्यलङ्घयत् लङ्घितवान्।

पक्षे मनसा समानप्रवृत्तिः क्षिप्रकारी तथा अश्रान्तगतिरमोघशरजयोऽर्जुनः पुरा प्रथमं समाक्रान्तो महेन्द्रभूभृत् महेन्द्रः शक्रस्तत्सदृशो भूभृद्राजा दुर्योधन इत्यर्थः येन तादृशः सन् अर्जुनोऽयमिति मत्वा भीतेन भीष्मादिना स्वनगराय प्रस्थापितं दुर्योधनं प्रथमं समाक्रम्येत्यर्थः ससिन्धुराजं जयद्रथसहितं तथा गुरुणा द्रोणेन भीष्मेण च दुर्गं तं परौघं शत्रुवृन्दम्। "ओघोवेगे जलस्य च। वृन्दे परम्परायाञ्च" इति मेदिनी। व्यलङ्घयत् विवेश ॥ ६ ॥

प्राप्योपकण्ठं परमण्डलस्य
दर्दर्श संस्थानविशेषशोभाम् ॥७॥

परचक्रं परिक्रामन्नशोकगहनं गतः ।
क्षणादिव कृतार्थोऽभून्माहेयोदर्शनेन सः ॥८॥

शैल इति। शैलेऽपि विश्रामार्थमभ्यर्थनपरे मैनाकाचलेऽपि अस्खलितप्रवृत्तिरवारितगमनप्रयत्नः सन् गच्छन् तथा नदीनाम् इनः पतिः समुद्रस्तस्योत्प्लवने उल्लङ्घने प्रगल्भः प्रतिभान्वितस्तत्पर इत्यर्थः असौ हनूमान् परमण्डलस्य शत्रुदेशस्य लङ्काया इत्यर्थः उपकण्ठं समीपं प्राप्य संस्थानविशेषाणां पुरसन्निवेशभेदानां शोभां ददर्श संस्थानस्य चतुष्पथस्य विशेषशोभामिति वा। "संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे" इति मेदिनी।

पक्षे शैलेऽपि शैलोत्पाटनेऽपि अस्खलितप्रवृत्तिरसङ्कोचितप्रयत्नः शैले इन्द्रकीले इन्द्रकीलाधिकृतकैरातयुद्धेऽपीत्यर्थः इति वा यस्य कैरातयुद्धे प्रवृत्तिरासीत् तस्य कौरवयुद्धं कियदित्यर्थापत्तिः। तथा अदीनम् अक्षीणं वीर्यौदार्यमित्यर्थः यत् उत्प्लवनम् आक्रमणं तत्र प्रगल्भः यद्वा नद्यां गङ्गायां भवो नदीनो भीष्मः। भवार्थे ईनः। तस्य उत्प्लवने प्रगल्भः सन् गच्छन् धावन् असावर्जुनः परमण्डलस्य शत्रुनिवहस्य उपकण्ठं प्राप्य संस्थानविशेषस्य व्यूहरचनायाः शोभां ददर्श। "मण्डलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजसु। क्लीबेतु निवहे बिम्बेत्रिषु पुंसितु कुक्कुरे" इति मेदिनी ॥ ७ ॥

परेति। स हनूमान् परस्य शत्रोश्चक्रं राष्ट्रं लङ्कां परिक्रामन् सीतान्वेषणाय पर्यटन् अनन्तरम् अशोकगहनम् अशोकवनं गतः सन् मह्याः पृथिव्या उत्पन्ना माहेयी सीता तस्या दर्शनेन क्षणादिव क्षणेनैव। एवार्थे इवशब्दः। यद्वा क्षणात् कृतार्थ इव निष्पादितप्रयोजन इव अभूत् रामाय सीतावार्तार्पणं प्रयोजनं तच्च सीतादर्शनमात्रेणैव कृतप्रायं सम्भावयामासेत्युत्प्रेक्षा।

पक्षे परचक्रं शत्रुसैन्यं परिक्रामन्नाक्रामन् मर्दयन्नित्यर्थः तथा शोकगहनं शोकरूपं शोकजनितं वा गहनं दुःखं न गतः वीरत्वान्न प्राप्तः। यद्वा शोकेन गहनं काननं व्याप्तमित्यर्थः। "गहनं वनदुर्गयोः। गह्वरे कलिले च" इति हेमचन्द्रः। तच्च भवतीत्यशोकगहनं यथा स्यात्तथा परचक्रं गतः सोऽर्जुनः

दृष्ट्वेव तां भासुरराजगोत्रां
दीनामनाथां क्षितिरेणुकीर्णाम्।
परोपरोधव्यसनातिभारा-
दमोचयल्लङ्घितगोप्रचारः ॥९॥
तस्याश्च गोपालसमागमाशां
सम्पाद्य सन्दर्शितराजचिह्नः।

परिक्रामन् सन् माहेयीनां गवां दर्शनेन। "माहेयी सौरभेयी गौः" इत्यमरः। क्षणादिव कृतार्थोऽभूत् गवां प्रत्याहरणस्य विराटकार्यस्य सिद्धप्रायत्वं मन्यमानो बभूव ॥ ८ ॥

दृष्ट्वेति। गावोजलानि प्रचरन्त्यस्मिन् स गोप्रचारः समुद्रः लङ्घितो गोप्रचारोयेन सः। यद्वा लङ्घितोऽतिक्रान्तो गवां लोकचक्षुषां प्रचारः सन्निकर्षोयेन सः जनैरदृष्ट इत्यर्थः। "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः। तादृशोहनूमान् भासुरं दीप्तं राज-गोत्रं राजकुलं यस्यास्तां प्रशस्तराजवंश्यामित्यर्थः। "सन्ततिर्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमरः। तथा अनाथां पतिवियुक्ताम् अतएव दीनां दुःखितां तथा क्षितिरेणुभिः कीर्णां भूमिलुण्ठनेन धूलिधूसरां तां सीतां दृष्ट्वैव परस्य शत्रो रावणस्य य उपरोधोऽवरोधनं तद्रूपात् व्यसनाति-भारात् विपदतिशयादमोचयत् रामवृत्तान्तकथनेन किञ्चित् सुस्थां चकारित्यर्थः।

पक्षे लङ्घितगोप्रचारः प्राप्तगोप्रचरणस्थानोऽर्जुनः अनाथां पालरहिताम् अतएव दीनां तथा क्षितिरेणुकीर्णां भासुरस्य तेजस्विनो राज्ञो विराटस्य गोत्रां गोगणाम्। "गोत्रा गवां गणे" इति हेमचन्द्रः। दृष्ट्वैव नतु विलम्बेन शत्रूणां झटिति पराभूतत्वादिति भावः परोपरोधव्यसनातिभारात् दुर्योधन-कृतहरणजनितदुःखातिशयादमोचयत् ॥ ९ ॥

तस्याश्चेति। स हनूमान् सन्दर्शितं राज्ञो रामस्य चिह्नम् अङ्गुरीयकरूपा-भिज्ञानं येन तादृशः सन् तस्याः सीतायाः। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चि-व्यञ्जनक्रियायान्वेति। गां पृथिवीं पालयतीति गोपालो राजा रामस्तस्य

स व्यञ्जयामास हरेस्तनूज-

मात्मानमर्कात्मजशासनस्थम् ॥१०॥

प्रयत्नवानुत्तरकीर्तिसिद्धये

प्रदर्शयिष्यन् बहुशक्तिसम्पदम् ।

स तालशाखासनकम्पणं द्विषां

पुरः स्फुरत्केतु वनं बभञ्ज ॥११॥

समागमाशां पुनः प्राप्ताशंसां संपाद्य आत्मानम् अर्कात्मजस्य सूर्यपुत्रस्य सुग्रीवस्य शासनस्थम् आज्ञावर्तिनं तथा हरेर्वायोस्तनूजं पुत्रं व्यञ्जयामास च वायुपुत्रो हनूमानहं राममित्रस्य सुग्रीवस्याज्ञया त्वदन्वेषणार्थमत्रागत इति कथयामासेत्यर्थः ।

पक्षे सोऽर्जुनः तस्या गोशाया गोपालानां गोरक्षकाणां समागमो यत्र तादृशीम् आशां दिशं सम्पाद्य गोशां गोपालाधिष्ठितायां दिशि प्रस्थाप्येत्यर्थः सन्दर्शितं राज्ञः क्षत्रियस्य चिह्नं युद्धनैपुण्यं राज्ञः शक्रस्य चिह्नं तद्दत्तबाणादिकं वा येन तादृशः सन् । "राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । हरेरिन्द्रस्य तनूजम् आत्मानम् अर्कात्मजस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य शासने शास्तौ इत्यर्थः तिष्ठतीति तादृशं व्यञ्जयामास । "शासनं नृपदत्तोर्व्यां शास्त्राज्ञालेखशास्तिषु" इति हेमचन्द्रः । सर्वान् परित्यज्य अस्मत्क्लेशप्रधानहेतोः कर्णस्य शासनं करिष्यामीति वारम्वारं तदाक्रमणेन सूचयामासेत्यर्थः ॥१०॥

प्रयत्नेति । स हनूमान् उत्तरकालीना या कीर्तिः राक्षससैन्यवधादिजन्यं यशस्तस्याः सिद्धये बह्वी या शक्तिसम्पत् सामर्थ्यातिशयस्तां प्रदर्शयिष्यन् प्रकर्षेण राक्षसान् दर्शयितुम् । हेतौ शतृप्रत्ययः । प्रयत्नवान् सन् पुरः प्रथमं द्विषां राक्षसानां वनम् उपवनं बभञ्ज किम्भूतं तालानां शाखानां नीडस्थितानाम् असनानां जीवकवृक्षाणाञ्च कम्पणं प्रथमत उत्पाटनं यत्र तत् तथा स्फुरत् शोभमानः केतुश्चिह्नविशेषः पताका वा यत्र तत् । "केतुर्ना रुक् पताकादिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि" इति मेदिनी ।

संभ्रान्तद्रोणमुद्यच्छकुनिकलकलं विह्वलोलूकसार्थं
सद्यो विक्षिप्तगुल्मं क्षपितनृपतरु क्षुण्णपुन्नागपूगम्।
भग्नानुन्नाम्रकर्णं प्रमथितविपुलश्रीफलं धूतधात्री-
चक्रं चक्रे सशोकास्पदमरिगहनं प्रागशोकाभिरामम्
॥१२॥

पक्षे सोऽर्जुनः उत्तरस्य विराटतनयस्य कीर्तिसिद्धये प्रयत्नवान् तथा धनुश्शिक्षासम्पदं दुर्योधनादीन् प्रदर्शयिष्यन् सन् तालवत् दीर्घं यद्बाणासनं धनुस्तालवाणासनं तस्य कर्म यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा तालेन करतलेन बाणासनस्य कर्षणं यत्रेति वा। "तालः करतले" इति मेदिनी। पुरोऽग्रे कुरुत् छिन्नां केतुवनं पताकासमूहं बभञ्ज चिच्छेद ॥११॥

सम्भ्रान्तेति। स हनूमान् प्राक् प्रथमम् अशोकैर्वञ्जुलवृक्षैः अभिरामं मनोज्ञम् अरेरावणस्य गहनम् उपवनं तदानीं शोकास्पदं भङ्गेन गतशोकत्वात् शोच्यं चक्रे किम्भूतं सम्भ्रान्ताः आश्रयतरुभङ्गाच्चकिताद्द्रोणाः काकभेदा यत्र तत् तथा उद्यन् उत्तिष्ठन् शकुनीनां पक्षिणां कलकलः कोलाहलो यस्मात् तत् तथा विह्वलः सम्भ्रान्त उलूकसार्थः पेचकसमूहो यत्र तत् तथा सद्यस्तत्क्षणात् विक्षिप्ता उत्पाटिता गुल्माः स्तम्बा यत्र तथा क्षपिताः क्षयं नीता नृपतरवो राजवृक्षा यत्र तत्। "आरग्वधे राजवृक्षसम्पाकचतुरङ्गुलाः" इत्यमरः। तथा क्षुण्णाश्चूर्णिताः पुन्नागा देववल्लभवृक्षाः पूगाः क्रमुकाश्च यत्र तत् तथा भग्ना झटिति नुन्नाश्चालिता आम्रकर्णाम्रभेदा यत्र तत् तथा प्रमथिता भग्ना विपुला महान्तः श्रीफला मालूरा यत्र तत् तथा धूतं कम्पितं धात्रीचक्रम् आमलकीसमूहो यत्र तत्।

पक्षे सोऽर्जुनः प्राक् अशोकेन शोकाभावेन गोरक्षालाभहर्षेणेत्यर्थः अभिरामम् अरयोगहनमिव अरिगहनं दुर्विगाह्यत्वादरण्यतुल्यानरीनित्यर्थः शोकास्पदं कर्णबाणादिवीरगणविनाशनेन शोकयुक्तं चक्रे किम्भूतं सम्भ्रान्तो व्याकुलो द्रोणो भारताचार्यो यत्र तत्। "द्रोणः काके कृपीपतौ" इति विश्वः। तथा उद्यन् शकुनिः सौबलस्य कलकलोऽयमस्मात्तत्। "शकुनिः पुंसि विहगे